

GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2019 1(45)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2019 1(45)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2019

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘŠTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Artūras Grickevičius

- Lietuvos Respublikos pirmosios okupacijos ir aneksijos metais represuoti katalikų dvasininkai (kunigai ir vienuoliai). 1940 m. birželis–1941 m. birželis 7
- Repressed Catholic Priests and Monks during the First Years of the Occupation and Annexation of the Republic of Lithuania: June 1940–June 1941 28

Alfredas Rukšėnas

- Holokaustas Lietuvoje: Kauno apskrities Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčių žydų likimas 1941 m. vasarą ir rudenį 29
- Holocaust in Lithuania: The Fate of the Jews in the Rural Districts of Čekiškė, Seredžius, Veliuona and Vilkija of the Kaunas County in Summer and Autumn 1941 70

Mindaugas Pocius

- Lietuvos kolektyvizacija 1947–1952 m.: VKP(b) CK sprendimai ir kontrolė 72
- Collectivisation in Lithuania 1947–1952: Decisions and Control by the CC of the All-Union CP 86

Kristina Burinskaitė

- KGB agentai: tipai, funkcijos ir keliami tikslai 87
- KGB Agents: their Types, Functions and Objectives 106

Darius Indrišionis

- Nubausti negalima, pasigailėti: malonė mirtininkams Lietuvos SSR 1954–1990 m. 108
- Do not Punish, Show Mercy: Clemency for the Condemned in Soviet Lithuania in 1954–1990 127

UŽSIENIO ISTORIKŲ DARBAI – FOREIGN HISTORIANS WORKS

Krzysztof Jasiewicz

NKVD Katynės operacijos lietuvių ir buvusios Antrosios Lenkijos Respublikos Vilniaus vaivadijos gyventojų aukos	128
Victims of the NKVD Katyn Operation from among Lithuanians and Residents of the Former Wilna Province of the Second Polish Republic	134

DOKTORANTŲ IR STUDENTŲ DARBAI – PHD STUDENTS AND STUDENTS WORKS

Mindaugas Sereičikas

Lietuvių Šv. Kazimiero draugijos jaunimui auklėti ir globoti veikla Vilniaus krašte (1925–1936 m.)	135
Activities of St Casimir's Society for Education and Care of Young People in Vilnius District (1925–1936)	157

KRONIKA – CRONICALS 158

KNYGOS – BOOKS169

MŪSŲ AUTORAI – OUR AUTHORS171

Artūras Grickevičius

Lietuvos Respublikos pirmosios okupacijos ir aneksijos metais represuoti katalikų dvasininkai (kunigai ir vienuoliai) 1940 m. birželis–1941 m. birželis

Straipsnyje analizuojami Lietuvos Respublikos okupacijos ir aneksijos laikotarpiu (1940 m. birželis–1941 m. birželis) vykdytų represijų padariniai katalikų dvasininkams (kunigams ir vienuoliams). Represuotais katalikų dvasininkais laikomi ne tik Lietuvos bažnytinės provincijos dvasininkai, bet ir Vilniaus arkivyskupijos dvasininkai, taip pat Lietuvą nuo 1939 m. rugsėjo mėn. pasiekę Lenkijos katalikų dvasininkai, t. y. pabėgėliai. Tema nagrinėjama šiais aspektais: 1) apibūdinami dvasininkai kaip NKVD ir NKGB veiklos objektas; 2) remiantis skelbtais istoriniais šaltiniais ir archyviniais dokumentais, suskaičiuojamas bendras represuotų (suimtų, kalintų, kankintų, ištremtų ir nužudytų) dvasininkų kiekis; 3) išryškinama tautinė represuotųjų (lietuvių ir lenkų) sudėtis; 4) atskleidžiamas represuotųjų priklausymas bažnytinėms teritorinėms-administracinėms struktūroms (Lietuvos bažnytinei provincijai ir jos dalims, Vilniaus arkivyskupijai) arba pabėgėlio statusui; 5) nurodomi kai kurie represijų prieš dvasininkus bruožai.

ĮVADAS

1941 m. birželio mėn. stalinine okupacija prasidėjo moderniosios Lietuvos neapsakomų kančių ir tapatybės pakeitimo laikas. Lietuvių istorikai šiuos ir vėlesnius įvykius stropiai nagrinėjo bei aprašė. Vis dėlto kai kurios tų įvykių temos yra mažai nagrinėtos. Viena tokių – krikščioniškomis vertybėmis tautą ugdyusių katalikų dvasininkija, t. y. hierarchai, kunigai ir vienuoliai. Nors apie naujosios valdžios – Maskvos valdovų ir jų vietinių pagalbininkų – Katalikų Bažnyčiai sudarytas naujas sąlygas rašyta nemažai¹, tačiau darbų, kuriuose išsamiai būtų nušviečiamos represijos prieš dvasininkus, iki šiol stokoja. Šią mokslinio pažinimo situaciją išryškina temos **istoriografijos apžvalga**.

Pirmasis darbas, kuriame mėginama atskleisti nagrinėjamojo laikotarpio represijas prieš Lietuvos katalikų dvasininkus, buvo paskelbtas netrukus po karo. Nuo 1938 m. Didžiojoje Britanijoje darbavęsis kunigas bei istorikas Kazimieras Gečys, mėgindamas išryškinti katalikiškosios Lietuvos istoriją, bendriausiais bruožais aprašė ir kelerių metų

senumo įvykius². Nagrinėjamai temai svarbiausi keli teiginiai. „Viso bolševikiškuose kalėjimuose, neskaitant vienuolių ir klierikų, sėdėjo keturiasdešimt keturi dvasininkai. Prieš prasidedant lietuvių sukilimui prieš okupantus bolševikus, dvylika dvasininkų spėta išvežti į Sovietų Rusijos gilumą, iš jų vos du <...> išvengė mirties ir <...> pasiekė Lietuvą. Šešiolika dvasininkų lietuvių sukilimo metu buvo išlaisvinta iš kalėjimų. O šešiolika su viršum buvo NKVD agentų ir besitraukiančios raudonosios armijos birželio 22–27 dienomis <...> nukankinti ar sušaudyti.“ Svarbu, kad autorius ne tik nurodė šiuos skaičius, bet ir, skirstydamas grupėmis, išvardijo asmenis³. Nors pateikta ir kitų faktų, visgi šaltiniai nenurodyti. Tiesa, buvo pasiremta keliais NKVD dokumentais, o jų tekstai knygos gale pateikti kaip priedai, tačiau neparašyta, iš kur jie paimti ir kur saugomi. Dėl to bent jau šis veikalo skyrius traktuotinas kaip publicistinis.

Po 11 metų vysk. Vincentas Brizgys paskelbė veikalą apie Lietuvos Katalikų Bažnyčios (toliau – LKB) padėtį 1940–1944 m., kurio vienas skirsnių – „Kunigų terorizavimas“⁴ – nagrinėjamai temai ypač svarbus. Nors autorius stokojo daugelio šaltinių, vis dėlto jo paties atsiminimai ir kitų anų įvykių dalyvių liudijimai šiam veikalui suteikė išliekamąją vertę. Traktuodamas kaip „visokias provokacijas ir <...> terorizavimą“ net medžiaginės nuosavybės atėmimą, veikalo autorius kur kas daugiau dėmesio skyrė tiesioginiam dvasininkų persekiojimui, t. y. suėmimui ar pagrobimui, tardymui ir verbavimui. Aprašęs pavienius įvykius, jis pateikė ir statistinių duomenų, t. y. nurodė verbuotų ir užverbuotų kunigų skaičius, taip pat aktyviai su prievartos aparatu bendradarbiavusių kunigų skaičių. Vis dėlto, apibendrinant V. Brizgio veikalą, galima teigti, kad jis yra labiau publicistinis negu mokslinis darbas.

Tautos krikšto 600-ųjų metinių proga užsienio lietuvių iniciatyva pasirodė veikalas apie šalies krikščionybės istoriją, kuriame pateiktas tragiškojo jos laikotarpio – 1940–1941 m. „pažinties su komisarais“ – aprašymas; šio aprašymo autorius – Vytautas Vardys⁵. Straipsnyje nagrinėjamai temai svarbus knygos skirsnis „Bolševikai siaurina ratą“, tačiau jame apie represijas prieš katalikų dvasininkus rašoma mažai. Autorius nurodė, kad 1941 m. gegužės mėn. Lietuvos vyskupai įteikė „Maskvos ir Lietuvos respublikos valdininkams“ skundą, kuriame (be kitko) „pastebėjo, kad dvidešimt keturi dvasininkai buvo įkalinti, niekam nežinant, kuo jie kaltinami“, o „kai kurie iš šių kunigų <...> buvo stačiai pagrobti iš gatvės ir dingo nežinioje. Pavyzdžiui, toks buvo likimas <...> jėzuito tėvo Jono Bružiko, kuris atlaikė kankinimus ir grįžęs papasakojo apie savo <...> įkalinimą“. Be to, V. Vardys teigė, kad tų pačių metų birželio 14 d. prasidėjusių trėmimų metu „dvasiškiečiai apskritai buvo nepaliesti“⁶.

Kone po dešimties metų pasirodžiusi nepriklausomybę atkūrusios Lietuvos istorikų parašyta analogiška knyga pateikė daugiau nagrinėjamojo laikotarpio represijų prieš dvasininkus faktų⁷. Vienas jos autorių – Arūnas Streikus – rašė, jog „<...> kunigai suiminėti nuo pirmųjų okupacijos dienų, tačiau represinės priemonės ypač sustiprėjo 1941 m. pavasarį. Labai dažnai kunigai buvo sulaikomi tiesiog gatvėje ir vežami į kalėjimą, dažnai nepateikiant jiems jokių oficialių kaltinimų. Negalutiniais duomenimis, iki 1941 m. birželio 6 d. buvo ilgesniam ar trumpesniam laikui įkalinti 47 dvasininkai ir vienuoliai, iš jų 16 buvo išvežti į lagerius, iš kur dauguma nebegrižo. Dar apie 20 kunigų ir vienuolių bei tūkstančiai aktyvių katalikų inteligentų buvo ištremti <...> per didįjį birželio trėmimą, 17 kunigų žiauriai nužudyta besitraukiančios sovietų armijos karininkų“. Taigi iš viso represuoti 84 kunigai

ir vienuoliai. Vis dėlto šie duomenys turėtų būti tikslinami, nes autorius nepateikė jokių nuorodų.

Kiek vėliau A. Streikus, kaip „Okupuotos Lietuvos istorijos“ bendraautorius, rašydamas apie šalies Katalikų Bažnyčios suvaržymus⁸, pažymėjo, kad „1941 m. pradžioje NKVD parengė pasiūlymų, kaip sugriauti Katalikų Bažnyčią Lietuvoje <...>“, įvardijo enkavėdistų numatytas šiam tikslui priemones, išryškino represijų prieš dvasininkus esmę. „Dvasininkų persekiojimas buvo ne tik prevencinė priemonė prieš nepageidaujamą jų įtaką visuomenei. Represijos <...> turėjo dvasininkus įbauginti ir padaryti juos paklusnesnius. To buvo siekiama <...> terorizavimu: labai dažnai kunigai buvo sulaikomi <...> gatvėje ir vežami tardyti arba uždaromi į kalėjimą net nepateikus <...> kaltinimų. Negalutiniais duomenimis, 47 dvasininkai ir vienuoliai iki 1941 m. birželio 6 d. buvo ilgesniam ar trumpesniam laikui įkalinti, 35 ištremti ar išvežti į lagerius 1941 m. birželio 14–18 d., 17 nužudyta <...> traukiantis sovietų kariuomenei.“⁹ Taigi iš viso represuoti 99 dvasininkai ir vienuoliai. Deja, autorius ir šį sykį nepateikė nuorodų.

Straipsnio temą nagrinėjo (tiesa, fragmentiškai) ir istorikas Arvydas Anušauskas, daugiausia dėmesio skiriantis politinėms represijoms ir jas vykdytosioms organizacijoms. Rašydamas apie komunistinės imperijos prieš Lietuvos žmones vykdytą terorą, jis trumpai pažymėjo, kad „1940–1941 m. tarp teroro aukų patekė ne mažiau kaip <...> 146 dvasininkai bei vienuoliai“¹⁰. Vis dėlto jokių šių skaičių paaiškinančių detalių jis nepateikė. Tad apibendrinant šią istoriografijos dalį reikia pabrėžti, kad lietuvių istorikai apie katalikų dvasininkų represijas „pažinties su komisarais“ metais rašė labai mažai, o pastarųjų autorių nurodyti represuotų dvasininkų skaičiai gerokai – beveik trečdaliu (99 ir 146) – skiriasi.

Po kelerių metų žymus lenkų Bažnyčios istorikas Tadeušas Krahelis paskelbė knygą apie Vilniaus arkivyskupiją Antrojo pasaulinio karo metais¹¹. Veikale rašoma ir apie represijas prieš dvasininkus, bet prie jų autorius priskyrė tik kunigus ir vyrus vienuolius, taip pat klierikus, o moterų vienuolių kaip dvasininkijos dalies netraktavo. Visgi T. Krahelis nagrinėjo ilgesnį laikotarpį, negu mėginama aprėpti šiame straipsnyje, t. y. 1939–1945 m., taip pat aprašė į Lietuvos Respublikos teritoriją nepatekusių, t. y. vėliau atitekusių Baltarusijai ir Lenkijai, sričių įvykius. Kaip tik šioms sritims ir teko daugiausia autoriaus dėmesio. Pažymėtina ir tai, kad jis nesirėmė represinių struktūrų – NKVD ir NKGB – dokumentais. Tad straipsnyje nagrinėjami temai vertinga tik labai maža knygos medžiagos dalis¹², o ankstesni negu 1940 m. birželio vidurio ir vėlesni negu 1941 m. birželio pabaigos įvykiai, taip pat už šiandieninių Vilniaus arkivyskupijos ribų nutikę įvykiai turi vien palyginamąją vertę.

Istoriografinė padėtis lemia, kad šio straipsnio **tiksłai** – patikslinti nuo 1940 m. birželio iki 1941 m. birželio represuotų šalies katalikų dvasininkų (kunigų ir vienuolių) skaičių, aprašyti atskiras represuotųjų kategorijas, taip pat išryškinti represijų bruožus. Taigi straipsnyje nagrinėjamos temos **objektas** – represijų prieš minėtą Lietuvos žmonių grupę priežastys, veiksmai ir padariniai.

Temos objektą pažinti padeda gausūs skelbti ir neskelbti **istoriniai šaltiniai**. Tikriausiai remdamasis minėtu K. Gečio darbu ir prisidengdamas slapyvardžiu Matas Raišupis, lietuvių išeivijos publicistas Vladas Būtėnas 1972 m. paskelbė veikalą apie Lietuvos katalikų – dvasininkų bei pasauliečių – persekiojimą pirmosios ir antrosios sovietų okupacijos laikotarpiais¹³. Straipsnyje nagrinėjami temai svarbus ne tiek iš esmės beletristinis veikalo pasakojimas, kiek pateiktas persekiotų vyskupų ir kunigų

sąrašas¹⁴. Jame nurodyti 128 asmenys, tačiau pateikti duomenys nėra išsamūs. Sprendžiant iš jų, pirmosios okupacijos metais represuoti 28 dvasininkai. Vis dėlto anksčiau rašęs K. Gečys buvo išvardijęs 44 tuo laikotarpiu represuotus dvasininkus, tad galima teigti, kad V. Būtėno sąrašas yra neišsamus.

Kita svarbi temos šaltinių publikacija – vokiečių autoriaus Ernsto Benzo 1989 m. paskelbtas darbas apie laikotarpiu nuo Rusijos imperijos iki komunistinės imperijos, taip pat lenkų ir vokiečių okupacijų metais represuotus LKB kunigus¹⁵. Šią publikaciją sudaro įvadinė – aiškinamoji – dalis ir abėcėlės tvarka pateiktos 452 asmenų (448 kunigų, 2 pastorių, 1 diakono ir 1 katalikų teologijos studento) biogramos, t. y. vardas ir pavardė, (arki)vyskupija, gimimo ir šventimų bei mirties datos, duomenys apie tarnybą bei represijas¹⁶. Žinoma, tokie duomenys buvo surinkti ne visi. Be to, kaip rodo pavadinimas, rašoma tik apie kunigus, o vyrai vienuoliai ir seserys vienuolės neminimos. Nepaisant įvairių trūkumų, publikacija teikia šiame straipsnyje nagrinėjamai temai svarbių duomenų. Kaip pažymėjo E. Benzas, „dažnai minimas 44 kunigų, pirmosios sovietinės okupacijos metu nukentėjusių dėl sunkiausių persekiojimų, skaičius publikacijos faktais yra patvirtintas“. Dalis tų kunigų buvę ištremti 1941 m. birželio 14–21 d., dalis išlaisvinti iš kalėjimų vokiečių kariuomenės įsiveržimo metu, o didelė dalis – besitraukiančios Raudonosios armijos vykdytų žudynių aukos. Pabrėždamas žudynių brutalumą, E. Benzas nurodė iš viso 17 tokių aukų ir konkrečiai įvardijo Lankeliškių (Budavonės) bei Palomenės atvejus¹⁷.

E. Benzo publikacija rėmėsi kitos svarbios publikacijos sudarytojais – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centru (toliau – LGGRTC) darbuotojais. Jie jau 20 metų skelbia represuotų Lietuvos žmonių vardyną (toliau – Vardynas), t. y. įvairiais

laikotarpiais represuotų asmenų sąrašus, kuriuose nurodo vardą, pavardę, tėvavardį, gimimo metus, gyvenamąją vietą, priklausymą socialinei grupei, represijų pobūdį ir laiką bei padarinius, taip pat nurodo šiuos duomenis teikiančius šaltinius. Nagrinėjamai temai reikalingas I tomas, tiksliau – antrasis jo leidimas¹⁸. Tiesa, sudarant ir skelbiant šį tomą, buvo panaudoti ne visi prieinami dokumentai. Kaip pažymėjo leidėjai, „tremties bylų peržiūrėta tik 15 proc.“¹⁹. Vis dėlto, Vardyno teikiamus duomenis papildžius pirminių ar kitų šaltinių duomenimis, įmanoma pasiekti straipsnyje užsibrėžtų tikslų.

Viena šio leidinio sudarytojų – Birutė Burauskaitė – įvadiniam straipsnyje „Genocido aukų vardyno statistikos duomenys“ įdėtose lentelėse tarp daugybės skaičių yra pateikusi ir represuotų dvasininkų bei vienuolių statistiką: 146 represuotieji (0,5 proc. visų represuotųjų), iš jų 19 ištremti (0,2 proc. ištremtųjų), 47 įkalinti (iki 1941 m. birželio 6 d.; 0,7 proc. įkalintųjų), 16 išvežti į lagerius (1941 m. birželio 14–18 d.; 0,4 proc. išvežtųjų į lagerius), 17 nužudyti Lietuvoje (0,4 proc. nužudytųjų Lietuvoje) ir 47 represijų būdas nežinomas (0,9 proc. šios kategorijos aukų)²⁰. Vienas šių skaičių – 17 nužudytųjų – sutampa su E. Benzo nurodytu nužudytųjų skaičiumi.

Netrukus po to, kai buvo paskelbtas Vardyno I tomo antrasis leidimas, tiksliau – 2000 m. balandžio 12 d., Lietuvos vyskupų konferencijos (toliau – LVK) 2000 metų jubiliejaus komitetas paskelbė „Lietuvos naujųjų kankinių, įrašytų į Bažnyčios martirologą<,> sąrašą“, į kurį buvo surašyti Katalikų Bažnyčios pripažinti už savo tikėjimą 1912–1986 m. kankinystę patyrę Lietuvos asmenys, t. y. 114 dvasininkų ir pasauliečių²¹. (Deja, jokių nuorodų į šaltinius nepaskelbta.) Turint omenyje nurodytą laiką, iš tų asmenų straipsnyje nagrinėjamai temai yra svarbūs 22 dvasininkai. Visi jie, sudariusiuji šį sąrašą

žiniomis, nukentėjo 1941 m., tačiau tikslesnis laikas, vieta ir kankinystės būdas nenurodyti. Atrodo, kad kankiniais buvo pripažinti vien tie, kurie buvo nužudyti ar represuojami mirė. Be to, pabrėžtina, jog nurodytų asmenų kankinystė datuota ne pagal suėmimo, o pagal mirties laiką. Tad pirmosios okupacijos ir aneksijos laikotarpiu savąjį Golgotos kelią be tų 22 dvasininkų galėjo pradėti eiti ir dalis kitų. Taigi šis sąrašas nagrinėjamai temai nėra labai patikimas. Žinoma, remiantis istoriniais šaltiniais įmanoma esamas spragas bent iš dalies užpildyti.

Istorinių faktų apie nagrinėjamojo laikotarpio represuotus Lietuvos katalikų dvasininkus yra virtualiai paviešinę Varnių muziejaininkai, taip pat kiti mokslininkai katalikai. Žemaičių vyskupijos muziejus nuo 2004 m. spalio 19 d. teikia virtualią prieigą prie Gintaro Šidlausko parengto Telšių vyskupijos represuotų dvasininkų žinyno²², kurį sudaro įrašai apie 81 asmenį, bet tik vienas iš jų – Antanas Krencius – buvo represuotas straipsnyje nagrinėjamu laikotarpiu. Didesnės apimties yra Lietuvių katalikų mokslo akademijos duomenų bazė „Lietuvos katalikų dvasininkai“²³, ją sudaro įrašai apie 2993 asmenis, iš kurių 13 buvo represuoti stalininiu 1940–1941 m. laikotarpiu. Visi jie priklausė Vilkaviškio diecezijai. Apibendrinant reikėtų pabrėžti, kad, sprendžiant pagal tai, kokį to paties laikotarpio represuotų dvasininkų skaičių nurodo minėti istorikai bei šaltinių publikatoriai, šie virtualūs temos ištekliai nėra išsamūs.

Kaip minėta, E. Benzas patvirtino, jog pirmosios sovietinės okupacijos metu dėl „sunkiausių persekiojimų“ nukentėjo 44 kunigai; A. Streikus iš pradžių rašė, jog nukentėjo 84 dvasininkai, o paskui pateikė kitą skaičių – 99; gi B. Burauskaitė ir A. Anušauskas yra nurodę tokį skaičių: 146 dvasininkai bei vienuoliai. Taigi duomenys labai skiriasi. Visgi jie gali būti patikrinti, patikslinti, su-

konkretinti ir papildyti; tada būtų galima išryškinti represijų anais tragiškais metais prieš Lietuvos dvasininkus bruožus.

Temos nagrinėjimo ir atskleidimo **metodai** – istoriografijos bei šaltinių tekstologinė analizė, surinktų duomenų faktografinė analizė, taip pat jų teikiamų žinių sintezė bei aprašymas.

DVASININKAI – REPRESINIO APARATO OBJEKTAS

Kai 1940 m. birželio 15 d. Josifo Stalino imperija okupavo Lietuvą, buvo pradėta ruošti jos žmonių, ypač visų sričių tarnautojų, represijoms. Netrukus respublikos Valstybės saugumo departamentas (VSD) pertvarkytas į okupanto šalyje veikiančios represinės ministerijos (NKVD)²⁴ respublikinį padalinį. Vis dėlto pradiniu laikotarpiu didesnės apimties represijų nebūta, tačiau tam sistemingai rengtasi.

Vienas svarbesnių žingsnių šia kryptimi – žinių apie potencialius naujojo režimo priešininkus rinkimas ir jų apskaita. Tai atskleidė A. Anušauskas. „1940 m. liepos mėn. buvo imtasi antisovietinių elementų apskaitos. Iš pradžių buvo sudaromi suimtinų lietuvių, paskui – lenkų sąrašai.“ Rugpjūčio mėn. tokia apskaita jau buvo vedama visos Lietuvos mastu²⁵. Į šią apskaitą pateko ir dvasininkija. Kaip nurodė tas pats autorius, iš Naujųjų Švenčionių (dab. Švenčionėlių) apskrities valstybės saugumo viršininkui sužinoma, „kad iki rugpjūčio 23 d. apskrityje buvo nustatyta ir įrašyta į įskaitą <...> 39 dvasininkai <...>“²⁶. Kiek jų buvo surašyta visos sovietizuojamos respublikos mastu, lieka nustatyti vėlesniu tyrimu.

Po kelių mėnesių „antisovietinių elementų“ įskaitos nebepakako. „Rudenį apskaita jau buvo tvarkoma remiantis SSRS vidaus

reikalų liaudies komisaro pavaduotojo V. Merkulovo išleistu specialiu įsakymu. Vietoj sąrašų kiekvienam žmogui turėjo būti sudaromos bylos. „Joms sudaryti buvo naudojami represijos aparato perimami įvairių organizacijų archyvai²⁷. Katalikų Bažnyčia nebuvo palikta nuošaly. Pavyzdžiui, buvo perimta didžioji Kauno arkivyskupijos kurijos archyvo dalis²⁸. Žinoma, bylai sudaryti reikėjo daugiau saugumiečių darbo, o pats bylos sudarymas kone savaitę reišė kaltinimą antisovietine veikla. Šiaip ar taip, beįsisukančio represijos mechanizmo nuostatos jokių išimčių katalikų ar kitų tikybų dvasininkams nenumatė. Veikiau priešingai.

A. Streikus rašė, kad „1940 m. spalio 2 d. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas Piotras Gladkovas pasirašė įsakymą apskričių skyrių viršininkams, kuriame nurodė surinkti duomenis apie apskrityje gyvenusius visus įvairių konfesijų dvasininkus, akylai kontroliuoti jų veiklą ir rinkti informaciją apie nesutarimus jų tarpe“²⁹. Nors šis įsakymas, pasak A. Streikaus, buvo priemonė „kontroliuoti dvasininkų veiklą ir sugriauti jų vienybę“, tačiau visuotinė apskaita ir veiklos kontrolė galėjo būti panaudota ne vien supriešinimui, bet ir eliminavimui.

Lapkričio 28 d. naujosios „tarybinės“ respublikos vidaus reikalų komisaras Aleksandras Guzevičius įdiegė J. Stalino imperijoje daugiau kaip metus galiojantį NKVD vadovybės įsakymą, kuriame nurodoma, kad į apskaitą privalo būti „įrašomi visi asmenys, kurie dėl savo socialinės ir politinės praeities, tautinių-šovinistinių nuotaikų, religinių įsitikinimų, moralinio ir politinio nepatvarumo yra priešingi socialistinei santvarkai ir todėl gali būti <...> išnaudoti antisovietiniams tikslams“. Žinios buvo renkamos ne vien iš perimtų archyvinių dokumentų, bet ir iš agentų pranešimų³⁰. Pagal šį įsakymą ne tik kunigai ir vienuoliai, bet ir visi kiti besivadovaujantys religinėmis nuostatomis asmenys

galėjo būti prevencijos tikslais surašomi, o vėliau suimami, tardomi, kalinami ar net nužudomi.

Remiantis šiomis ir panašiomis nuostatomis, ketinta nepatikimų žmonių apskaitą smarkiai padidinti, kad vėliau ji būtų panaudota tų žmonių izoliavimui ar net dalies jų sunaikinimui. Kaip teigė istorikas A. Anušauskas, vyr. leitenantas <Izraelis> Zaidenvurmas „1941 m. sausio 8 d. numatė sąlyginį registruotinų žmonių skaičių – 320 tūkst. buvusių partijų ir organizacijų narių“. Iš jų – 160 tūkst. įvairių katalikiškų organizacijų narių³¹. Kiek galima spręsti iš šio istoriko teiginių, Katalikų Bažnyčia nebuvo traktuojama kaip viena tokių organizacijų, tad vien dvasininko statusas negalėjo būti priežastis, kad asmuo būtų į tokį sąrašą įrašytas. Visgi daugelis kunigų buvo vienos ar kitos organizacijos vadovai ar nariai. Šių asmenų kaip dvasininkų statusas nebūtų gelbėjęs nuo patekimo į lemtingąjį sąrašą. Pabrėžtina ir tai, kad šis žemesniojo karininko „numatymas“ negalėjo kilti jo iniciatyva; veikiausiai jis vykdė NKVD vyresnybės nurodymą.

1941 m. vasario 3 d. įsaku nuo SSRS NKVD buvo atskirta Valstybės saugumo valdyba (*Upravlenije gosudarstvennoj bezopastnosti*), o jos pagrindu įsteigta nauja sekimo ir prievartos ministerija – NKGB (*Narodnyj komisariat gosudarstvennoj bezopastnosti*). Kovo 8 d. atitinkami pertvarkymai atlikti respublikos mastu. Aneksuotos respublikos naujosios struktūros Slaptojo politinio skyriaus 4 poskyris gavo užduotį sekti visų Lietuvoje esančių konfesijų dvasininkus, taip pat ieškoti tautinių mažumų buvusių nacionalinių partijų narių. Kitas – 5 poskyris – ieškojo atvykusių į Lietuvą bolševikinės Rusijos priešų, tarp jų – dvasininkų³². Taigi ši NKVD pertvarka į NKGB, be kita ko, reišė ir tai, kad imtasi Lietuvos dvasininkų sekimo ir atvykusių iš Rusijos dvasininkų paieškos. Manytina, kad 4 poskyrio darbas

buvo didesnės apimties, o iš 4 ir 5 skyrių uždavinių ateityje svarbiausiu turėjo tapti katalikų dvasininkų sekimas.

Kaip minėta straipsnio įvadinėje dalyje, istorikas A. Streikus yra atskleidęs nagrinėjamoju laikotarpiu vykdytų represijų prieš dvasininkus esmę. Pasak jo, dvasininkų persekiojimas buvo ne tik priemonė nepažeidžiamai jų įtakai mažinti, bet ir siekis dvasininkus įbauginti, taip padaryti juos paklusnesnius. Vis dėlto, turint minty dvasininkų apskaitą ir jų sekimo kėslus, ypač plačiai žinomus rusų ortodoksų dvasininkijos kaip „liaudies priešų“ naikinimo faktus, ko gero, būtų galima postuliuoti tezę, kad stalininio režimo metu, jei netrukus nebūtų prasidėjęs karas, galėjo būti imtasi katalikų dvasininkijos sistemingo eliminavimo.

REPRESUOTŲJŲ KIEKIS

Kaip pažymėta straipsnio įvadinėje dalyje, temos šaltinius paskelbė tyrėjai, taip pat jų darbais pasiremiantys istorikai nurodo skirtingus nagrinėjamoju laikotarpiu represuotų Lietuvos dvasininkų (kunigų ir vienuolių) skaičius. Tad svarbu kruopščiai išnagrinėti šaltinių teikiamus duomenis ir išsiaiškinti, kodėl tie skaičiai skiriasi ir kiek dvasininkų tuo laikotarpiu buvo represuoti.

Kaip minėta, E. Benzgas teigė, kad „dažnai minimas 44 kunigų, pirmosios sovietinės okupacijos metu nukentėjusių dėl sunkiausių persekiojimų, skaičius publikacijos faktais yra patvirtintas“, o iš jų 17 buvo nužudyti besitraukiančios Raudonosios armijos. Vis dėlto, atidžiai peržvelgus šios publikacijos biogramas, galima konstatuoti, jog nagrinėjamoju laikotarpiu buvo represuota apie 50 Lietuvos katalikų kunigų³³. Be to, iš nemažos dalies biogramų neįmanoma spręsti, kada asmuo represuotas, nes nepateikti tai įrodantys duomenys³⁴. Tad neišvengiamai

kaip pagrindiniu šaltiniu tenka remtis Vardyne, kurio teikiami duomenys yra lakoniški, bet kur kas tikslesni.

Minėta, kad B. Burauskaitė yra nurodžiusi, jog anuomet buvo represuoti 146 dvasininkai ir vienuoliai. Išnagrinėjus Vardyne pateiktus faktus, šis skaičius turi būti patikslintas. Pirma, Vardyno I tomas teikia duomenis apie 145 represuotus dvasininkus ir vienuolius³⁵. Antra, bent 7 iš jų buvo represuoti ne 1939–1941 m., o vėliau³⁶. Trečia, dar bent 2 asmenys Vardyno I tome įrašyti po du kartus³⁷. Ketvirta, bent vienas iš tų asmenų nepriskirtinas dvasininkų ir vienuolių kategorijai³⁸. Taigi, šio straipsnio autoriaus nuomone, Vardyne nurodyti 135 dvasininkai ir vienuoliai, kurie buvo represuoti Lietuvos Respublikos pirmosios sovietinės okupacijos ir aneksijos laikotarpiu.

Kas gi buvo tie 135 asmenys? Nuosekliai peržiūrėjus atitinkamus Vardyno įrašus tampa akivaizdu, kad prie nagrinėjamoju laikotarpiu represuotų šios kategorijos asmenų priskaičiuoti ne tik visų denominacijų krikščionių dvasininkai, bet ir kitų religijų išpažinėjų atitinkami vadovai, netgi jais tapti siekiantys jaunuoliai, t. y. žydų rabinai ir rabinų mokyklos auklėtiniai. Remiantis LGGRTC duomenų baze, kuri nurodo ir represuotų asmenų tautybę, ir skaičiuojant be žydų, straipsnio autoriaus gautas 135 dvasininkų ir vienuolių skaičius turi būti sumažintas iki 106.

Vis dėlto straipsnio temai svarbu nustatyti ne visų krikščionių, bet katalikų dvasininkų skaičių. Darant teorinę prielaidą, kad XX a. pirmosios pusės laikotarpiu tos pačios tautos asmenys dažniausiai priklausė vienai religinei grupei, galima atimti 4 dvasininkus rusus, t. y. numanomus ortodoksus. Remiantis archyviniais dokumentais, prie pastarųjų priskaičiuotinas vienas baltarusis³⁹. Juos atmetus, lieka nurodytų lietuviams ar lenkais 101 dvasininkas. Mažai tikėtina, kad iš vienu

ir kitų būtų kas nors buvęs kitos denominacijos krikščionis.

Straipsnio įvadinėje dalyje minėta, kad A. Streikaus „negalutiniais duomenimis“, pirmaisiais okupacijos ir aneksijos metais buvo represuoti 99 dvasininkai ir vienuoliai. Šis skaičius beveik minimaliai skiriasi nuo 101 dvasininko skaičiaus, kurį analizės būdu nustatė straipsnio autorius. Vardyno I tomo antrasis leidimas paskelbtas 1999 m., gi „Okupuotos Lietuvos istorija“, kurios atitinkamą skyrių parašė A. Streikus, paskelbta 2007 m. Tad neaišku, kaip susidaro šis nežymus represuotų dvasininkų ir vienuolių kiekio skirtumas. Galima prielaida, kad A. Streikus tikrino visus pirminius šaltinius, t. y. visą to laikotarpio represijų prieš dvasininkus archyvinę medžiagą, bet šią mintį patikrinti straipsnio rašymo metu nebuvo galimybių.

Minėtame LVK 2000 metų jubiliejaus komiteto paskelbtame kankinių sąrašė įrašyti 8 dvasininkai, kurie esą represuoti 1941 m., tačiau nei Vardyno I tome, nei kituose žinomuose represijų pažinimo šaltiniuose jie nemini. Tai Vilniaus arkivyskupijos kunigai Kazimieras Burokas, Henrikas Glebovičius, Adolfas Gruodis ir diakonas Vaclovas Stulginskis, taip pat Kaišiadorių vyskupijos kunigas Konstantinas Paulavičius, Panevėžio vyskupijos kunigai Kazimieras Ciplys ir Vytautas Šamšonas, Vilkaviškio vyskupijos kunigas Paulius Grablikas. Straipsnio autorius linkęs pasitikėti žinias šiam komitetui teikusių specialistų kompetencija; vis dėlto istorija, kaip empirinis mokslas, negali remtis duomenimis, kurių pagrįstumas nėra deklaruotas. Norom nenorom tenka šių dvasininkų kankinystės faktus tikrinti.

Iš pradžių – apie Vilniaus arkivyskupijos dvasininkus. Pasak B. Kviklio, kun. K. Burokas „vokiečių nacių sušaudytas 1943.III.20 Svisločiuje“⁴⁰. Ši žinia pateko į E. Benzo publikaciją⁴¹. (Vardyno III ir IV tomai nurodo

2 pasauliečius, kurių vardas ir pavardė – tokie patys, o šiems asmenims bylos sudarytos 1948 m. ir 1949 m.⁴²) Apie represijas prieš arkivyskupijos dvasininkus rašęs T. Krahelis teigė, kad 1943 m. liepos 15 d. Svisločiuje kartu su kitais dvasininkais sušaudytas kun. Marėkas Burakas (Burak)⁴³. Šis autorius, kaip matome iš jo pateiktos nuorodos, apie M. Buraką yra rašęs atskirai, tad supainioti K. Buroką su M. Buraku negalėjo. Šalčininkų parapijos, kurioje ilgai darbavosi K. Burokas, virtualioje erdvėje platinamoje istorijoje apie šio dvasininko žūtį nepranešama⁴⁴. Taigi stinga faktų, kurie pagrįstų, jog K. Burokas nužudytas 1941 m.

Dar mažiau žinoma apie šios arkivyskupijos kun. A. Gruodį ir jo kankinystę. B. Kviklys rašė, kad šis asmuo „gimęs 1897 m., kunigu pašvęstas 1927 m.“ ir kad jis buvo „Sabakinės klebonas, nužudytas savo parapijos ribose“⁴⁵, bet nenurodė, kada nužudytas. E. Benzas pateikė duomenis apie Kauno arkivyskupijos kun. Stanislovą Gruodį, kuris daug sykių saugumiečių buvo suimtas, tardomas ir kalinamas, bet kada tai buvo – prieš karą ar po jo – publikacijoje nenurodė⁴⁶. Kiti veikalai, taip pat virtualūs šaltiniai apie kun. A. Gruodį nepraneša. Tad jo kankinystė 1941 m. ir jos priskyrimas straipsnyje nagrinėjamai temai kol kas negali būti pagrįstas.

Lengviau atskleisti kun. H. Glebovičiaus kankinystę. Pasak E. Benzo, kun. H. Glebovičius (Hlebowicz) vokiečių sušaudytas Borisove 1941 m. lapkričio 16 d.⁴⁷ Be to, apie šį dvasininką ir jo mirtį rašė T. Krahelis⁴⁸. Jis teigė, jog kun. H. Hlebovičių vokiečiai sušaudė Borisove 1941 m. lapkričio 9 d. Nėra pagrindo abejoti, kad H. Glebovičius, H. Glebovičius ir H. Hlebovičius – tas pats asmuo. Vis dėlto jis negali būti priskirtas prie represuotųjų šiame straipsnyje nagrinėjamu laikotarpiu.

Panašus ir diakono V. Stulginskio atvejis. Išėjijojos laikraštyje „Draugas“ teigiama,

kad šis asmuo nušautas ir apiplėštas Tabariškių bažnyčioje ką tik į miestelį įžengusių vokiečių, kurie sykiu apšaudė ir šventovės interjerą⁴⁹. Deja, ši istorija nėra gerai dokumentuota. Neaišku, iš kur ir kokiomis aplinkybėmis žinios gautos. Ypač kelia abejonių tai, kad tokie brutalūs veiksmai labiau panašūs į besitraukiančių raudonarmiečių siautėjimą negu į puolančių vokiečių akciją. Visgi to nepakanka, kad V. Stulginskio mirtį būtų galima priskirti raudonarmiečių „nuopelnams“.

Dabar – apie kiek žemesnio rango diecezijų dvasininkų kankinystę. Apie Kaišiadorių vyskupijos kun. K. Paulavičiaus žūtį rašoma V. Būtėno publikacijoje⁵⁰. Joje nurodoma, kad Alytaus klebonas Kostas Paulavičius, karui prasidėjus, „nacių sušaudytas <...> šventoriuje drauge su parapijiečiais“. Pasiremdama kun. Bronislovo Novelskio surinkta medžiaga, Anelė Kalašnikovienė pateikė daugiau žinių. Ji aprašė klebono K. Paulavičiaus ir vikaro V. Mazurkevičiaus sušaudymo 1941 m. birželio 24 d. aplinkybes⁵¹. Vis dėlto straipsnyje nagrinėjami temai šie duomenys nėra reikalingi.

Kitokia buvo Panevėžio vyskupijos kun. K. Ciplio istorija. Vardyno I tome nurodytas Ciplys, tačiau vardas ir statusas nepaminėti. Šis asmuo suimtas 1941 m., birželio 23 d. buvo Minsko kalėjime, to paties mėnesio 26 d. su kitais nuvarytas Červenės link, liko gyvas per NKVD surengtas kalinių žudynes⁵². Pastarasis teiginys kreipia į šių žudynių metu išsigelbėjusio asmens atsiminimus, kuriuose paminėtas Bronius Ciplis⁵³. Visgi šaltiniai ir kita literatūra mini tos pačios vyskupijos kun. Kazimierą Čiplį, kurio gyvenimas atitinka kankinystės sampratą. Saugumiečiai 1949 m. sudarė jam baudžiamąją bylą⁵⁴. E. Benzo duomenimis, šis kunigas suimtas tų metų balandžio 23 d., ištremtas į Sibirą, ten miręs kalėjime⁵⁵. Vardyno IV tomas šalia kitų duomenų nurodo, jog šis kunigas – partizanų

rėmėjas⁵⁶. Kadangi buvo ir literatas, apie jo gyvenimą bei darbus rašoma literatūros enciklopedijoje⁵⁷. Apibendrinant galima teigti, jog kun. K. Ciplys ir kun. K. Čiplys – vienas ir tas pats asmuo, kuris represuotas 1949 m.

Dar vienas neva 1941 m. represuotas Panevėžio vyskupijos kunigas – V. Šamšonas, apie kurio smurtinę mirtį byloja keletas šaltinių. Vienas pirmųjų 1972-aisiais žinių paskleidė V. Būtėnas; jis teigė, kad šis dvasininkas „nužudytas Imbrade 1961 m.“⁵⁸ Kiek vėliau, 1977-aisiais, apie V. Šamšono nužudymą 1961 m. skelbė „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“⁵⁹. Palyginus neseniai, 2011-aisiais, apie Imbrado klebono nužudymą 1961 m. išsamiai rašė kun. B. Šlapelis⁶⁰.

Belieka nustatyti, kada buvo represuotas Vilkaviškio vyskupijos kun. P. Grablikas. Nors teigiama, kad šis dvasininkas „suimtas pirmosios sovietinės okupacijos metu, kankintas Varėnos saugume, paskui ištremtas į Vorkutą <...> darbams kasykloje, kur ir mirė 1941 m.“⁶¹, tačiau dauguma šių teiginių negali būti pagrįsti. Visi duomenys rodo į pokarį. Saugumiečiai šio dvasininko bylą pradėjo 1946 m.⁶² Tad po kelių dešimtmečių V. Būtėnas, ko gero, pagrįstai rašė, kad P. Grablikas „antrojoje bolševikų okupacijoje išvežtas į Vorkutą ir ten nužudytas“⁶³. Šią tragišką istoriją atskleidė R. Laukaitytė. Pasak jos, P. Grablikas suimtas 1946 m. gruodžio 10 d. Liškiavoje, „už pagalbą antisovietiniam pogrindžiui Ypatingojo pasitarimo prie SSRS vidaus reikalų ministro“ 1947 m. rugpjūčio 16 d. nutarimu nubaustas 10 metų pataisos darbų lageryje, išvežtas į Vorkutą, ten mirė⁶⁴.

Apibendrinant peržvelgtus „Lietuvos naujųjų kankinių, įrašytų į Bažnyčios martirologą[,] sąrašo“ duomenis, galima teigti, kad nė vienas šių asmenų negali būti traktuojamas kaip represuotas J. Stalino imperijos saugumiečių ar karių 1941 m. laikotarpiu. Ši išvada verčia teigti, kad LVK ir LGRTC

siekiai kuo geriau atskleisti represijų prieš katalikų dvasininkus faktus turėtų būti derinami ir tai daroma bendromis pastangomis. Tokiu būdu pavyktų ne tik deramai pagerbti savo bendruomenėms tarnavusius ir be kaltės nubastus asmenis, bet ir sudaryti tikslias prielaidas jų atminimo įamžinimui.

Žinoma, atskleisti duomenys neleidžia manyti, kad yra žinomi visi nagrinėjamųjų laikotarpiu represuoti Lietuvos katalikų dvasininkai. Kaip teigė amžininkas vysk. V. Brizgys, „liko tik mažas skaičius kunigų, kurių NKVD nebūtų tardę, terorizavę“⁶⁵. Iš to išeitų, kad beveik visi kunigai patyrė vienokį ar kitokį naujosios valdžios spaudimą. Tad tyrėjų dėmesio laukia ne tik represijų vykdytojų užrašyti duomenys, bet ir vėlesni liudijimai, nors pastaruosius reikia traktuoti atsargiai. Tokie papildomi duomenys rodo, kad prie nagrinėjamųjų laikotarpiu represuotų dvasininkų galima priskirti dar bent keletą asmenų.

Panevėžio vyskupijos Palėvenėlės klebonas Kazimieras Butkus persekiojamas sirgo psichiškai, 1942 m. mirė⁶⁶. Vilkaviškio diecezijos Patilčių parapijos klebonas Juozas Danielius buvo Marijampolėje suimtas ir kelias savaites kalinamas bei verbuojamas, 1944 m. pasitraukė į Vokietiją⁶⁷. Panevėžio vyskupijos kun. Leonas Lukošius nelegaliai mokė tikybos Utenos bažnyčioje ir už „gimnazistų kiršinimą prieš valdžią“ buvo tardomas, paskui, vengdamas suėmimo, slapstėsi, vėliau emigravo⁶⁸. Vilkaviškio diecezijos Rumbonių vikaras Juozas Marčiulionis pirmomis okupacijos dienomis įkalintas, sukilimo metu išlaisvintas, vėliau emigravo⁶⁹. Vilniaus arkivyskupijos kun. emeritas Petras Prunskis 1941 m. birželio mėn. suimtas ir ištremtas, Altajaus krašte mirė⁷⁰. Vilkaviškio diecezijos Ažuolų Būdos klebonas Klemensas Pusdešris, arba Klemensas Puzdešris, tardytas Marijampolės saugumiečių, tačiau didesnius išbandymus

patyrė kur kas vėliau⁷¹. Kauno arkivyskupijos kun. Kazimieras Sirūnas 1941 m. suimtas ir kalintas Šiauliuose⁷². Vilniaus arkivyskupijos Braslavo dekanato Opsos parapijos vikaras Mykolas Šimankevičius pasiekė Kelmę ir dirbo vietinėje parapijoje, iš ten 1941 m. birželio mėn. išvežtas į Komiją⁷³. Be to, 1940 m. išvežtas į lagerį Aušros Vartų karmelitų vienuolyno brolis Liudvikas Sikora, o 1941 m. ištremtas Vilniaus jėzuitas kun. Kazimieras Kucharskis⁷⁴. Nors daugumos šioje pastraipoje nurodytų asmenų represavimas saugumiečių ir milicijos dokumentuose nėra užfiksuotas, visgi klaida būtų manyti, kad represinis aparatas fiksavo visus savo „darbo“ atvejus ir kad visi dokumentai išliko.

Taigi pagal dabartinę tyrimų būklę (patikslinus LGRTC Vardyno I tomo ir LVK 2000 metų jubiliejaus komiteto paskelbtus duomenis, pasitelkus kitus šaltinius ir turint minty galimas klaidas⁷⁵) nagrinėjamųjų laikotarpiu Lietuvoje represuotais katalikų dvasininkais gali būti pripažinti maždaug 111 asmenų. Vis dėlto, kaip minėta, labai tikėtina, kad daugelis kitų dvasininkų taip pat patyrė vienokį ar kitokį spaudimą, t. y. buvo represuojami, nors fizinio kankinimo, nužudymo ir tremties atvejai, ko gero, jau suregistruoti.

REPRESUOTŲJŲ TAUTYBĖ IR BAŽNYTINIS STATUSAS

Dauguma žinomų nagrinėjamojo laikotarpio represuotų Lietuvos katalikų dvasininkų buvo lietuviai – 64 asmenys⁷⁶, t. y. beveik 58 proc. Iš jų net 61 (daugiau kaip 95 proc.) buvo vyrai, dauguma jų – dieceziniai kunigai ir, preliminariais duomenimis, tik keletas vienuolių kunigų bei galbūt tik vienas vienuolis⁷⁷. Vardynas nurodo tik 3 šiuo laikotarpiu represuotus lietuvius vienuoles⁷⁸. Beveik visi šios grupės Katalikų Bažnyčios tarnai,

t. y. 61 vyras ir moteris, tai sudaro daugiau negu 95 proc., priklausė Lietuvos bažnytinei provincijai ar bent jau gyveno jos teritorijoje. Negalutiniais duomenimis, 21 buvo iš Kauno arkivyskupijos, 19 – iš Vilkaviškio vyskupijos, 11 – iš Panevėžio vyskupijos, po 5 – iš Kaišiadorių ir Telšių vyskupijų. Tik maža represuotų lietuvių dvasininkų dalis – 3 asmenys – buvo iš Vilniaus arkivyskupijos.

Žymiausias iš „pažinties su komisaris“ laikotarpiu represuotų lietuvių dvasininkų – kun. Vladas Mironas; Lietuvos nepriklausomybės metais jis ėjo ministro pirmininko pareigas, 1940 m. liepos 26 d. buvo suimtas ir kalintas Kaune, tačiau, kilus Vokietijos ir SSRS karui, išsilaisvino⁷⁹. Kitas žymus nagrinėjamoju laikotarpiu represuotas asmuo – kun. Juozas Vailokaitis; jis buvo Lietuvos Respublikos Seimo narys, 1941 m. ištremtas į Altajaus kraštą, tiksliau – į Tomsko srities Krivošeino rajoną⁸⁰. Tikslesnė tremties data – birželio 14 d.⁸¹

Iš žinomų nagrinėjamoju laikotarpiu Lietuvoje represuotų katalikų dvasininkų 47 asmenys (per 42 proc.) buvo lenkai⁸². Jie kone visi – 46 asmenys (beveik 98 proc.) – priklausė Vilniaus arkivyskupijai ir jos teritorijoje veikiančioms vienuolijoms arba buvo karo pabėgėliai⁸³. Tik vienas – Marijampolėje gyvenęs Janas Pšybyšas⁸⁴ – kol kas, nepatikrinus archyvinių duomenų, negali būti priskiriamas prie kitų represuotų jo tautiečių dvasininkų, nors, sprendžiant iš vardo, nedidelė tikimybė, kad jis priklausė Lietuvos bažnytinei provincijai.

Tarp visų lenkų dvasininkų ir vienuolių buvo tik 12 (per 25 proc.) kunigų. Kiek galima spręsti iš turimų duomenų, tik 2 iš jų – S. Čapjevskis ir K. Kucharskis – vienuoliai. Tad J. Stalino imperijos pareigūnų 1940–1941 m. Lietuvoje represuotų katalikų dvasininkų lenkų dauguma buvo vienuoliai – net 35 (per 74 proc.). Paradoksalu, bet iš jų vos 3 – vyrų ordinų nariai, o 32 – moterų

vienuolių ar kongregacijų narės. Jos sudarė daugiau negu du trečdalius – 68 proc. – visų Lietuvoje represuotų Katalikų Bažnyčios tarnų lenkų. Iš šių seserų ne mažiau kaip 27 traktuotos kaip karo pabėgėlės⁸⁵; tai sudaro per 84 proc. represuotų seserų lenkių ir daugiau kaip 57 proc. visų Lietuvoje represuotų Katalikų Bažnyčios tarnų lenkų.

Nurodyti pagal tautinį požymį duomenys nėra temos nagrinėjimui pakankami, nes liko nesuskaičiuota, kiek anuomet Lietuvoje represuotų katalikų dvasininkų priklausė Lietuvai priskirtai Vilniaus arkivyskupijos daliai ar čia esantiems vienuolynams ir kiek buvo pabėgėlių iš Lenkijos. Turimi duomenys rodo, kad pirmajai grupei priskirtini 3 lietuviai ir 12 lenkų, t. y. 15 asmenų (per 13 proc. represuotų katalikų dvasininkų), o antrajai – net 34 asmenys⁸⁶ (daugiau kaip 30 proc. represuotų katalikų dvasininkų).

Belieka nustatyti visos arkivyskupijos „pažinties su komisaris“ laikotarpiu represuotų dvasininkų apytikrų skaičių. Pasak T. Krahelio, mažiau kaip per dvejus metus žuvo 17 kunigų ir 1 klierikas, o buvo išvežti 33 kunigai, 4 klierikai ir 2 vienuoliai⁸⁷. (Pabrėžtina, kad jis prie dvasininkų nepriskyrė moterų vienuolių.) Tad iš viso represuotų buvę ne mažiau kaip 57 dvasininkai. Straipsnio autorius, remdamasis įvairiais šaltiniais ir peržiūrėjęs T. Krahelio pateiktus duomenis apie Vilniaus arkivyskupijos dvasininkus, padarė išvadą, kad 10 šio autoriaus nurodomų asmenų gali būti traktuojami kaip represuoti Lietuvos katalikų dvasininkai arba kaip Lietuvoje represuoti katalikų dvasininkai⁸⁸. Pastarojoje nuorojoje pateikti duomenys byloja, kad vieni šių asmenų traktuotini kaip Vilniuje buvusių vienuolinių bendruomenių nariai, kiti – kaip Vilniaus arkivyskupijos dvasininkai, dar kiti – kaip į Lietuvą atvykę pabėgėliai arba Vilniaus arkivyskupiją dar prieš karą palikę asmenys.

Pirmoji grupė – jėzuitai S. Čapjevskis ir K. Kucharskis. Nors jėzuitų vienuolija nuo vyskupų nepriklauso, jie gali būti pripažinti kaip Vilniaus arkivyskupijos katalikams tarnavę dvasininkai. Antroji grupė – klierikas penktakursis A. Holovačius⁸⁹, kun. emeritas P. Prunskis⁹⁰, taip pat neseniai šventimus priėmęs kun. Z. Stankevičius⁹¹ bei ilgiau tarnaujantis kun. M. Šimankevičius; beje, pastarieji, ko gero, vengdami raudonojo teroro, buvo išvykę į Kauno arkivyskupiją. Trečioji grupė – dominikonas A. Milaševičius, karmelitas L. Sikora ir kun. B. Zabludovskis – trumpai Lietuvoje tebuvę pabėgėliai. A. Milaševičiaus, kaip represuoto asmens statusas, kol kas nėra pagrįstas, o B. Zabludovskis buvo atvykęs ne į Vilnių, bet į Kauną. Be to, dar vienas kunigas – J. Tutinas – labiau sietinas ne su Vilniaus, o su Kauno arkivyskupija. Tad jie visi – keturi asmenys – vargiai ar gali būti traktuojami kaip Vilniaus arkivyskupijos dvasininkai.

Išdėstyti duomenys rodo, kad iš minėtų 10 represuotų asmenų Lietuvai tekusios Vilniaus arkivyskupijos dalies ar čia kiek ilgiau tarnavusiais dvasininkais gali būti laikomi 6, t. y. tik pirmosios ir antrosios grupių asmenys. Straipsnio autorius juos įskaičiavo į represuotų Lietuvai tekusios Vilniaus arkivyskupijos dalies 15 dvasininkų (kunigų, klierikų ir vyrų bei moterų vienuolių) grupę. Turint minty šį veiksmą ir atėmus 4 asmenis, minėtus trečioje grupėje, likusią, T. Krahelio nurodytą arkivyskupijos dvasininkų dalį – 47 asmenis – galima traktuoti kaip apytikrą represuotų Baltarusijai ir Lenkijai tekusių Vilniaus arkivyskupijos sričių dvasininkų (kunigų, klierikų bei vyrų vienuolių) kiekį.

Kad būtų patikslintas bendras arkivyskupijos represuotų dvasininkų (kunigų ir vyrų vienuolių) skaičius, neužtenka sumuoti iš T. Krahelio pateiktų duomenų gautą 6 asmenų (Lietuvai tekusios dalies) skaičių su analogišku būdu gautu 47 asmenų (Baltarusijai ir

Lenkijai tekusių dalių) skaičiumi. Dar reiktų priskaičiuoti Vardyno I tome nurodytus 3, bet T. Kraheliui nežinomus Lietuvai tekusios dalies dvasininkus – vienuolį Stanislovą Ptašinskį, kun. Narcizą Leonardą Turulskį ir kun. Boleslovą Zažeckį⁹². Tad nuo 1939 m. rugsėjo iki 1941 m. birželio mėn. represuoti buvo ne mažiau kaip 56 arkivyskupijos dvasininkai. Skaičiuojant su represuotomis Lietuvos dalies 6 vienuolėmis, bendras represuotų arkivyskupijos kunigų ir vienuolių skaičius yra ne mažesnis kaip 62 asmenys.

Prieš karą, t. y. 1939 m., Vilniaus arkivyskupijoje dirbo 620 diecezinių kunigų, iš jų 72 buvo kitų vyskupijų (daugiausia Mogiliovo) dvasininkai, taip pat 105 kunigai vienuoliai⁹³. Skaičiuojant be kitų vyskupijų kunigų, buvo 653 arkivyskupijos dieceziniai ir jai dirbantys vienuoliai kunigai. Taigi represuotų 56 arkivyskupijos ir jai dirbančių dvasininkų vyrų kiekis yra santykinai mažas. Tariant, kad tai daugumą atitinka tikrovę, galima teigti, jog pirmuoju stalininiu laikotarpiu buvo represuoti 9 proc. apibrėžtos kategorijos dvasininkų. Vis dėlto atsakyti į klausimą, ar šis santykinis kiekis yra mažas, būtų galima tik nustatius kitų visuomeninių grupių politinių represijų metu patirtus nuostolius.

KAI KURIE REPRESIJŲ BRUOŽAI

Pasak vysk. V. Brizgio, „nuo okupacijos pirmųjų dienų kiekvienas kunigas turėjo savo sekli“, t. y. kunigui sekti paskirtą asmenį. Pasak vyskupo, dauguma tokių seklių apie savo neviešą darbą pasisakydavo sekamam kunigui ar net derindavo su juo pranešimų turinį. Gi „rusams buvo lengviau miestuose surasti kunigui nepažįstamą sekli“⁹⁴. Vis dėlto šiuos teiginius reikia vertinti skeptiškai. Vienas dalykas, nurodomas sekimo pradžios laikas ir mastas – neįtikėtini. Juk negalėjo tokia praktika būti organizuota dideliu mas-

tu kone iš karto. Manytina, kad tie vyskupo žodžiai gan taikliai apibūdino NKVD tikslus, kurie ne išsyk, tačiau palaiptai buvo pasiekti dar pirmosios okupacijos laikotarpiu. Deja, nustatyti šio vyksmo chronologinę ir geografinę raidą nėra (bent kol kas) galimybių. Kitas dalykas, ta masinė saugumiečių apgaulinėjimo praktika taip pat yra abejotina ar bent jau negalėjo ilgai trukti, nes šie jau anuomet pasižymėjo metodiniu šnipinėjimo organizavimu bei tikrinimu.

Dauguma eilinių katalikų apie dvasininkų persekiojimą, ko gero, mažai nežinojo. Visgi ten, kur dvasininkai „pradingo“ arba nukentėjo viešai, norom nenorom sklido kalbos. Hierarchai visus duomenis apie represijas prieš kunigus neabejotinai rinko. Kaip teigė V. Vardys, 1941 m. balandžio mėn. vyskupų konferencija surašė valdžiai skundą, kuris gegužės mėnesį buvo įteiktas. Jame, kita ko, nurodyta, „kad dvidešimt keturi dvasininkai buvo įkalinti, niekam nežinant, kuo jie kaltinami“, o „kai kurie iš šių kunigų <...> buvo stačiai pagrobti iš gatvės ir dingo nežinioje. Pavyzdžiui, toks buvo likimas <...> jėzuito tėvo Jono Bružiko, kuris atlaikė kankinimus ir grįžęs papasakojo apie savo <...> įkalinimą“⁹⁵. Į šį skundą valdžios atsakymo nesulaukta.

Suimti dvasininkai, kaip ir kiti į nusikaltimą ir beprotišką tardymo bei kalinimo sistemą patekę asmenys, būdavo kvočiami ir kankinami, neretai – verbuojami. Štai „kunigą J. Čekavičių tardė išrengtą, revolveriu daužė veidą, galvą trankė į sieną“⁹⁶. Tiems, kuriuos mėginta užverbuoti, buvo grasinama sušaudymu ar net buvo toks veiksmas inscenizuojamas. Antai grasinta kun. Juozui Danieliui, o „sušaudymui“ vežtas kun. Stanislovas Rimkus⁹⁷. Žinoma, ne visi tokius išbandymus ištvėrdavo. Pavyzdžiui, vienas kankintų dvasininkų – kun. Severinas Buteikis – išprotėjo⁹⁸.

Ypatingas – karo pabėgėlių atvejis.

Straipsnyje jau konstatuota, kad daug šios kategorijos asmenų buvo tarp represuotų vienuolių lenkių – per 84 proc. Visgi jis nėra unikalus. Panašiai traktuoti rabinų mokyklos auklėtiniai: iš 17 represuotųjų 16 buvo pabėgėliai⁹⁹. Tad pabėgėlio statusas buvo svarbus veiksnys, kad santykinai daug šios kategorijos asmenų pateko tarp represinės mašinos girnų. Tai gali būti mėginama aiškinti prielaida, kad J. Stalino imperijoje atsidūrę pabėgėliai iš Vokietijos užimtų sričių buvo skatinami tapti SSRS valdiniais ir kad daugelis jų mėgino šito išvengti, tad galėjo būti laikomi nelobaliais ir nepatikimais. Visgi ši prielaida turėtų būti tikrinama vėlesnių tyrimų metu.

Kaip minėta straipsnio pradžioje, A. Streikus yra nurodęs kelis prieškariniu laikotarpiu represuotų dvasininkų skaičius. Iš pradžių jis teigė, kad „negalutiniais duomenimis, iki 1941 m. birželio 6 d. buvo ilgesniam ar trumpesniam laikui įkalinti 47 dvasininkai ir vienuoliai, iš jų 16 buvo išvežti į lagerius, iš kur dauguma nebegrižo. Dar apie 20 kunigų ir vienuolių <...> ištremti <...> per didįjį birželio trėmimą“¹⁰⁰. Sprendžiant iš nuorodos, autorius rėmėsi Vardyno I tomo lentele „Represuotųjų socialinė padėtis“¹⁰¹. Tačiau atkreiptinas dėmesys į tai, kad šios lentelės atitinkamoje skiltyje pateikti kitokie duomenys: iš viso represuoti 146 dvasininkai ir vienuoliai, iš jų 19 ištremti, 47 įkalinti iki birželio 6 d., 16 išvežta į lagerius birželio 14–18 d., 17 nužudyta (prasidėjus karui), 47 represavimo būdas nežinomas. Taigi A. Streikus rašė apie katalikus, o šiais duomenimis apibendrintas visų dvasininkų ir vienuolių, t. y. ne tik katalikų, bet ir ortodoksų, taip pat judėjų, represavimas.

Kiek vėliau A. Streikus savo teiginius koregavo. „Negalutiniais duomenimis, 47 dvasininkai ir vienuoliai iki 1941 m. birželio 6 d. buvo ilgesniam ar trumpesniam laikui įkalinti, 35 ištremti ar išvežti į lagerius

1941 m. birželio 14–18 d. [...]“¹⁰² Iš viso to išeina, kad įkalintų dvasininkų skaičius – 47 – nepakeistas, o šios kategorijos 16 dvasininkų, kurie pateko į lagerius, suskaičiuoti kartu su 20 ištremtųjų. Tad būtų galima manyti, kad šio autoriaus pateikti duomenys rodo, jog iki karo išvakarių buvo kalinti ir išvežti į lagerius bei ištremti ne mažiau kaip 67 dvasininkai.

Išanalizavęs Vardyno I tomo duomenis straipsnio autorius daro išvadą, kad iki vokiečių atėjimo Lietuvoje represuotas 101 katalikų dvasininkas ir vienuolis. Iš šio skaičiaus atėmus raudonarmiečių nužudytuosius pirmąją karo savaitę, lieka 84 dvasininkai ir vienuoliai. Skaičiuojant be pabėgėlių, šis kiekis sumažėja iki 50 vietinių dvasininkų ir vienuolių, kurie represuoti (kalinti ir suimti ištėrimui) Lietuvos teritorijoje. Prie šio kiekio reikėtų priskaičiuoti keletą dvasininkų, kurių Vardynas nenurodo, tačiau straipsnio autorius juos priskyrė prie represuotų nagrinėjamuoju laikotarpiu, tai yra tuos, kurie buvo kalinti arba ištremti: K. Butkų, J. Danielių, K. Kucharskį, J. Marčiulionį, P. Prunskį, K. Sirūną ir M. Šimankevičių. Taigi galima teigti, kad iki karo pradžios represuota ne mažiau kaip 57 Lietuvos katalikų dvasininkai ir vienuoliai.

Žinoma, reikėtų pažymėti, kad represuotieji – ne vien kalintieji, ištremtieji ir nužudytieji, bet ir visi kiti asmenys, patyrę tiesioginį naujosios valdžios didesnę ar mažesnę spaudimą. Tokių represijų mastą padeda suprasti gerai informuoto amžininko liudijimas. Vysk. V. Brizgys vokiečių okupacijos metais buvo supažindintas su NKVD–NKGB kunigų verbavimo medžiaga. Pasak jo, kaip minėta, liko mažai kunigų, kurių NKVD netardė ar kitaip nespaudė. Sprendžiant iš šio liudijimo, daliai jų teko sunkūs išbandymai. „Pakartotinai šaukti į NKVD <...> 115 kunigų. Jiems <...> siūlyta pasirašyti pažadą bendradarbiauti – šnipinėti“, bet pasirašė tik 12, iš jų 3 tapo etatiniais

bendradarbiais¹⁰³. Kadangi šalies okupacijos išvakarėse LKB turėjo apie 1450 kunigų¹⁰⁴, galima konstatuoti, kad buvo verbuojami 7,9 proc. visų kunigų, pasižadėjo raštu 0,8 proc. visų kunigų, arba 10,4 proc. verbuotų kunigų, o etatiniais NKVD darbuotojais tapo 0,2 proc. visų kunigų, arba 2,6 proc. verbuotų kunigų. Vis dėlto, kol kas neturint išsamių duomenų apie verbuojamus kunigus, nėra galimybės išsiaiškinti, kiek šiame straipsnyje nustatytas represuotų dvasininkų skaičius sutampa su V. Brizgio nurodytu verbuotų dvasininkų skaičiumi.

Pirmąją A. Hitlerio ir J. Stalino imperijų karo savaitę (1941 m. birželio 22–29 d.) „liaudies priešų“ ir šiaip nepatikimų asmenų represavimas virto skubotu ir padriku jų naikinimu. Dvasininkai nebuvo išimtis. Jau pirmąją dieną raudonarmiečiai suėmė ir Budavonės miškelyje sadistiškai nukankino tris Vilkaviškio diecezijos kunigus: Lankeliškių kleboną Vaclovą Balsį, vietinės seminarijos profesorių Justiną Dabrilą ir Marijampolės gimnazijos kapelioną Joną Petriką¹⁰⁵. Per keletą dienų raudonojo teroro aukų skaičius išaugo. Besitraukiantys raudonarmiečiai nužudė iš viso 17 dvasininkų¹⁰⁶.

T. Krahelio žiniomis, paskutinės sovietų dienos Vilniaus arkivyskupijos teritorijoje buvo tragiškos – nužudyta 11 kunigų¹⁰⁷. Visgi jis šiai grupei priskyrė šalia Jonavos (Skaruliuose) nužudytą Zigmantą Stankevičių ir Kaišiadorių rajone (Palomenėje) nužudytą Joną Tutiną. Pirmasis jų buvo jaunas Vilniaus arkivyskupijos kunigas, antrasis – prieš karą lenkų administracijos deportuotas į Lietuvos Respubliką, kur tapo Palomenės klebonu¹⁰⁸. Juos lietuvių autoriai priskyrė prie Lietuvoje anuomet nužudytų kunigų¹⁰⁹, t. y. jie priskaičiuoti prie tų 17 dvasininkų. Tad karo pradžioje Lietuvos bažnytinėje provincijoje ir Vilniaus arkivyskupijoje buvo nužudyti 26 dvasininkai.

Visgi daliai kalinių ir tremtinių Vokietijos ir SSRS karas atvėrė kelią į laisvę. Pirmąją

savaite, lietuvių sukilimo metu, išlaisvinta ar išsilaisvino nemažai kalinių, tarp jų – ir kalinami dvasininkai. Iš „raudonojo pragaro“ (Kauno, Marijampolės, Raseinių, Šiaulių ir Utenos kalėjimų) sugrįžo apie 16–18 kunigų: Simonas Barčaitis, Pranciškus Bikinas, Jonas Bružikas, Severinas Buteikis, Juozas Čekavičius, Juozas Čepėnas, Antanas Jančiauskas, Leonas Klimas, Kazimieras Miliauskas, Vladas Mironas, Jonas Leonas Petrėnas, Petras Povilas Ragažinskas, Vincentas Rudzinskas, Alfonsas Sušinskas, Augustinas Šimkus, Jurgis Šimkus, Vincentas Valevičius-Valys ir Pranas Zaranka¹¹⁰. Vėliau, rugsėjo mėn., dauguma išvežtų Vilniaus arkivyskupijos dvasininkų, t. y. lenkų, buvo amnestuoti ir netrukus patraukė į kuriamą gen. Vladislavo Anderso kariuomenę ar į kitus lenkų dalinius, kur tapo kapelionais¹¹¹. Tai lėmė, kad išvežtų lenkų dvasininkų likimas, palyginti su išvežtų lietuvių dvasininkų likimu, dauguma atvejų buvo švelnesnis.

IŠVADOS

Lietuvos Respublikos okupacijos ir aneksijos laikotarpiu vietiniai katalikų dvasininkai (kunigai ir vienuoliai bei vienuolės) nebuvo tarp svarbiausių represuojamų grupių, t. y. politikų, tarnautojų, karininkų ir visuomenininkų. Vis dėlto dvasininkų apskaita ir sekimas, ypač Rusijos Ortodoksų Bažnyčios ir mažesnių šalies agresorės religinių grupių naikavimo pavyzdžiai netiesiogiai rodo, kad religijai priešiškos imperijos prievartos aparatas ruošėsi Lietuvos katalikų dvasininkiją sunaikinti kaip savarankišką grupę.

NKVD–NKGB stengėsi kuo daugiau kunigų verbuoti. Šiuo tikslu pakartotinai kviesti atvykti maždaug 115 kunigų (7,9 proc. visų šios kategorijos asmenų), bet rezultatas buvo menkas – 12 pasižadėjusių (0,8 proc. visų kunigų, 10,4 proc. verbuotų kunigų), iš jų tik

3 etatiniai darbuotojai (0,2 proc. visų kunigų, 2,6 proc. verbuotų kunigų).

Pagal dabartinę tyrimų būklę nagrinėjamoju laikotarpiu Lietuvoje represuotų katalikų dvasininkų (vietinės bažnytinės provincijos, Lietuvai tekusios Vilniaus arkivyskupijos dalies ir Lenkijos pabėgėlių) bendras kiekis yra maždaug 111 asmenų: 64 (beveik 58 proc.) lietuviai ir 47 (per 42 proc.) lenkai.

Iš Lietuvos bažnytinės provincijos ar jos teritorijoje buvusių vienuolynų represuotas 61 asmuo, tarp jų 53 dieceziniai kunigai, 5 vienuoliai kunigai, 3 vienuoliai (1 brolis ir 2 seserys): 21 iš Kauno arkivyskupijos, 19 iš Vilkaviškio vyskupijos, 11 iš Panevėžio vyskupijos, po 5 iš Kaišiadorių ir Telšių vyskupijų. Visi jie buvo lietuviai.

Iš Vilniaus arkivyskupijos Lietuvai tekusios dalies ir čia buvusių vienuolynų represuota ne mažiau kaip 15 dvasininkų (3 lietuviai ir 12 lenkų), iš jų mažiau buvo kunigų, daugiau – moterų vienuolių. Skaičiuojant kartu su Baltarusijai ir Lenkijai tekusiose arkivyskupijos dalyse vykusiomis represijomis, remiantis platesnio laikotarpio (nuo 1939 m. rugsėjo iki 1941 m. liepos) faktais, arkivyskupijos represuotų dvasininkų skaičius yra ne mažesnis kaip 62 asmenys. Pabėgėlių represuota ne mažiau kaip 34 asmenys, iš jų net 27 vienuolės.

Smarkiai nukentėjusių iki A. Hitlerio karo su bolševikais, t. y. įkalintų bei ištremtų Lietuvos katalikų dvasininkų (vietinės bažnytinės provincijos ir Lietuvai priskirtos Vilniaus arkivyskupijos dalies), buvo ne mažiau kaip 57 asmenys.

Senokai nustatytas besitraukiančių raudonarmiečių nužudytų Lietuvos kunigų skaičius – 17 – lieka nepakitęs. Vis dėlto, skaičiuojant ne tik Lietuvos bažnytinės provincijos ir Lietuvai tekusios Vilniaus arkivyskupijos dalies nužudytus dvasininkus, bet ir Baltarusijai bei Lenkijai atitekusių dalių analogiškus faktus, konstatuotina,

jog šios kategorijos aukų buvo ne mažiau kaip 26.

Kilęs diktatorių karas daliai kunigų ir vienuolių atvėrė kelią į laisvę. Iš Lietuvos kalėjimų išvaduoti arba išsivadavo maždaug 16–18 kunigų, o dauguma išvežtų į lagerius bei tremtį lenkų dvasininkų buvo amnestuoti ir patraukė į kuriamus lenkų karinius dalinius, kur tapo kapelionais.

Suimtų, kalintų ir kankintų, išvežtų į lagerius ir tremtį bei nužudytų dvasininkų buvo kur kas daugiau nei pasižadėjusių bendradarbiauti ir tapusių etatiniais NKVD bendradar-

biais. Tai rodo, kad Lietuvos dvasininkai, kaip ir į Lietuvą atvykę Lenkijos dvasininkai, su okupantu bendradarbiauti vengė, beveik visi šiai pagundai ir prievartai atsispyrė.

Norint nuodugniau ištirti bei išsamiau aprašyti nagrinėto ir vėlesnių laikotarpių represijas prieš Lietuvos katalikų dvasininkus, taip pat šių represijų padarinius, pageidautina ar net būtina to siekti bendromis LGGRTC ir LVK pastangomis. Tai padėtų geriau atskleisti represijų prieš atskirus dvasininkus ir šią visą grupę istoriją, prisidėtų prie katalikų ir indifereentų istorinės atminties stiprinimo.

Nuorodos

¹ Apie bendrąją šalies Katalikų Bažnyčios padėtį naujomis sąlygomis žr. *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sud. V. Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2006, p. 441–447.

² K. Gečys, *Katalikiškoji Lietuva*, Chicago: „Draugo“ sp., 1946, p. 386–394.

³ *Ibid.*, p. 392.

⁴ V. Brizgys, *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje: pirmoje rusų okupacijoje 1940–1941 m., vokiečių okupacijoje 1941–1944 m. (trumpa apžvalga)*, [Chicago: „Draugo“ sp., 1977], p. 55–66.

⁵ *Krikščionybės Lietuvoje*, Čikaga: Lietuvos krikščionybės jubiliejaus komitetas, 1997, p. 367–388.

⁶ *Ibid.*, p. 384, 386.

⁷ *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, p. 444–445.

⁸ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: LGGRTC, 2007, p. 132–134.

⁹ *Ibid.*, p. 133–134.

¹⁰ A. Anušauskas, *Teroras, 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2012, p. 83.

¹¹ T. Krahel, *Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej*, Studia i szkice, Białystok: Instytut Pamięci Narodowej, Oddział w Białymstoku, 2014.

¹² Tokių faktų yra vos keliuose puslapiuose – 87, 88, 222.

¹³ M. Raišupis, *Dabarties kankiniai, Lietuvos vyskupų, kunigų ir tikinčiųjų kryžiaus kelias pirmoje ir antroje Sovietų okupacijoje*, Putnam: Krikščionis gyvenime, 1972.

¹⁴ *Ibid.*, p. 205–220.

¹⁵ E. Benz, „Märtyrer – Priester der Katholischen Kirche Litauens“, *Acta Baltica*, t. 25–26, 1989, S. 119–239.

¹⁶ Žr. ir plg. *ibid.*, p. 119–120, 239.

¹⁷ *Ibid.*, S. 123.

¹⁸ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: 1939–1941, antrasis pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: LGGRTC, 1999, p. 973.

¹⁹ *Ibid.*, p. 69.

²⁰ *Ibid.*, p. 64.

²¹ Žr. <http://www.baznycioszinios.lt/old/bz0007/007djl.html> (žiūrėta 2018 12 11).

²² G. Šidlauskas, *SSRS okupacinės valdžios represuotų, sunaikintų Telšių vyskupijos dvasininkų žinynas*, <http://www.varniai-museum.lt/index.php?langID=1&mid=76&mod=WebPage> (žiūrėta 2018 11 05).

²³ *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XXI amžiuje*, Istorinė biogramų duomenų bazė, <http://www.lkma.lt/lddb/> (žiūrėta 2018 11 05).

²⁴ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, Vilnius: LGGRTC, 1999, p. 10–11.

²⁵ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 34.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*, p. 34–35.

²⁸ Dabar saugoma Lietuvos valstybės istoriniame archyve (LVIA, f. 1671).

²⁹ *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, p. 444.

³⁰ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 35.

³¹ *Ibid.*

³² L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *op. cit.*, p. 16–17, 19.

³³ Žr. 26–29, 31, 36, 44, 48, 62, 65, 77, 84, 86, 89, 91, 93, 140, 156, 189, 191, 209, 230, 234, 251, 258, 261, 263, 264, 278, 297–299, 312, 320, 322, 324, 336, 339, 348, 357, 361, 371, 388, 396, 406, 415, 423, 424,

426 ir 436 biogramas. Vis dėlto nežinia, ar vienas šių kunigų – Stasys Stašelis – buvo represuotas, nes nurodyta tik jo mirties data – 1941 m. liepos 1 d. Be to, vienas šiuo laikotarpiu nužudytų kunigų – Vytautas Paškevičius gimė Rusijos imperijos valdomoje Latvijoje, dirbo tos pačios valstybės, vėliau bolševikų imperijos valdomoje Baltarusijoje, ten buvo kalintas ir iš ten mainais už komunistus 1933 m. atvyko į Lietuvą, tačiau veikia sugrįžo į Latviją. Šie duomenys neleidžia priskirti kun. V. Paškevičių prie Lietuvos katalikų dvasininkų.

³⁴ Žr. 3, 19, 21, 30, 33, 34, 82, 85, 92, 95, 101, 102, 109, 110, 115, 119, 123, 137, 138, 141, 144, 155, 178, 195, 200, 202, 203, 213, 232, 255, 256, 265, 272, 286, 235, 238, 341, 342, 404, 414 ir 444 biogramas.

³⁵ Publikacijos įvadinėje dalyje nurodytas 146 dvasininkų ir vienuolių skaičius sutampa su LGGRTC duomenų bazėje užfiksuotu tos pačios kategorijos asmenų skaičiumi. Tačiau Vardyne neminimas vienas iš jų – kun. Romanas Klumbys. Apie represijas prieš jį bene pirmasis užsiminė kun. dr. Juozas Prunskis: „1941 VI 24 išlikęs gyvas nuo bolševikų sušaudymo“ (*Lietuvių enciklopedija*, t. 12, 1957, p. 147). Vėliau apie tai rašė Valdas Mieželis: „1941 m. birželio 24 d. rusų suimtas, tardomas ir kankinamas, grasinamas sušaudyti, bet laimingai išvengė mirties, ne savo budelių malone...“ (V. Mieželis, „Kun. R. Klumbio 40 metų kunigystės sukaktis“, *Draugas*, vol. 51, 1977, Nr. 132, birželio 7 d., p. 4). Dar vėliau apie represijas prieš šį kunigą rašė Bronius Kviklys (B. Kviklys, *Lietuvos bažnyčios*, t. 3, Chicago: Amerikos lietuvių bibliotekos leidykla, 1983, p. 485). Pasak jo, šis dvasininkas „1941 m. bolševikų buvo suimtas, VI 24 pastatytas prie sienos likvidacijai. Išvaduotas vokiečiams netikėtai pralaužus frontą“. Veikiausiai šiais duomenimis remiantis buvo parašyta biograma, kurią paskelbė E. Benz (op. cit., S. 173). Visgi Arizonos lietuvių paskelbtoje kun. R. Klumbio biogramoje, kurioje trumpai, bet nuosekliai aprašytas šio dvasininko gyvenimo kelias, apie jokiais represijomis nekalbama (<http://www.lithaz.org/bios/klumbys/romanas.html>, žiūrėta 2018 12 04). Šiuo faktu remdamasis, straipsnio autorius daro išvadą, kad enciklopedinių ir publicistinių leidinių teiginiai apie represijas prieš R. Klumbį nėra pagrįsti, nors tai nereiškia, kad šis asmuo nebuvo represuotas.

³⁶ Pirmasis jų – dvasininkas Bardišauskas; Vardyno sudarytojai, remdamiesi apklausos anketomis nurodė, kad jis 1941 m. išvežtas į lagerį (p. 133). LGGRTC darbuotojos B. Panumienės

duomenimis, kun. Juozapas Bardišauskas kalintas 1944–1951 m. Kad tai yra tas pats asmuo, netiesiogiai patvirtina abiem atvejais nurodoma ta pati mirties priežastis ir tas pats laikas: nušautas 1951 m. Tiesa, virtualiame Anykštėnų biografijų žodyne teigiama, kad „1927–1940 m. jis buvo Lietuvos šaulių sąjungos narys, dėl to pirmosios sovietinės okupacijos metais patyrė persekiojimų“ (<http://www.anykstenai.lt/asmenys/asm.php?id=1805>, žiūrėta 2018 12 06). Kiti veikalai to nemini, tačiau dr. Aldona Vasiliauskienė, pasiremmdama Panevėžio vyskupijos kurijos archyvo dokumentu, rašė, kad Papilio klebonas Juozapas Bardišauskas 1941 m. gegužės 20 d. raštu prašė vyskupo perkelti jį tarnauti į kitą vietą, bet priežastį žadėjo pasakyti tik asmeniškai. Žr. A. Vasiliauskienė, „Kunigas Juozapas Bardišauskas (1898 01 18–1925 06 14–1951 05 27): pastatęs Papilio bažnyčią, nušautas Sibire“, <http://www.voruta.lt/kunigas-juozapas-bardisauskas-1898-01-18-1925-06-14-1951-05-27-pastates-papilio-baznycia-nusautas-sibire> (žiūrėta 2018 12 07). Galima manyti, kad prašymas buvo susijęs su vienuokiu ar kitokiu naujosios valdžios dėmesiu šiam kunigui, tačiau tai neleidžia konstatuoti represinių veiksmų prieš jį fakto. Šiaip ar taip, pastabas apie J. Bardišauską galima baigti konstatavimu, kad Vardynas per klaidą šio kunigo nenurodė kaip kun. Juozapo Bardišausko, kurio byla sudaryta 1945 m. (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P15634), t. y. jis represuotas būtent tais metais.

Antrasis tų vėliau represuotų dvasininkų – kun. Zenonas Baužys. Pasirėmus keliais antriniais šaltiniais, Vardyno I tome buvo nurodyta, kad šis Kernavėje gyvenęs asmuo ištremtas 1941 m. ir kad tremtyje mirė (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 142). Vis dėlto kiti šaltiniai byloja, kad Z. Baužys represuotas po karo (M. Raišupis, op. cit., p. 206; *Lietuvos gyventojų...*, t. 2: 1944–1947, A–J, 1998, p. 183).

Trečiasis tų vėliau represuotų dvasininkų – kun. Prosperas Bubnys. Remiantis apklausos anketa ir virtualios spaudos straipsniu, Vardyno I tome nurodoma, kad šis kunigas 1941 m. buvo suimtas ir išvežtas į lagerį, tais pačiais metais Karo tribunolo nuteistas 10 metų, 1950 m. sugrįžo, 1951 m. vėl suimtas ir nuteistas 1 metams (p. 175). Vis dėlto šio asmens byla sudaryta 1945 m. Joje nurodyta, kad P. Bubnys suimtas tų metų rugpjūčio 30 d. ir kad jis anksčiau nebuvo represuotas (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15579, l. 1, 5, 10a). Detali vienų ir kitų šaltinių analizė leidžia teigti, kad P. Bubnys represuotas 1945 m.

Ketvirtasis tų vėliau represuotų dvasininkų – kun. Petras Liutkus. Vardyno I tome rašoma, kad Liutkus Petras (Pranas), Prano sūnus, gyvenęs Alytaus apskrities Varėnos rajono Žilinių kaime, buvo dvasininkas, suimtas 1941 m., kalintas Kaune, 1941 m. balandžio 30 d. išvežtas į Pečiorlagą (Komi-ja), ten mirė (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 508). Vis dėlto pirminiai šaltiniai ir jais pagrįsti tyrimai rodo, kad šis asmuo represuotas po karo (M. Raišupis, op. cit., p. 212; *Lietuvos gyventojų...*, t. 2: 1944–1947, K–S, 2002, p. 356). Vardyno I tomo sudarytojai kun. Petrą Liutkų, Petro sūnų, ko gero, per klaidą sutapatino su amatininku Povilu Liutku- mi, Povilo sūnumi, kuris buvo išvežtas į Pečiorlagą kaip tik pirmosios okupacijos metu – tokį faktą pateikia vienas I tomo sudarytojų nurodytas šaltinis (LGGRTC, Archyvinis vardyno skyrius, SPS, l. 54).

Pentasis tų vėliau represuotų dvasininkų – kun. Vincentas Mieleška. Vardyno I tome rašoma, kad šis asmuo ištremtas 1941 m., o paleistas 1956 m. (p. 560). Vis dėlto kiti duomenys rodo, kad šis ku- nigas suimtas 1946 m., nubaustas 10 metų, išvežtas į lagerį, grįžo 1956 m. (Žr. *Lietuvos Steigiamojo Seimo (1920–1922 metų) narių biografinis žodynas*, Vilnius: Lituaniistikos tradicijų ir paveldo įprasmi- nimo komisija, Vilniaus pedagoginis universitetas, 2006, p. 251).

Šeštasis tų vėliau represuotų dvasininkų – kun. Stanislovas Pupalaigis, tiksliau – kun. S. Pupalei- gis. Vardyno I tome nurodoma, kad dvasininkas S. Pupalaigis 1941 m. birželio 14 d. buvo išvežtas į lagerį, pateko į Komijos Abežę, vėliau pervežtas į Tomską (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 672). Vis dėlto Vardyno IV tome rašoma, kad kun. S. Pupaleigis suimtas 1949 m., išvežtas į Abežę (Minlagą) Komijoje 1950 m. (*Lietuvos gyventojų...*, t. 4: 1949, N–Ž, 2014, p. 147). Kaišiadorių muzie- jaus skelbiama virtuali rajono enciklopedija teikia papildomus duomenis. Joje nurodoma, kad kun. S. Pupaleigis iki 1939 m. buvo Kretingos pranciš- konų gimnazijos rektorius, vėliau tik mokytojas, o suvalstybinus gimnaziją 1945 m. apsigyveno Žarė- nuose ir „1949 m., būdamas Plungės <...> klebonu[,] buvo areštuotas ir 1950–1954 m. kalinamas Minlage (Komijoje)“ ([http://www.kaisiadoriumuziejus.lt/enciklopedija/index.php?title=Pupaleigis_Stanislovas,žiūrėta 2019 02 26](http://www.kaisiadoriumuziejus.lt/enciklopedija/index.php?title=Pupaleigis_Stanislovas,žiūrėta%202019%2002%2026)).

Septintasis tų vėliau represuotų dvasininkų – kun. Steponas Rudžionis. Vardyno I tome teigiama, kad šis asmuo, gyvenęs Kaišiadorių rajono Gegužinės kaime, suimtas 1940 ar 1941 m., išvežtas į lagerį,

ten mirė (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 711). Vis dėlto kiti šaltiniai nurodo, kad šis Gegužinės klebonas represuotas po karo (M. Raišupis, op. cit., p. 196; *Lietuvos gyventojų...*, t. 2: 1944–1947, K–S, p. 936).

³⁷ Vienas tokių atvejų – vienuolė Bronislava Miškevič ir vienuolė Bronislava Miškoviec. Vardyno I tomas nurodo tuos pačius gimimo metus (1913), iš esmės tą patį tėvavardį (atitinkamai Francas ir Pranciškus), tą pačią gyvenamąją vietą (Vilnius), tuos pačius išvežimo (pirmosios – į lagerį ar tremtį, antrosios į lagerį) metus (1941, nors B. Miškoviec atveju nurodyta tikslesnė data – birželio 14 d.). Žr. *Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 576. Be šio akivaizdaus duomenų sutapimo ir kiti faktai rodo, kad tai – vienas ir tas pats asmuo. Pirma, Vardyno I tome klaidingai teigiama, kad B. Miškoviec įrašyta Baudžiamųjų bylų kataloge (BBK), t. y. šis Vardyno įrašas esą pagrįstas atitinkamos baudžiamosios bylos dokumentais. LYA ir LGGRTC naudojamas elektroninis BBK tokio asmens neranda, o Vardyno I tomas kito šaltinio apie vienuolę B. Miškoviec nenurodo. Antra, nors stinga vienuolės B. Miško- viec baudžiamosios bylos, vis dėlto yra jos tremties byla (LYA, f. V-5, ap. 1, b. 35538). Šie dokumentai byloja, kad tremiamos vienuolės pavardė rusiškai nė sykio teisingai neparašyta, bet yra pačios vienuolės lengvai įskaitomas parašas. Trečia, Vardyno I tomo sudarytojai įrašą apie B. Miškevič pagrindė Lietu- vos studijų biuro sudarytu „Išvežtųjų iš Lietuvos į TSRS asmenų sąrašą“, kuriame nurodyta Bronislava Miškoviec (LGGRTC, Archyvinis vardyno skyrius, SPS, l. 252), taip pat L. Kerulio publikacija, kurioje rašoma apie Bronę Miškovskaitę (*Išvežtųjų lietuvių sąrašas, Stalino teroras 1940–1941*, sud. L. Kerulis, Chicago: Pasaulio lietuvių archyvas, 1981, p. 280). Į klausimą, iš kur atsirado pavardė *Miškevič*, atsako kitos vienuolės tremtinės – Juzefos Piontkovskos (Jozefa Piątkowska) – byla; joje yra vienuolės Bronislavos Miškevič apklausos protokolas (LYA, f. V-5, ap. 1, b. 35620, l. 23–24), kurį pasirašė... Bronislava Miškoviec (Bronisława Miśkowiec). Iš to išeina, kad tardytojas rusiškai užrašė *Мишкевич*, o tardomoji lenkiškai pasirašė *Miśkowiec*.

Kitas atvejis, kai Vardyno I tomas nurodo vieną asmenį kaip du, yra vienuolių Elenos Ricevič ir Elenos Marijanos Rysevič (Ryškovskajos) atvejis (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 699, 704). Abu kartus nurodyti kone tie patys gimimo metai (1917 ir 1916), toks pats tėvavardis (Janas), gyvenamoji vieta (Vilnius), represijų pobūdis (tremtis)

ir laikas (1941 m.). Be to, įrašas apie E. M. Rysevič (Ryškovskąją) pagrįstas duomenimis, kurie tinka E. Ricevič. Pirma, Lietuvos studijų biuro sudarytame ištremtųjų sąraše yra vienuolė Elena Rycevičienė, gimusi 1917 m. (LGGRTC, Archyvinis vardyno skyrius, SPS, l. 322). Antra, L. Kerulio publikacijoje rašoma, kad E. Rysevič gimusi 1917 m. (op. cit., p. 355). Pagaliau archyviniai duomenys verčia manyti, kad Vardyno I tomo įrašai apie vienuolės E. Ricevič ir E. M. Rysevič (Ryškovskąją) atsirado, šio tomo rengėjams supainiojus vienuolės Elenos Rycevič duomenis (LYA, f. V-5, ap. 1, b. 35657) su tarnaitės Elenos Marijos (Marijanos) Ryškovskąjos duomenimis (ibid., b. 37091). Pabrėžtina, kad vienuolės pavardė lenkiškai ir lietuviškai buvo rašoma su *y* raide, o Vardyno 1 tomo rengėjai šią pavardę transliteravo iš rusų *Рыцевич*, nors yra ir *Рыцевич*, tad, užuot parašę Rycevič, parašė Ricevič.

³⁸ Vardyno I tomas nurodo, kad Jadvyga Mickevič, vienuolė, buvo suimta 1939 m. gruodžio 30 d., išvežta į kalėjimą (Baltarusiją), nuteista Ypatingojo pasitarimo 3 metams už nelegalų sienos perėjimą (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 558). Vis dėlto J. Mickevič kaltinamosios bylos dokumentai teikia kitokius faktus. Svarbiausias – ji ne vienuolė, o medicinos seselė. Ji buvo gimusi Vilniuje, tačiau baigusį gimnaziją ir medicinos seselių kursų gyveno daugelyje miestų pas artimiausius gimines, o karo pradžioje iš Varšuvos per Brestą ir Gardiną atkeliavo į Vilnių, tačiau mėgino per Baltarusiją vėl pasiekti Varšuvą, paskui sugrįžti į Vilnių. Ji buvo suimta ne Lietuvoje, o Baltarusijoje, kai su keliais giminaičiais perėjo Lietuvos Respublikos ir Sovietų Sąjungos sieną ir atsidūrė Ašmenoje. Čia J. Mickevič tardyta, vėliau buvo nuteista 3 metams už sienos perėjimą ir išvežta į lagerį. Žr. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46020/3, l. 1, 2, 9, 10 ir kt. Tad J. Mickevič traktuotina kaip pasaulietė karo pabėgėlė.

³⁹ Georgijus Špilevskis (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 822); jis baigė Minsko dvasinę seminariją, dirbo Vilniuje, Žvėryno cerkvėje psalmių giedotoju ir choro vadovu (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P2962, l. 3, 5).

⁴⁰ B. Kviklys, op. cit., t. 5, d. 1, 1985, p. 193.

⁴¹ E. Benz, op. cit., S. 143.

⁴² *Lietuvos gyventojų...*, t. 3: 1948, A–M, p. 225; t. 4: 1949, A–M, p. 188.

⁴³ T. Krahel, op. cit., S. 206, 230.

⁴⁴ I. Kolosovska, „Šalčininkų parapija: 1410–2010“, <http://www.salcininkai.lt/lit/Naujau-si/9/2/18185/9/1/2/0/21111> (žiūrėta 2019 01 30).

⁴⁵ B. Kviklys, op. cit., t. 5, d. 1, 1985, p. 194.

⁴⁶ E. Benz, op. cit., S. 156.

⁴⁷ Ibid., S. 153.

⁴⁸ T. Krahel, op. cit., S. 58–79, 188–190, 227.

⁴⁹ A. Valiuška, „Lietuvis nušautas prie altoriaus“, *Draugas*, 1951, rugpjūčio 6, vol. 35, Nr. 184, p. 5. Manytina, kad vėliau šie duomenys buvo pateikti E. Benzui, kuris, jais remdamasis, paskelbė kelių eilučių kankinio diakono V. Stulginskio biogramą (op. cit., S. 220).

⁵⁰ M. Raišupis, op. cit., p. 214.

⁵¹ A. Kalašnikovienė, „Kunigo Konstantino Paulavičiaus veikla Alytuje 1910–1941 m.“, *Alytaus šviesuolių portretai* [Konferencijos pranešimų medžiaga], Alytaus kraštotyros muziejus, sud. Audronė Jakunskienė, Kaunas: Spalvų kraitė, 2007, p. 12–13.

⁵² *Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 202.

⁵³ J. Petruitis, *Kaip jie mus sušaudė*, Vilnius: Periodika, 1990, p. 266.

⁵⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42187/3.

⁵⁵ E. Benz, op. cit., S. 147.

⁵⁶ *Lietuvos gyventojų...*, t. 4: 1949, A–M, 2012, p. 230.

⁵⁷ Pvz., nurodoma, kad jis 1949 m. suimtas ir nuteistas 10 metų, buvo kalinamas lageryje Irkutsko srityje, ten žuvo (*Lietuvių literatūros enciklopedija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 99).

⁵⁸ M. Raišupis, op. cit., p. 217.

⁵⁹ „Imbradas, 16 metų po kun. klebono V. Šamšono mirties“, iš „LKB kronikos“ archyvo, <http://lkbkronika.lt/index.php/26-kronika-1977-m/1144-is-lkb-kronikos-archyvo.html> (žiūrėta 2019 01 30).

⁶⁰ B. Šlapelis, „Imbrado klebono nužudymą prisimenant“, http://www.xxiamzius.lt/numerai/2011/01/28/atmi_01.html (žiūrėta 2019 01 30).

⁶¹ *XX a. tikėjimo liudytojai, Vilkaviškio vyskupija*, <http://vilkaviskis.lcn.lt/apie/asmenybes/xxtikejimo/> (žiūrėta 2019 02 21).

⁶² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34912/3.

⁶³ M. Raišupis, op. cit., p. 208.

⁶⁴ *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XXI amžiuje*, istorinė biogramų duomenų bazė, <http://www.lkma.lt/lddb/israsas.php?nr=10937> (žiūrėta 2019 01 14).

⁶⁵ V. Brizgys, op. cit., p. 64.

⁶⁶ E. Benz, op. cit., S. 143–144.

⁶⁷ Apie tai rašė V. Brizgys (op. cit., p. 62), vėliau dalį teiginių pakartojo E. Benz (op. cit., S. 148), taip pat LKMA duomenų bazė (<http://www.lkma.lt/lddb/israsas.php?id=1845>, žiūrėta 2018 12 27).

⁶⁸ B. Kviklys, op. cit., t. 4, 1984, p. 510; E. Benz, op. cit., S. 181.

⁶⁹ K. Gečys, op. cit., p. 392–393; M. Raišupis, op. cit., p. 413; V. Brizgys, op. cit., p. 55.

⁷⁰ LYA, f. V-5, ap. 1, b. 38772, l. 2–3; K. Gečys, op. cit., p. 392; M. Raišupis, op. cit., p. 215; E. Benz, op. cit., S. 203; T. Krahel, op. cit., S. 222.

⁷¹ M. Raišupis, op. cit., p. 215; V. Brizgys, op. cit., p. 60–61; E. Benz, op. cit., S. 204; *Lietuvos gyventojų...*, t. 4: 1949, N–Ž, p. 153.

⁷² B. Kviklys, op. cit., t. 3, 1983, p. 73; E. Benz, op. cit., S. 215. Vis dėlto kitur suėmimas nenurodomas (*Lietuvių enciklopedija*, t. 27, 1962, p. 505; B. Kviklys, op. cit., t. 6, 1987, p. 526).

⁷³ T. Krahel, op. cit., S. 87.

⁷⁴ *Ibid.*, S. 88, 222. Dar vienas šio autoriaus nurodytas dvasininkas, kuris anuomet galbūt buvo represuotas – dominikonas Aleksandras Milaševičius; jis buvęs Vilniuje ir galbūt buvo ištremtas (žr. T. Krahel, op. cit., S. 88). Visgi ši T. Krahelio prielaida neleidžia A. Milaševičių traktuoti kaip represuotą dvasininką.

⁷⁵ Viena įmanomų klaidų – 1944 m. emigravusių dvasininkų teiginiai, kuriais galbūt norėta pasiteisinti, kad paliko savo bendruomenes. Vis dėlto šis temos aspektas nėra išnagrinėtas, tad lieka grynai hipotetinis.

⁷⁶ LGGRTC duomenų bazėje įrašyti 57 lietuviai ir straipsnio autoriaus remiantis kitais šaltiniais nurodyti kunigai K. Butkus, J. Danielius, L. Lukošius, J. Marčiulionis, P. Prunskis, K. Pusdešris ir K. Sirūnas.

⁷⁷ Vienuoliai kunigai – jėzuitas Jonas Bružikas (E. Benz, op. cit., S. 139), pranciškonai Antanas Dirvelė (M. Raišupis, op. cit., p. 208; Antanas Dirvelė, https://lt.wikipedia.org/wiki/Antanas_Dirvelė, žiūrėta 2019 03 09) ir Liucijus Martušis (*Išvežtųjų lietuvių...*, p. 259), marijonas Vladas Mažonas (M. Raišupis, op. cit., p. 213; E. Benz, op. cit., S. 187) ir salezietis Pranas Petraitis (M. Raišupis, op. cit., p. 214; E. Benz, op. cit., S. 197). Vienuolis, kurio priskyrimas kunigų grupei bent kol kas šaltinių duomenimis nepatvirtintas ir kurio vienuolija kol kas neidentifikuota, buvo Martynas Gedvilas (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 283).

⁷⁸ Viktorija Bednavskaitė, Elžbieta Gricevičiūtė ir Marija Grigaitytė (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 143, 307, 308). Kokioms vienuolijoms ar kongregacijoms jos priklausė – atskiro tyrimo uždavinys.

⁷⁹ *Lietuvos gyventojų...* t. 1: 1939–1941, p. 573.

⁸⁰ *Ibid.*, p. 870.

⁸¹ Žr. https://lt.wikipedia.org/wiki/Juozas_Vailokaitis (žiūrėta 2019 04 29).

⁸² LGGRTC duomenų bazės nurodomi 44 dvasininkai lenkai ir T. Krahelio nurodyti dvasininkai M. Šimankevičius, L. Sikora ir K. Kucharskis.

⁸³ Tai patvirtina daugelis faktų. Pagrindiniai jų – Vardyno I tome Vilnius nurodytas kaip 39 represuotų dvasininkų, kurie pagal minėtąją LGGRTC duomenų bazę yra lenkai, gyvenamoji vieta, o Vilniaus rajonas – 1. Prie jų reikia priskirti kun. VACLAVĄ KRAVČIKĄ. Nors tas pats Vardyno tomas teigia, kad šis dvasininkas gyveno Ukmergėje (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 450), vis dėlto tremties byloje rašoma, kad jis gyveno Vilniaus miesto Ukmergės gatvėje (LYA, f. V-5, ap. 1, b. 35354, l. 1, 3, 4, 12, 14, 16, 17). Be to, prie šios grupės priskirtini dar keli lenkai kunigai. Vienas iš jų – vardu nenurodytas BUCIAKAS, kuris suėmimo metu gyveno Vilkaviškio rajone, tačiau buvo atvykęs iš Lenkijos (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 176). Kitas – BOLESŁAVAS ZABLUDOVSKIS, kuris suėmimo metu gyveno Kaune (*Lietuvos gyventojų...* t. 1: 1939–1941, p. 921), bet anksčiau, karui prasidėjus, iš Lenkijos atvyko į Lietuvą (T. Krahel, op. cit., S. 86). Pagaliau šiai kategorijai priskirtini minėti dvasininkai M. Šimankevičius, L. Sikora ir K. Kucharskis.

⁸⁴ *Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 669.

⁸⁵ Vardyno I tome nurodytos 26 vienuolės pabėgėlės, bet dar vienos pabėgėlės – Elenos Ricevič – statusą liudija jos tremties bylos dokumentai (LYA, f. V-5, ap. 1, b. 35657, l. 3, 6–10, 12, 17).

⁸⁶ Kone visus pastarosios grupės asmenis – net 30 – Vardyno I tomas nurodo kaip pabėgėlius. Be jų, kaip pabėgėliai traktuotini dar keli dvasininkai. Pirmas – jau minėtas vardu nenurodytasis kun. BUCIAKAS. Antra – minėta vienuolė E. Ricevič. Trečias – minėtas vienuolis L. Sikora, kurio pabėgėlio statusą liudija jo tremties bylos dokumentai (LYA, f. V-5, ap. 1, b. 35757, l. 1, 8, 9, 14, 16). Ketvirtas – minėtas kun. B. Zabludovskis.

⁸⁷ T. Krahel, op. cit., S. 222.

⁸⁸ Tai kunigas jėzuitas Stanislovas Čapjevskis (Vilnius), klierikas Aleksandras Holovačius (Vilnius), kunigas jėzuitas Kazimieras Kucharskis (Vilnius), kunigas dominikonas Aleksandras Milaševičius (buvęs Vilniuje), kun. Petras Prunskis (Vilniaus arkivyskupija), vienuolis karmelitas Liudvikas Sikora (į Vilnių atvykęs pabėgėlis), kun. Zigmantas Stankevičius (Vilniaus arkivyskupija, atvykęs į Kauno arkivyskupiją), kun. Mykolas Šimankevičius (iš Vilniaus arkivyskupijos pasitraukęs į Kauno arki-

vyskupiją), kun. Jonas Tutinas (prieš karą ištremtas iš Vilniaus arkivyskupijos ir tarnavęs Kaišiadorių vyskupijoje), taip pat kun. Bronislavas Zabłudovskis (iš Palenkės vaivadijos atvykęs į Kauną).

⁸⁹ T. Krahel, op. cit. S. 88. Tai, kad seminaristas – pentaktursis, aiškiai rodo, jog į seminariją jis įstojo prieš karą, t. y. buvo ne pabėgėlis, o arkivyskupijos studentas.

⁹⁰ Iki 1939 m. buvo Palūšės klebonas, nuo tų metų spalio mėn. gyveno pas brolių Zarasų rajone, Žvilbučių dvare (https://lt.wikipedia.org/wiki/Petras_Prunskis, žiūrėta 2019 03 11).

⁹¹ T. Krahelis jį vadina neopresbiteriu (op. cit., S. 222).

⁹² *Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 670, 855, 930.

⁹³ T. Krahel, op. cit. S. 220.

⁹⁴ V. Brizgys, op. cit., p. 65.

⁹⁵ *Krikščionybė Lietuvoje*, p. 384.

⁹⁶ A. Anušauskas, op. cit., p. 43.

⁹⁷ V. Brizgys, op. cit., p. 57–58, 62.

⁹⁸ *Ibid.*, p. 63.

⁹⁹ Žr. *Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 169, 173, 183, 197, 262, 263, 275, 291, 298, 316, 327, 348, 394, 631, 653.

¹⁰⁰ *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, p. 445.

¹⁰¹ *Lietuvos gyventojų...* t. 1: 1939–1941, p. 64.

¹⁰² *Lietuva 1940–1990*, p. 133–134.

¹⁰³ V. Brizgys, op. cit., p. 64.

¹⁰⁴ „Dvasininkų ir bažnyčių skaičius Lietuvoje 1940 m.“, žr. M. Raišupis, op. cit., p. 389. Čia nurodyta, kad 1939 m. Vilniaus arkivyskupijos dalis, kuri teko Lietuvai, turėjo 184 kunigus, 1940 m. Kauno arkivyskupija – 298, Panevėžio vyskupija – 236, Telšių vyskupija – 238, Vilkaviškio vyskupija – 216, Kaišiadorių vyskupija – 101, vokiečių atplėšta Klaipėdos prelatūra – 9, be to, buvo 168 vienuoliai kunigai.

¹⁰⁵ E. Benz, op. cit., S. 133–134; *Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 123, 218, 640.

¹⁰⁶ *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, p. 445; *Lietuva 1940–1990*, p. 134.

¹⁰⁷ T. Krahel, op. cit., S. 24, 222.

¹⁰⁸ E. Benz, op. cit., S. 216, 229.

¹⁰⁹ K. Gečys, op. cit., p. 392–393.

¹¹⁰ K. Gečys teigė, kad išlaisvinta 16 dvasininkų, ir pateikė sąrašą (žr. op. cit., p. 392–393). Iš straipsnio pagrindiniame tekste minėtų asmenų jis nenurodė V. Rudzinsko, J. Šimkaus, V. Valevičiaus-Valio ir P. Zarankos, bet nurodė K. Mikelinską ir J. Marčiulionį (apie du pastaruosius žr. šioje nuorofoje toliau). Vardyno I tome išvardyta 17 išsilaisvinusių lietuvių kunigų (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 132, 154, 175, 188, 206, 207, 342, 431, 573, 640, 682, 711, 782, 812, 881, 928). Tiesa, apie vieno iš straipsnio pagrindiniame tekste minėtų dvasininkų – K. Miliausko – išsilaisvinimą Vardynas nerašo, bet teigia, kad šis dvasininkas kalintas (*ibid.*, p. 569). Visgi apie jo išsilaisvinimą rašoma kitoje literatūroje (K. Gečys, op. cit., p. 392–393; E. Benz, op. cit., S. 190). Be to, yra kalbėjęs kun. Kazimieras Mikelinskas. Netgi teigta, kad šis dvasininkas sukilimo metu išlaisvintas (K. Gečys, op. cit., p. 392–393). Vis dėlto Vardyno I tome rašoma, jog K. Mikelinskas buvo paleistas (*Lietuvos gyventojų...*, t. 1: 1939–1941, p. 562). Mažiau tikėtina, kad buvo kalinti ir išlaisvinti Romanas Klumbys ir Juozas Marčiulionis, nes aprašymai apie jų represavimą nėra aiškūs bei įtikinami (B. Kviklys, op. cit., t. 3, 1983, p. 485; E. Benz, op. cit., S. 173; V. Brizgys, op. cit., p. 55), be to, teiginiai apie represavimą nėra patvirtinti vietinių šaltinių, t. y. apie šių asmenų suėmimą ir kalinimą lakoniškai parašė (ko gero, sekdami vienas kitu) tik išeivijos autoriai. Daugiau apie R. Klumbį žr. 35 nuorodą. Straipsnio autorius R. Klumbio, remdamasis jo biograma, prie represuotųjų nepriskiria.

¹¹¹ T. Krahel, op. cit., S. 82–88, 222.

Gauta 2019 04 08
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius
Vytauto Didžiojo universitetas,
K. Donelaičio g. 58, Kaunas

Artūras Grickevičius

REPPRESSED CATHOLIC PRIESTS AND MONKS DURING THE FIRST YEARS OF THE OCCUPATION AND ANNEXATION OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA: JUNE 1940–JUNE 1941

Summary

The subject investigated has not been systematically researched at scientific level until now. The claims made by historians and other authors are fragmented and controversial. However, the publications of historical sources necessary for the subject under research, particularly Volume 1 of the list of names published by the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, as well as numerous archival documents make it possible to reveal the main features of the reprisals of Lithuanian priests and monastic communities in 1940 and 1941.

During the occupation and annexation of the Republic of Lithuania, local Catholic priests, monks and nuns were not among the most important groups of the repressed, i.e. among politicians, white collar workers, officers and public figures. Nevertheless, the registration and surveillance of priests, the cases of the annihilation especially of the Russian Orthodox Church and smaller religious groups of the aggressor country, testify indirectly to the fact that the oppressive apparatus of the Empire that was hostile to religion was getting ready to annihilate the Lithuanian Catholic priests at least as a separate group.

The NKVD / NKGB took efforts to win over as many priests as possible. About 115 priests (7.9% of all the priests) were repeatedly summoned to the agencies with this purpose in mind but the result was as poor: 12 of those who promised to arrive (0.8% of all priests, 10.4% of recruited priests), three of them staff workers (0.2% of all priests, 2.6% of recruited priests) showed up.

According to the available research results, during the period examined a total number of repressed Catholic priests and monks in Lithuania (of the local Church Province, the part of the Roman Catholic Metropolitan Archdiocese of Vilnius assigned to Lithuania, and Polish refugees) is about 111 persons: 64 (almost 58%) Lithuanian and 47 (over 42%) Polish.

From the Lithuanian Church Province or its monasteries and convents 61 persons were repressed, out of whom 53 were diocesan priests, five were monks ordained as priests, three were from monastic communities (one brother and two sisters): 21 from Kaunas diocese, 19 from Vilkaviškis diocese, 11 from Panevėžys diocese, and five

from Kaišiadorys and Telšiai dioceses each; all of them were Lithuanians.

From the Lithuanian part of the Roman Catholic Metropolitan Archdiocese of Vilnius and the monastic communities based there, about 15 priests (three Lithuanian and 12 Polish) were subject to repression; fewer than half of them were priests, the others were nuns. Taking together the instances in the parts of the Metropolitan Archdiocese of Belarus and Poland, based on the facts from a longer period (from September 1939 until July 1941), the number of the repressed priests in the archdiocese is at least 62 persons: 34 were refugees who suffered from repression; about 27 of them were nuns.

The number of people who suffered greatly, i.e. were imprisoned and exiled before Hitler's war against the "Bolsheviks" were at least 57 Lithuanian Catholic priests and monks (from the local ecclesiastical province and the part of the Roman Catholic Metropolitan Archdiocese of Vilnius).

The number of Lithuanian priests – 17 – who were killed by the retreating Soviet Army troops at the first stage of the war between Nazi Germany and the USSR that has been known for a long time remains the same. Nevertheless, counting the priests killed not only in the Lithuanian Church Province and in the part of the Vilnius Archdiocese that belonged to Lithuania but also analogous facts from the parts that belonged to Belarus and Poland, the number of the victims of this category amounts to at least 26.

The war that broke out between Hitler and Stalin opened the road to freedom for some priests and members of the monastic community. Between 16 and 18 priests were liberated or freed themselves from prisons in Lithuania, while most of Polish priests who were taken to forced labour camps or exiled were granted an amnesty; later they joined Polish army units and became chaplains.

The number of arrested, imprisoned, taken to forced labour camps and exiled priests and members of monastic communities is much higher than those who promised to collaborate with the KGB and joined the staff, which demonstrates that the Lithuanian clergy as well as those who arrived from Poland avoided collaborating with the occupying powers; almost all of them resisted, did not succumb to this temptation and did not act under compulsion.

Holokaustas Lietuvoje: Kauno apskrities Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčių žydų likimas 1941 m. vasarą ir rudenį

Tyrimo objektas – Holokaustas Lietuvoje (1941–1944 m.). Tema – Holokaustas Kauno apskrities Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčiuose 1941 m. vasarą ir rudenį. Tikslas – remiantis prieinamais archyviniais dokumentais bei kito pobūdžio šaltiniais, taip pat istorine literatūra, papildyti naujais duomenimis jau atliktus tyrimus Holokausto minėtuose valsčiuose tema, atsakant į straipsnyje suformuluotus uždavinius.

ĮVADAS

Dabartiniu metu yra paskelbta nemažai istorinių darbų Holokausto Lietuvoje (1941–1944 m.) tema. Šių darbų mokslinė vertė abejonių nekelia, tačiau galimybė papildyti juos naujais faktais, tyrimais ir patikslinti visada išlieka. Siekiant atlikti minėtus papildymus pasirinkta Holokausto Kauno apskrities Vilkijos, Veliuonos, Seredžiaus ir Čekiškės valsčiuose 1941 m. vasarą ir rudenį tema. Darbe keliami šie uždaviniai: 1) atskleisti, kaip vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpiu (1941 m. birželio pabaigalėpos mėnuo) vyko Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčiuose gyvenusių vietinių žydų represijos, kokiomis ypatybėmis jos pasižymėjo, kokiais būdais jos vykdytos, kiek žydų nukentėjo vienu ar kitu būdu, kur tai įvyko; 2) parodyti, kaip minėtuose valsčiuose žydai buvo suvaromi į getus,

kokie veiksniai lėmė šį procesą, kiek žydų izoliuota, kokios buvo žydų genocido vokiečių civilinio valdymo laikotarpiu (1941 m. rugpjūtis–rugsėjis) bendrosios ypatybės; 3) atskleisti, koks buvo 1941 m. rugpjūčio pradžioje izoliuotų, suimtų žydų likimas, kur jie žuvo, nustatyti žuvusiųjų skaičių. Holokaustą Kauno apskrityje (taip pat Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčiuose) yra tyrinėję bei žinių pateikę istorikai Arūnas Bubnys¹, Alfredas Rukšėnas², Christophas Dieckmannas³ ir kiti autoriai. Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus yra parengęs ir išleidęs Holokausto atlasą, kuriame pateikta žinių apie Holokaustą Kauno apskrities valsčiuose⁴. Rengiant šį darbą remtasi Lietuvos ypatingojo archyvo (LYA) ir Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA) fondų dokumentais. Ypatingajame archyve (f. K-1, ap. 58) saugomos baudžiamosios bylos asmenų, kurie vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1944 m.) dirbo Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčių savivaldybėse, buvo policijos nuovadų pareigūnai, priklausė pagalbinei policijai, tarnavo lietuvių savisauogos batalionuose, kuriuos naciams pavyko įtraukti į žydų persekiojimą. Lietuvos centriniam valstybės archyve saugomi Kauno apskrities viršininko įstaigos (1941–1944 m.) dokumentai (f. R-1534) suteikia statistinių žinių apie žydų gyventojus valsčiuose, jų turėtą, iš jų nusavintą turtą, turto įkainojimus, pardavimus iš varžytynių ir kitus

dalykus. Panaudoti ir Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko prie tvarkos policijos vado Lietuvoje (1941–1944 m.) fondo (R-683) dokumentai. Svarbi šio fondo byla (ap. 2, b. 2) pavadinimu „Lietuvos policijos štabo byla Nr. 1. Žydų reikalai“. Joje esama žinių apie Policijos departamento direktoriaus Vytauto Reivyčio, policijos nuovadų antižydišką veiklą 1941 m. rugpjūčio mėn. Panaudoti Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje lietuviškojo Kauno skyriaus dokumentai (f. R-972). Juose yra žinių apie lietuvių policijos Kauno apskrities valsčiuose suimtus ir tardytus žydus. Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo (1941–1944 m.) dokumentai (f. R-731) suteikia žinių apie jame kalintus Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčių žydus, taip pat apie vokiečių policijai perduotus žydus, kurie buvo suimti vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpiu. Fondo MK-1 byloje Nr. 113 yra žinių apie Kauno apskrityje (taip pat Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčiuose (apie Čekiškės valsčių žinių nėra) po karo veikusių komisijų nacių nusikaltimams tirti veiklą. Bylos aktuose greta kitos informacijos yra žinių apie žydų žūtis vietas, nurodomi žuvusiųjų skaičiai, dalies žuvusiųjų vardai ir pavardės.

VALDŽIŲ KAITA, ATSAKINGOS ORGANIZACIJOS, HOLOKAUSTO ETAPAI

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, Lietuvos antisovietinio pasipriešinimo judėjimo nariai bei juos palaikantys krašto gyventojai perėjo prie atviros ginkluotos kovos su sovietų režimu. Vienas iš jų uždavinių buvo apskričių ir valsčių centruose perimti valdžią iš sovietų į savo rankas dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo. Kauno apskrityje partizanams sukilėliams tai padaryti pavyko Kauno

mieste. Kauno radiofone 1941 m. birželio 23 d. Leonas Prapuolenis Lietuvių aktyvistų fronto Vyriausiojo štabo vardu paskelbė, kad susidariusi laikinoji vėl naujai atgimstančios Lietuvos vyriausybė skelbia atkurianti laisvą ir nepriklausomą Lietuvos valstybę. Paskui buvo perskaitytas Lietuvos laikinosios vyriausybės narių sąrašas, sugiedotas Tautos himnas. Nepriklausomybė paskelbta tuo metu, kai Kauno mieste vyko atkaklios kovos tarp partizanų sukilėlių ir besitraukiančių raudonarmiečių. Laikinuosius valdžios organus – komitetus – antisovietinio pasipriešinimo judėjimo nariai steigė ir Kauno apskrities Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos, Vilkijos valsčiuose. Vilkijoje 1941 m. birželio 24 d. įsteigtam komitetui, kurį sudarė 5 asmenys, vadovavo karininkas Stanislovas Gudavičius⁵. Čekiškėje komitetas įsteigtas 1941 m. birželio 23 d.⁶, Veliuonoje – 1941 m. birželio 22 d. (vadovas Juozas Gudelis⁷), Seredžiuje – 1941 m. birželio 22 d.⁸ Kitaip negu Kauno mieste Lietuvos laikinoji vyriausybė, minėtuose valsčiuose laikinieji valdžios organai – komitetai – buvo suformuoti tuo metu, kai vokiečių kariuomenė šias vietas daugiau ar mažiau jau buvo užėmusi. Vienas iš Lietuvos laikinosios vyriausybės uždavinių buvo atkurti iki 1940 m. birželio 15 d. krašte veikusią administraciją ir tvarką. Tokių uždavinių turėjo ir Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos, Vilkijos valsčių komitetai. Jiems bendradarbiaujant su Kauno apskrities viršininko (vadovas Vaitiekus Bortkevičius) ir Kauno miesto ir apskrities policijos vado (vadovas Antanas Žarskus, jo padėjėjas Kęstutis Renigeris⁹) įstaigomis valsčiuose buvo atkurtos ir pradėjo funkcionuoti valsčių savivaldybės, policijos nuovados, kitos įstaigos. Kaip rodo 1941 m. liepos 1–31 d. algų lapai, Čekiškės policijos nuovadoje dirbo 4, Veliuonos nuovadoje – 4, Vilkijos nuovadoje – 6, Seredžiaus nuovadoje – 5 policijos pareigūnai¹⁰, iš viso 19 asmenų. Vilki-

jos miestelyje pradėjo funkcionuoti Kauno apygardos Vilkijos rajono lietuvių saugumo policijos įstaiga. Po to, kai šie atkuriamieji darbai buvo atlikti ir administracija pradėjo funkcionuoti, komitetai savo veiklą baigė (maždaug 1941 m. birželio pabaigoje–liepos mėn. pradžioje). Laikinių valdžios organų – komitetų – veiklą rėmė partizanai sukilėliai, kurių būriai ir atskiros grupės pradėjo kurtis vos tik prasidėjo karas. Partizanų grupės kūrėsi taip pat ir tuo metu, kai minėtus valsčius buvo užėmusios vokiečių kariuomenės pajėgos. Remiantis archyvinių dokumentų žiniomis galima manyti, kad Čekiškės, Veliuonos ir Vilkijos valsčiuose, t. y. kiekviename jų atskirai, veikusių partizanų sukilėlių pajėgas sudarė daugiau nei 100 asmenų. Seredžiaus valsčiuje partizanų sukilėlių galėjo būti apie 200 žmonių. Bendras Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčių sukilėlių pajėgas galėjo sudaryti daugiau nei 500 asmenų. Esamos negausios žinios leidžia manyti, kad minėtų valsčių partizanai sukilėliai sukilimo Lietuvoje laikotarpiu (1941 m. birželio 22–28 d.), t. y. iki vokiečių kariuomenės atėjimo, ir po to persekiojo besitraukiančius raudonarmiečius, sovietų režimo šalininkus, užėmė įvairius objektus. Pavyzdžiui, traukiantis raudonarmiečiams Seredžiaus partizanai sukilėliai užėmė paštą, valsčiaus savivaldybę, kareivines, pieno fermą ir kitus objektus¹¹. Realu, kad analogiškus objektus pradėjo kontroliuoti ir Čekiškės, Veliuonos, Vilkijos partizanai sukilėliai. Pasibaigus sukilimui Lietuvoje ir komitetams nustojus veikti, dalis Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos partizanų išsiskirstė, kiti tapo pavaldūs policijos nuvadoms ir atliko pagalbinės policijos funkcijas. Turimi duomenys leidžia manyti, kad Čekiškėje pagalbinei policijai galėjo priklausyti apie 50–60¹², Veliuonoje – apie 50¹³, Seredžiuje – iki 100¹⁴, o Vilkijoje – apie 70 asmenų, iš viso maždaug 270–280 žmonių.

Lietuvių antisovietinio pasipriešinimo judėjimo dalyviai tikėjo, kad jų atkurta administracija ir kitos struktūros taps nepriklausomos Lietuvos valstybės įstaigomis. Deja, ši jų vizija netapo tikrove – jos tapo pavaldžios vokiečių okupacinei administracijai. Vokietijos kariuomenei užėmus Lietuvą, Kauno apskritis kartu su Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčiais bei kitos vakarinės Lietuvos vietovės tapo pavaldžios gen. mjr. Roberto von Pohllo vadovaujamai 821-ajai Šiaurės armijų grupės karo lauko komendantūrai Kaune. Šiai komendantūrai savo ruožtu buvo pavaldžios provincijos vietovėse įsteigtos vietinės vokiečių karo komendantūros. 1941 m. liepos mėn. pabaigoje įvedus Lietuvoje civilinį valdymą, Kauno apskritis su minėtais valsčiais tapo pavaldi Kauno apygardos komisarui Arnoldui Lentzenui. Tiek karinės, tiek civilinės administracijos valdymo laikotarpiu Kauno apskritis kartu su Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčiais įėjo į ribas, kuriose veikė Vokiečių saugumo policijos ir SD įstaiga Lietuvoje (vadas SS štandartenfiureris Karlas Jägeris). Atkurtos lietuvių administracijos įstaigų nelaimė buvo ta, kad okupacinis režimas įtraukė jas į žydų genocido vykdymą. Tam turėjo įtakos ir lietuviškasis antisemitizmas. Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti išvados Holokaustas Lietuvoje daugiau ar mažiau vertinamas kaip vokiečių organizacijų ir joms subordinuotų lietuvių organizacijų bendradarbiavimo padarinys¹⁵. Atsižvelgiant į jas Kauno apskrities Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčių žydų genocidą 1941 m. vasarą ir rudenį irgi galima vertinti kaip vokiečių organizacijų bei joms pavaldžių lietuvių organizacijų bendradarbiavimo padarinį. Vokiečių organizacijomis, kurioms tenka atsakomybė ir už minėtų valsčių žydų žūtį, laikytinos: 821-oji Šiaurės armijų grupės

karo lauko komendantūra Kaune (komendantas gen. mjr. R. Pohlis); vietinės vokiečių karo komendantūros Vilkijoje (komendantas SS oberšturmfüreris Missenbaumas) ir Seredžiuje; Kauno apygardos komisaro įstaiga (vadovas A. Lentzenas); Vokiečių saugumo policijos ir SD įstaiga Lietuvoje (vadas SS štandartenführeris K. Jägeris) su jai pavaldžiu SS oberšturmfürerio Joachimo Hamanno skrajojančiu būriu. Lietuvių organizacijomis, kurioms tenka atsakomybė už Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčių žydų likimą 1941 m. vasarą ir rudenį, laikytinos: Kauno apskrities viršininko įstaiga (viršininkas V. Bortkevičius); Kauno apskrities policijos įstaiga; Kauno policijos departamentas (direktorius V. Reivytiš); Valstybės saugumo departamentas (nustojus veikti Lietuvos laikinajai vyriausybei vadintas lietuviškuoju saugumo policijos skyriumi prie Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje); Kauno apygardos Vilkijos rajono lietuvių saugumo policijos skyrius (jo veikla apėmė ir Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos valsčius); Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčių savivaldybių įstaigos; minėtų valsčių policijos nuovados; pagalbinės policijos pajėgos, kurios buvo pavaldžios minėtų valsčių policijos nuovadų viršininkams; 1-ojo pagalbinės policijos tarnybos bataliono (vadas mjr. Kazys Šimkus) 3-ioji kuopa. (Šis batalionas suformuotas 1941 m. rugpjūčio mėn., reorganizavus Tautinio darbo apsaugos batalioną. Pastarasis batalionas buvo pradėtas formuoti 1941 m. birželio 28 d. ir jam vadovavo plk. Antanas Butkūnas; po voldemarininkų perversmo, t. y. jų pačių metų liepos 24 d., iš jo pareigas perėmė mjr. K. Šimkus.) Remiantis Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti išvadamis¹⁶, istoriko Arūno Bubnio tyrimais¹⁷ ir archyvinių dokumentų teikiamomis žiniomis galima teigti, kad Kauno apskrities Čekiškės,

Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčių žydų žūtyje atsispindi bendrieji žydų genocido 1941 m. vasarą ir rudenį Lietuvoje ypatumai. Galima sąlyginai išskirti du etapus. Vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpiu (1941 m. birželis ir liepa) minėtuose valsčiuose persekioti žydai vyrai ir moterys, kurių dalis buvo įtariamai iki karo pradžios buvus lojaliais Lietuvą valdžiusiam sovietų režimui, o kiti minėtomis savybėmis nepasižymėjo, t. y. režimui neįtikio dėl kažkokių kitų priežasčių. Vokiečių civilinės administracijos valdymo laikotarpiu (1941 m. rugpjūtis ir rugsėjis) buvo persekiojami jau visi žydai – vyrai, moterys ir vaikai.

VILKIJOS ŽYDŲ REPRESIJOS: 1941 M. BIRŽELIO PABAIGA – LIEPOS MĖNUO

Vilkijos valsčių vokiečių karinės pajėgos užėmė 1941 m. birželio 23 d.¹⁸ Vilkijos miestelyje pradėjo veikti vietinė vokiečių karo komendantūra, kuriai vadovavo komendantas SS oberšturmfüreris Missenbaumas. Yra žinių, kad vokiečių komendantas 1941 m. birželio pabaigoje per susitikimą su Vilkijos aktyvistų štabo nariais jiems kalbėjo, jog netvarka, kad žydai laisvai vaikštinėja po miestelį. Komendantas įsakė imtis priemonių: nurodė, kad žydai ant krūtinės ir nugaros nešiotų geltonos spalvos ženklą (Dovydo žvaigždę), kad jiems būtų draudžiama vaikščioti šaligatviais ir kad būtų pažymėti jų namai¹⁹. Po karo teistas Vilkijos būrio vadas S. Gudavičius davė parodymus, kad dar iki susitikimo su karo komendantu Vilkijos ginkluotojo būrio nariai suėmė apie 30 sovietinių aktyvistų, tarp kurių buvo ir žydų²⁰. Remiantis darbe panaudotais LCVA fondų (R-731, R-972) dokumentais galima vardais ir pavardėmis įvardyti 43 Vilkijos valsčiaus žydus, suimtus vokiečių karinės administracijos valdymo

laikotarpiu. Yra duomenų, kad dalis 1941 m. birželio pabaigoje ir liepos mėn. suimtų žydų buvo išvežti į Kauną ir uždaryti į sunkiųjų darbų kalėjimą. 1941 m. liepos 11 d. į kalėjimą uždaryti 2²¹, liepos 17 d. – 1²², rugpjūčio 9 d. – 1²³, rugpjūčio 11 d. – 29 vilkijiečiai žydai²⁴. Esama žinių, kad iki 1941 m. rugpjūčio 2 d., konkrečiai neaiškiais liepos mėn. dienomis į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą buvo uždaryti dar 3 Vilkijos žydai²⁵. 33 kaliniai buvo Valstybės saugumo departamento žinioje. Iš viso į kalėjimą uždaryti 36 asmenys.

Archyviniai duomenys leidžia manyti, kad dalis į Kauno kalėjimą uždarytų vilkijiečių žydų kaltinti tuo, jog sovietmečiu buvo komjaunuoliai, sovietiniai aktyvistai. Vilkijos policijos nuovados viršininkas Eduardas Migevičius 1941 m. liepos 8 d. nutarė suimti ir perduoti valstybės saugumo organams Miną Eglinaitę, Iserio (suimta 1941 m. birželio 23 d. 15 val.), įtariant, kad ji komunistinio režimo metu veikė kaip aktyvi komjaunulė²⁶. M. Eglinaitė per 1941 m. liepos 28 d. apklausą Kauno apygardos Vilkijos rajono lietuvių saugumo policijos valdininkui Kaziu Mikelioniui prisipažino, kad priklausė komunistinio jaunimo ir Mopro organizacijoms. Ji kalbėjo, kad į komjaunimo organizaciją įstojo 1940 m. vasarą. Komjaunimo organizacijos steigiamasis susirinkimas vyko Šaulių namuose. Ten buvo aiškinama, kad tie, kurie įstos į komjaunimą, gaus darbo – turės tarnybą ir bus lengviau pragyventi. Tokių pažadų suviliota ji įstojo į organizaciją. 1940 m. rudenį buvo paskirta pionierių vadove Vilkijos pradžios mokykloje. Pionierių buvo 48 nariai. Taip pat priklausė komjaunimo saviveiklos šokių brigadai. Komjaunimo nariai taip pat buvo Cilė Grosmanaitė, Chaja Misiankaitė, Niuta Eglinaitė, Merė Eglinaitė, Pesė Vilenčikaitė, Frida Gordonšteinaitė ir daugiau kitų²⁷. Kostas Audiejus, Stepas (32 m., katalikas), per 1941 m. rugpjūčio 8 d. apklausą K. Mikelioniui teigė, kad Vil-

kijos miestelio gyventojai C. Grosmanaitė, M. Eglinaitė ir Leiba Vaisfeldas bolševikų laikais buvo komjaunuoliai. C. Grosmanaitė kaip šnipė buvo specialiai siunčiama į Vilkijos valsčiaus savivaldybę. M. Eglinaitė važinėdavo po apylinkes gastroliuodama, skleisdama propagandą. L. Vaisfeldas buvo bolševikų šnipas²⁸. E. Migevičius 1941 m. liepos 8 d. nutarė suimti ir perduoti valstybės saugumo organams Izraelį Gempelį, Abromo, įtariant tuo, kad jis komunistinio režimo metu aktyviai veikė kaip komjaunuolis. Pats kaltinamasis suimtas 1941 m. birželio 23 d. 14 val.²⁹ Kauno apygardos Vilkijos rajono lietuvių saugumo policijos valdininkas K. Mikelionis 1941 m. liepos 26 d. nutarė pradėti kvosti partizanų suimtus Izraelį Gempelį, C. Grosmanaitę, M. Eglinaitę, Maušą Rabinavičių, Hiršą Fridlandą, Leibą Vaišfeldą, Abromą Grausmaną ir Jankelį Mijasniką kaip buvusius komjaunuolius³⁰. I. Gempelis savo narystę komjaunimo organizacijoje patvirtino³¹. E. Migevičius 1941 m. liepos 9 d. priėmė nutarimą sumti H. Fridlandą, Mėjerio, įtariant, kad jis labai aktyviai veikė kaip komjaunuolių vadas Vilkijoje. Nutarta jį laikyti savivaldybės areštiniėje iki tol, kol bus surinkta medžiaga³². Kauno apygardos Vilkijos rajono lietuvių saugumo policijos valdininkas K. Mikelionis 1941 m. rugpjūčio 8 d. atliko kvotą. H. Fridlandas patvirtino, kad į komjaunimo organizaciją įstojo 1940 m., kai vyko steigiamasis susirinkimas. Jis teigė, jog turėjo daug darbo, todėl susirinkimuose nesilankydavo. Dalyvavo susirinkime, kuriame buvo svarstomas sporto sekcijos steigimas. Į ją įstojo, tačiau aktyviai nedalyvavo. Teigė, kad agitacijos nevedė ir lietuvių neterorizavo. Prisiminė, kad komjaunuoliai buvo Zojeris, Eglinas ir kiti³³. E. Migevičius 1941 m. liepos 11 d. nutarė suimti Maušą Giršą Rabinavičių, Zuselio, įtariant dalyvavus „komunistiniame veikime“. Nutarta laikyti jį vietos savivaldybės daboklėje;

pažymėta, kad suimtas 1941 m. liepos 11 d. 9 val.³⁴ Valstybės saugumo policijos Kauno apygardos valdininkas K. Mikelionis 1941 m. rugpjūčio 8 d. apklausė Antaną Rimkų, Stasio (38 m., Romos katalikas, gyv. Vilkijos mst. Bažnyčios g. 18). Jis davė parodymus, kad pažįsta I. Gempelį, M. Rabinavičių ir H. Fridlandą kaip labai pasižymėjusius komjaunuolius ir šnipus, kurie nakčia vaikščiojo po langais, klausė, ką kalba lietuviai, ir skundė saugumui³⁵. Tą pačią dieną K. Mikelionis kvotė M. G. Rabinavičių. Šis prisipažino, kad priklausė komjaunimo organizacijai ir buvo eilinis jos narys. Į organizaciją įstojo 1940 m. vasarą. Teigė, jog dalyvaudavo susirinkimuose, kalbėjo, kad reikia įtraukti daugiau narių, tuomet aktyviai veikiant bus galima atidaryti sporto, saviveiklos ir meno sekcijas. Per Aukščiausiosios Tarybos rinkimus dalyvavo agitaciniame darbe Kvesų apylinkėje – rinkimų metu dalijo piliečiams balsavimo korteles. Sakė, kad neturėjo ryšių su NKVD pareigūnais ir jų nepažinojo. Taip pat teigė, kad lietuvių neterorizavo³⁶. Policijos nuovada turėjo M. Rabinavičiaus 1940 m. spalio mėn. prašymą LSSR centrinei pašto valdybai. Prašyme rašoma (kalba netaisyta): „Kadangi Vilkijos miest. Kompart. Komitetas numato, kad pil. Rimkevičius tarnaujantis Vilkijos pašto įstaigoje yra Smetonos režimo pavaldinys ir jis turi būti iš valdiškos tarnybos paliuosuotas už savo nuožiūrą ir elgesio. Todėl prašau pašto valdybai kaippo bedarbis mane paskirti jo vietoje. Dėl mano asmenybe paliūdią kompart. ir komjaunimo pažino ir prašau mane paskirti vietoj Rimkevičiaus laiškanėšiu. Priedai: kompartijos pažym., komjaunimo pažym. ir kompart. patvirtinimas apie Rimkevičių.“³⁷ Vilkijos policijos nuovados viršininkas E. Migevičius 1941 m. liepos 11 d. nutarė suimti ir laikyti vietos savivaldybės daboklėje Leibą Vaisfeldą, Šnėjerio (g. 1920 m.), nes buvo įtariamas komunistine veikla ir ūkininkų terorizavimu³⁸. Per

apklausą 1941 m. rugpjūčio 8 d. L. Vaisfeldas kalbėjo, kad į komjaunimo kuopelę įstojo 1940 m. ir lankėsi susirinkimuose. Neigė, kad dalyvavo agitaciniame darbe, kad terorizavo ūkininkus. Kaip komjaunimo organizacijos narius paminėjo Egliną, Zojerį ir Šlapoberskių³⁹. Duomenų analizė leidžia manyti, kad tarp suimtų 36 Vilkijos žydų, kurie 1941 m. liepos ir rugpjūčio mėn. buvo uždaryti į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą, 12 buvo įtariamai buvę sovietiniais aktyvistais.

Dalis 1941 m. birželio pabaigoje ir liepos mėn. suimtų žydų buvo sušaudyti Vilkijos valsčiaus teritorijoje. Yra žinių, kad 1941 m. birželio 28 d. prie Nemuno, maždaug 200 m atstumu nuo malūno, trys Vilkijos pagalbinės policijos būrio nariai sušaudė 3 žydus. Vieno žydo vardas buvo Icikas. Vienas iš sušaudytų žydų buvo komjaunuolis⁴⁰. Taip pat esama žinių, kad Vilkijos karo komendanto Missenbaumo vertėjas 1941 m. liepos 21 d. įteikė S. Gudavičiui sąrašą žydų, kurie turi būti sušaudyti. Kitą dieną, t. y. liepos 22 d., S. Gudavičius su partizanais atvyko prie valsčiaus valdybos. Ten iš areštinės jie išsivedė 20 žydų vyrų ir 1 moterį, surikiavo aukas (jos buvo maždaug nuo 20 iki 30 metų) ir pradėjo konvojuoti Jagminiškių kaimo link. Kaime konvojus sustojo prie kaimo gyventojų Jono Grigo ūkio. Ten baudėjai išrikiavo aukas į eilę ir patys išsirikiavo į eilę greta žydų. Paskui baudėjai šaudė aukas pagal S. Gudavičiaus komandą „ugnis“. Žydai krito ant žemės negyvi, sužeistieji prašė, kad jų pasigailėtų. Pasibaigus šaudymui S. Gudavičius įsakė vienam kaimo gyventojui suorganizuoti nužudytųjų užkasimą. Duobkasiai iškasė maždaug 10 m ilgio, 1,5 m pločio ir 2 m gylio duobę ir sumetė į ją nužudytųjų kūnus, kurie buvo labai sudarkyti, greičiausiai dėl to, kad šaudyta sprogstamosiomis kulkomis⁴¹. Vienais duomenimis, aukas šaudė 25–30⁴², kitais – maždaug 30–35 partizanai⁴³. Remiantis vidurkio principu galima daryti išvadą, kad

Vilkijos pagalbinės policijos būrio nariai (apie 30 asmenų) sušaudė 21 žydą. Taigi vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpiu Vilkijoje buvo suimta ne mažiau kaip 60 žydų. Iš jų 24 asmenys 1941 m. birželio 28 d. ir liepos 22 d. sušaudyti Vilkijos valsčiaus teritorijoje, t. y. prie Nemuno netoli malūno ir ties Jagminiškių kaimu. Likę gyvi 36 žydai 1941 m. liepos ir rugpjūčio mėn. iš Vilkijos buvo išvežti į Kauną (liepos mėn. išvežti 6, rugpjūčio mėn. – 30 asmenų) ir uždaryti į sunkiųjų darbų kalėjimą.

VELIUONOS ŽYDŲ REPRESIJOS: 1941 M. BIRŽELIO PABAIGA- LIEPOS MĖNUO

Vokiečių kariuomenės daliniai Veliuonos valsčių užėmė 1941 m. birželio 22 d. Diskriminuojančius potvarkius vietos žydams pradėta taikyti maždaug 1941 m. birželio pabaigoje–liepos mėn. pradžioje. Buvęs Veliuonos valsčiaus savivaldybės darbuotojas Benediktas Mikelkevičius tardomas sakė, kad laikinojo komiteto egzistavimo laikotarpiu jokių priemonių, susijusių su masiniu žydų naikinimu, nebuvo imtasi. Karinės valdžios reikalavimu buvo padaryti užrašai ant namų, kuriuose gyveno žydai⁴⁴. Buvęs Veliuonos ginkluotojo būrio narys Jonas Sabaliauskas davė tokius parodymus: „Aš ir Kazys Armanavičius, vykdydami policijos ir komiteto įsakymą, 1941 m. liepos mėnesį vaikščiojom po namus, kur gyveno žydai, ir atiminėjome vėliavas (buvo įsakymas, kad kiekvienas namas turi iškabinti vėliavą). Po to vaikščiojome ir dažais žymėjome duris, kur gyveno žydai.“⁴⁵ Yra žinių, kad Veliuonos žydams buvo uždrausta vaikščioti šaligatviais, išeiti į gatvę tam tikru laiku, žiūrėti pro langus, išeinančius į gatvę⁴⁶. Veliuonos žydai buvo suimami kartu su nežydų tautybės asmenimis, įtariamais

buvus sovietų režimo rėmėjais ar dėl kitų priežasčių. Buvęs Veliuonos partizanas Jonas Sabaliauskas yra kalbėjęs: „Žydų suėmimai Veliuonoje vyko 5 kartus. Pirmą kartą žydai buvo suimami 1941 m. birželio mėnesio paskutinėmis dienomis, tada suimtas nežymus jų skaičius, daugiausia komunistai ir sovietiniai aktyvistai.“⁴⁷ Dalis suimtų žydų buvo išvežti į Kauną. Buvęs Veliuonos valsčiaus pagalbinės policijos būrio narys Kazys Adumavičius, nurodydamas apytikrę datą, minėjo, kad 1941 m. liepos 14 d. išvežė apie 15–20 žydų į Kauno miestą⁴⁸. Esama duomenų, kad Valstybės saugumo departamento Kvotų skyrius 1941 m. liepos 11 d. perdavė Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui 25 asmenis. Iš jų 14 buvo žydų tautybės: Levitanas Šmuila, Leibos (g. 1919 m.), Mauša Zudelis, Mejerio (g. 1923 m.), Mauša Smolis, Abromo (g. 1923 m.), Motelis Rozinas, Chaimo (g. 1903 m.), Leiba Perskis, Joselio (g. 1902 m.), Nochimas Elijašovas, Leibos (g. 1902 m.), Jankelis Berelis Jofe, Leibos (g. 1890 m.), Mejeris Zundelevičius, Giršos (g. 1880 m.), Chaimas Laferis, Abromo (g. 1901 m.), Mauša Grinbergas, Borucho (g. 1914 m.), Jankelis Panemunskis, Maušos (g. 1905 m.), Idelis Levitas, Abelio (g. 1894 m.), Joselis Jainė Kravecas, Maušos (g. 1911 m.) ir Fridas Maušas, Zeliko (g. 1908 m.)⁴⁹. Visi asmenys, išskyrus rabiną Leibą Perskį, buvo Veliuonos žydai. Kita dalis suimtųjų, t. y. 11 asmenų, buvo lietuviai⁵⁰. Taigi Kauno kalėjime buvo įkalinta 13 vėliuoniškių žydų. Prezidento Antano Smetonos valdymo laikotarpiu Veliuonoje veikė Žydų karių, dalyvavusių Lietuvos nepriklausomybės kovose, sąjungos skyrius. Yra žinių, leidžiančių manyti, kad į kalėjimą uždaryti vėliuoniškiai žydai – žemdirbys N. Elijašovas ir pirklys Ch. Laferis – nepriklausomybės laikotarpiu buvo šios organizacijos nariai⁵¹.

Dalis suimtų žydų buvo sušaudyti Veliuonos valsčiaus teritorijoje. Turimais

duomenimis, 1941 m. liepos mėn. pirmoje pusėje žydai buvo šaudomi Veliuonos žydų kapinėse. Praėjus maždaug dviem savaitėms ar kiek daugiau laiko nuo karo pradžios, t. y. 1941 m. liepos mėn. pirmoje pusėje, Veliuonos partizanų būrio vadas Juozas Milius įsakė 4 partizanams sušaudyti 4 žydus, kurie buvo įtariami sovietine veikla. Vienas jų buvo pavarde Reinšteinas, kitas – Mauša Razinas, trečiojo pavardė nežinoma – žydas iš Jurbarko, apie ketvirtojo tapatybę žinių surasti nepavyko. Pistoletais ginkluoti partizanai varė juos iš daboklės miesto žydų kapinių link. Žydų kapinės buvo maždaug 1,5 km atstumu nuo Veliuonos, į Jurbarko miestelio pusę, ant Nemuno kranto. Kartu su suimtaisiais buvo varomas veliuoniškis žydas Gerškė. Priėjus žydų kapines, vienas partizanas iš kapinių sargo Jono Rimkaus sandėliuko paėmė kastuvą ir padavė jį Gerškei. Paskui žydus nuvarė į kapines, kur jau buvo iškasta duobė. Gerškei liepta duobę pagilinti. Netrukus partizanai žydus sušaudė. Po sušaudymo jie pasitraukė nuo duobės ir netrukus vėl grįžo. Duobėje rado ne keturis, o trijų nužudytųjų kūnus. Žydai iš Jurbarko pavyko pabėgti, nes kulkos jo nesužeidė ir jis apsimetė negyvu. Paskui Gerškė užkasė aukas. Tada partizanai nuvarė Gerškę prie šaltinio. Tuo metu, kai jis plovėsi rankas, vienas partizanas ėmė šaudyti pistoletu jam virš galvos. Paskui jie Gerškę paleido ir grįžo į štabą⁵². Taigi žuvo 3 veliuoniškiai žydai vyrai. Po karo Veliuonoje sudarytos komisijos 1945 m. kovo 20 d. duomenimis, vokiečių okupacijos laikotarpiu žydų kapinėse buvo sušaudyti 6 žmonės. Akte sušaudytųjų tautybė nenurodoma⁵³. Akto duomenys leidžia daryti prielaidą, kad žydų kapinėse galėjo būti dar viena žydų šaudymo operacija. Žinių apie ją surasti nepavyko.

Esama žinių, kad 1941 m. liepos 19 d. ir 20 d. Veliuonos žydai buvo šaudomi pušyne prie Gystaus upelio. Taip pat yra žinių,

kad 1941 m. liepos 19 d. dviem Veliuonos pagalbiniais policininkams buvo duotas sąrašas su 10 žydų pavardėmis. Jiems įsakyta pasiimti policijoje ginklus ir konvojuoti sąrašė minimus žydus prie Gystaus upelio. Išvedę žydus iš sinagogos ir nuvarę į nurodytą vietą, policininkai įsakė jiems iškasti duobę. Žydams dar neiškasus duobės, atėjo dar apie 10 pagalbinių policininkų. Jie atėmė iš žydų daiktus (žiedus, laikrodžius ir pan.). Po kratos baudėjai suvarė žydus į duobę ir sušaudė. Dviem pagalbinės policijos nariams, kurie atvarė žydus į žudynių vietą, liepta užkasti duobę⁵⁴. Turimi duomenys rodo, kad sušaudant apie 10 žydų dalyvavo maždaug 12 pagalbinių policininkų. Minėtoje vietoje žydai buvo šaudomi ir kitą dieną, t. y. 1941 m. liepos 20 d.

1941 m. liepos mėn. antroje pusėje į Veliuoną iš Seredžiaus sunkvežimiu atvažiavo Jono Maširkos vadovaujamas ginkluotas būrys, kuriame buvo apie 15 asmenų. Jie su savimi turėjo slaptosios saugumo policijos sudarytą sąrašą ir iš viršaičio Benado Cvirkos bei policijos nuovados viršininko K. Tautkaus pareikalavo, kad jiems būtų išduoti sąrašė minimi žydai⁵⁵. Vykdydami policijos viršininko K. Tautkaus ir partizanų būrio vado J. Miliaus įsakymus policininkai ir partizanai suėmė sąrašė išvardytus asmenis, t. y. vidutinio amžiaus veliuoniškius žydus (vyrus), ir uždarė juos sinagogoje. Kitą dieną J. Miliaus įsakymu prie Veliuonos sinagogos susirinko partizanai ir čia buvo išrikiuota sargyba. Prie sinagogos atvyko ir Seredžiaus būrio nariai. Šalia sinagogos stovėjo atvykėlių sunkvežimiai. Netrukus dalis partizanų iš sinagogos pradėjo vesti po vieną suimtąjį. Suimtų žydų vyrų amžius siekė maždaug nuo 20 iki 60 metų. Kita dalis šautuvais ginkluotų partizanų išvestuosius rikiavo po tris keturis į eilę, o eiles – į koloną. Paskui buvo patikrinta, ar neliko sinagogoje pasislėpusių žydų. Daliai į koloną surikiuotų žydų buvo duoti

kastuvai (išdalyta apie 18–20 kastuvų)⁵⁶. Paskui veliuniškiai partizanai ir Seredžiaus būrio nariai pradėjo varyti žydų koloną keliu, vedančiu iš Veliuonos į Jurbarką, pro Antkalinės kaimą. Apie 1,5 km už miesto, už tilto per Gystaus upelį, kolona pasuko į dešinę, ant kalnelio augančio pušyno link⁵⁷. Netrukus žydai buvo nuvaryti į pušyną. Čia žydams liepta padėti kastuvus ant žemės, nusirengti viršutinius drabužius ir eiti į daubą ant kalno. Daliai partizanų duota užduotis saugoti egzekucijos vietą apsupus ratu, neleisti prieiti pašaliniams žmonėms, šaudyti į pasmerktuosius, jei šie mėgintų bėgti. Kita partizanų dalis, Seredžiaus būrio nariai, kalno dauboje žydus sustatė į eilę ir, patys išsirikiavę į eilę už pasmerktųjų nugarų, pradėjo šaudyti. Yra žinių, kad komandą šaudyti davė partizanai H. Jasinskas, B. Žilinskas ir Seredžiaus ginkluotojo būrio karininkas Maširka. Esama žinių, kad žudynių vietoje buvo ir policijos nuovados viršininkas K. Tautkus. Aukas šaudė Veliuonos partizanų būrio ir Seredžiaus ginkluotojo būrio nariai. Vėliau buvo žudomi sužeistieji. Artėjant žudynėms į pabaigą, partizanas B. Račkaitis atvarė žydą Mejerą Teitelį, kuris netrukus irgi buvo sušaudytas. Vienas iš Seredžiaus atvykusio ginkluotojo būrio narys ragino greičiau baigti žudynes, nes atvykėliai skubėjo dar į tris žydų naikinimo operacijas⁵⁸. Archyviniais duomenimis, M. Teitelis nepriklausomybės laikotarpiu buvo Veliuonoje veikusio Žydų karių, dalyvavusių Lietuvos nepriklausomybės kovose, sąjungos skyriaus narys⁵⁹. Po egzekucijos operacijai vadovavę asmenys davė nurodymus užkasti sušaudytųjų palaikus ir išvyko į Veliuoną⁶⁰. Duobę, kurioje turėjo būti palaidoti nužudytųjų kūnai, kasė daugiau nei 6 vietos gyventojai. Jie sunėšė lavonus į duobę ir užkasė. Prieš užkasant duobę buvo iškraustytos nužudytųjų kišenės, nuimti nuo rankų laikrodžiai, nuauti batai⁶¹. Turimi duomenys rodo, kad egzekuciją vykdė apie 10–15 Se-

redžiaus ginkluotojo būrio narių, kuriems vadovavo J. Maširka⁶², taip pat Veliuonos policijos nuovados 2 pareigūnai ir apie 18 Veliuonos partizanų, tiksliau – pagalbinių policininkų⁶³. Pažymėtina, jog dalis minėtų velioniškių baudėjų buvo dalyvavę žudynėse, kurios vyko žydų kapinėse ir pušyne prie Gystaus upelio 1941 m. liepos 19 d. Taigi 1941 m. liepos 20 d. egzekuciją vykdė maždaug 30–35 baudėjai.

Kiek žmonių žuvo pušyne prie Gystaus upelio 1941 m. liepos 20 d.? Įvykių liudininkas duobkasys Kazys Bartušas kalbėjo: „<...> aš pamačiau sušaudytus žydų tautybės tarybinius piliečius, suskaičiavau 58 jaunos žydus vyrus ir senius, tarp jų gulėjo ir nužudytas žydas Meikė Teitelis.“⁶⁴ Jis taip pat sakė: „Atėjęs į sušaudymo vietą aš pamačiau sušaudytus žydų tautybės tarybinius piliečius, kurių buvo apie 50–55 asmenis, tarp jų gulėjo nužudytas Teitelis Meikė, kurį konvojavo šluabas sukilėlis.“⁶⁵ „Kada mes iškasėme duobę ir sudėjome visus lavonus, jų buvo 58, visi vyriškos lyties.“⁶⁶ Be to, K. Bartušas yra teigęs, kad į žudynių vietą prie Gystaus upelio buvo atvaryta apie 50 žmonių⁶⁷. Pasak kitų tiesioginių liudininkų parodymų, pušyne prie Gystaus upelio galėjo būti nužudyta apie 30⁶⁸, 40⁶⁹, 43⁷⁰, 40–45⁷¹, 46⁷², 46–48⁷³, 50⁷⁴, 70–80⁷⁵ žydų. Veliuonoje veikusios komisijos 1945 m. kovo 20 d. duomenimis, vokiečių okupacijos laikotarpiu prie Gystaus upelio buvo sušaudyti 48 asmenys⁷⁶. Kurie statistiniai duomenys patikimi? K. Bartušo ypatingi tu, kad jo, kaip duobkasio, veiksmuose būta tam tikro tikslingumo, t. y. jis mėgino suskaičiuoti aukas. Dėl šios aplinkybės jo pateiktus duomenis galima laikyti patikimesniais už kitų liudininkų pateiktas žinias. Vienais K. Bartušo duomenimis, aukų buvo 50, kitais – 50–55, trečiais – 58 asmenys. Tad iš jo duomenų darytina išvada, kad aukų galėjo būti nuo 50 iki 58 asmenų. Vilkijos rajono darbo žmonių deputatų tarybos vykdomojo

komiteto 1959 m. birželio 17 d. pažymoje rašoma, kad 1958 m. rugpjūčio mėn. buvo atkasti prie Gystaus upelio sušaudytų aukų palaikai (85–90 asmenų) ir perkelti į kapavietę, esančią Vilkijos r. Padauguvos apyl. prie Jaučakių k.⁷⁷ Pastarasis skaičius leidžia daryti prielaidą, kad K. Bartušo nurodytas skaičius – 58 aukos – laikytinas patikimu, nes yra mažesnis už perkeltų į kapavietę aukų skaičių. Atsižvelgiant į tai galima teigti, kad per 1941 m. liepos 20 d. žudynių operaciją pušyne prie Gystaus upelio buvo nužudyti 58 žydai vyrai. Egzekucijoje dalyvavo 10–15 Seredžiaus ginkluotojo būrio narių, kuriems vadovavo J. Maširka, Veliuonos policijos nuovados 2 pareigūnai ir apie 18 Veliuonos pagalbinių policininkų. Dalis minėtų Veliuonos pagalbinių policininkų dalyvavo žudynėse toje pačioje vietoje vieną dieną prieš tai. Taigi išvada būtų tokia: 1941 m. liepos 19 d. ir 20 d. per dvi žudynių operacijas pušyne prie Gystaus upelio buvo nužudyti 68 Veliuonos žydai vyrai, kuriuos anksčiau buvo suėmusi vietos policija ir pagalbiniai policininkai. Iš žudynių vietos prie Gystaus upelio į kapavietę prie Jaučakių kaimo buvo perkelti 85–90 aukų palaikai, o 1941 m. liepos 19 d. ir 20 d. buvo sušaudyti 68 asmenys. Tad kas gi buvo tos kitos 17–22 aukos? Galima prielaida, kad Veliuonos valsčiuje, be minėtų didesnio masto masinių žudynių pušyne prie Gystaus upelio, galėjo būti ir tokių atvejų, kai buvo sušaudyti pavieniai žydai ar jų grupelės ir po to jie buvo palaidoti minėtoje vietoje. Taip pat galima prielaida, kad tai galėjo būti ir žuvusių nežydų tautybės asmenų, t. y. sovietų režimo rėmėjų, raudonarmiečių, kitų režimui neįtikusių asmenų grupių palaikai. Tyrinėtoja Genovaitė Erslavaitė, remdamasi K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaita, teigė, kad Veliuonos valsčiuje prie Gystaus upelio 1941 m. rugsėjo 4 d. buvo nužudyti 159 žydų vyrai, vaikai ir moterys⁷⁸. Šie duomenys neteisingi. K. Jägerio ataskaitos duo-

menys, jų sugretinimas su kitų archyvinių dokumentų teikiamomis žiniomis rodo, kad 1941 m. rugsėjo 4 d. žudynių prie Gystaus upelio nebuvo, o statistinis rodiklis – 159 aukos – iš tiesų žymi 1941 m. rugsėjo pradžioje iš Veliuonos į Vilkiją išvežtų ir ten netrukus sušaudytų veliuniškių žydų skaičių. Be to, tyrinėtojos duomenų negalima laikyti tiksliais ir dėl to, kad, kaip minėta, Vilkijos rajono darbo žmonių deputatų tarybos vykdomojo komiteto 1959 m. birželio 17 d. pažymoje rašoma, jog 1958 m. rugpjūčio mėn. buvo atkasti prie Gystaus upelio sušaudytų žydų palaikai ir perkelti į kapavietę Vilkijos r. Padauguvos apyl., prie Jaučakių k. Veliuonos apylinkės tarybos ir palaikų perkėlimo aktų duomenimis, buvo perkelti 85–90 žmonių palaikai⁷⁹.

Yra žinių, kad dalis represuotų, t. y. sumintų ir sinagogoje laikytų veliuniškių žydų buvo varomi į viešuosius darbus, kai kurie asmenys patyrė patyčias. Maždaug 1941 m. liepos 15 d. Veliuonos policijos viršininkas K. Tautkus buvusį sovietinį aktyvistą A. Kazanovą paskyrė prižiūrėti žydus, kuriems buvo pavesta dirbti viešuosius darbus. Gal du kartus jis prižiūrėjo apie 20 žydų, kurie Veliuonos turgaus aikštėje vykdė kasimo darbus, valė nešvarumus iš kanalo. A. Kazanovas žydus vesdavo į darbą, paskui atgal į sinagogą⁸⁰. Keliems žydams buvo pavesta šluoti Veliuonos Vytauto bei S. Dariaus ir S. Girėno gatves⁸¹. Vienas buvęs pagalbinis policininkas apklausiamas teigė, kad jis, vykdydamas įsakymą, du tris kartus konvojavo žydus į darbus, t. y. tvarkyti gatvių⁸². Yra žinių, kad pagalbinės policijos būrio nariai B. Mickūnas, H. Jasinskas ir B. Žilinskas ateidavo į sinagogą ir mušdavo žydus. Kartą jie liepė atvesti iš daboklės buvusį sovietinį aktyvistą J. Antanaitį ir pareiškė, kad šis, jei nori gyventi, turi vykdyti jų įsakymus. B. Žilinskas davė jam lazda ir liepė varyti žydus į Nemuną maudytis. J. Antanaitis

su lazda rankoje varė žydus iš sinagogos į Nemuną, paskui juos su šlapiais drabužiais vaikė po Veliuonos miestelį. B. Mickūnas ir kiti būrio nariai ėjo įkandin J. Antanaičio vaikomų žydų ir juokėsi⁸³. Vienas liudininkas vėliau prisiminė, kad policijos pagalbininkai Jurgis Antanaitis, Pranas Danaitis, Aleksiejus Kazanovas ir kiti, būdami ginkluoti, varė žydus (apie 15–20 asmenų) pro bažnyčią gatve Nemuno upės link. Pasiėkę upę, jie suvarė žydus į Nemuną taip, kad buvo matyti tik jų galvos. Paskui išvedė juos į krantą ir nuvedė atgal į sinagogą. Vėliau liudininkas matė, kaip būdami ginkluoti Danaitis ir Antanaitis vaikė žydus Vytauto gatvėje. Senesni žydai griūdavo gatvėje ir atsilikdavo nuo kitų⁸⁴.

Apibendrinant galima teigti, kad vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpiu (1941 m. birželio pabaiga–liepos mėn.) 13 Veliuonoje suimtų žydų buvo išvežti į Kauną ir ten 1941 m. liepos 11 d. uždaryti sunkiųjų darbų kalėjime. 6 žydai vyrai sušaudyti Veliuonos žydų kapinėse (3 iš jų 1941 m. liepos mėn. pirmoje pusėje). 1941 m. liepos 19 d. ir 20 d. 68 veliuoniškiai žydai vyrai buvo sušaudyti valsčiaus teritorijoje, pušyne prie Gystaus upelio. Taigi 1941 m. birželio pabaigoje ir liepos mėn. buvo suimti ir minėtais būdais represuoti maždaug 87 Veliuonos valsčiaus žydai.

SEREDŽIAUS ŽYDŲ REPRESIJOS 1941 M. BIRŽELIO–LIEPOS MĖN.

Vokiečių karinės pajėgos Seredžiaus valsčių užėmė 1941 m. birželio 22 d.⁸⁵ Yra žinių, kad Seredžiaus miestelyje būta vokiečių komendanto⁸⁶. Galima prielaida, jog maždaug 1941 m. birželio pabaigoje–liepos mėn. pradžioje Seredžiaus lietuvių įstaigas galėjo pasiekti vokiečių karinės valdžios įstaigų nurodymai (analogiški Vilkijos aktyvistams), kaip turi būti elgiamasi su vietos žydais. Kiek

Seredžiaus valsčiuje žydų galėjo būti suimta ir represuota nuo 1941 m. birželio pabaigos ir tų pačių metų liepos mėn., galima iš dalies spręsti analizuojant duomenis apie 1941 m. vasarą ir rudenį, t. y. vokiečių karinės administracijos ir civilinio valdymo laikotarpiams, represuotus asmenis. Buvusio pagalbinio policininko Prano Volskio duomenimis, Seredžiuje buvo suimta, atiduota gestapui ir sušaudyta ne mažiau kaip 300 žydų, 10 komunistų ir 50 raudonarmiečių⁸⁷. Įvykių liudininko Stasio Butkaus duomenimis, Seredžiaus valsčiuje buvo suimta 460 žydų tautybės asmenų⁸⁸, taip pat 200 komunistų, sovietinių tarnautojų⁸⁹. Pasak Kazio Sedlauskio, Seredžiaus valsčiuje buvo suimta ir vėliau sušaudyta iki 500 žydų⁹⁰. Seredžiaus valsčiaus žydus ir kitų tautybių asmenis, kurie buvo įtariami buvę lojalūs sovietų režimui ar dėl kitų priežasčių neigiamai vertinami, vietiniai partizanai ir policijos nuovados pareigūnai pradėjo suiminėti nuo 1941 m. birželio pabaigos. Yra žinių, kad pirmosiomis okupacijos dienomis Seredžiaus partizanai suėmė žydus Abromą Segalį ir Srulią Palunskį⁹¹. Taip pat esama žinių, kad 1941 m. birželio pabaigoje areštinėje valsčiaus pastate jau buvo kalinami keletas suimtų žydų ir lietuvių, kurie buvo įtariami buvę sovietų režimo šalininkais⁹². Dar yra žinių, kad 1941 m. birželio pabaigoje ir liepos mėn. dalis Seredžiuje suimtų žydų (19 asmenų) 1941 m. liepos 11 d. buvo uždaryti į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą ir buvo Valstybės saugumo departamento žinioje⁹³. Be minėtų 19 žydų, į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą dar iki 1941 m. liepos 11 d. galėjo būti uždarytas Seredžiaus žydas Izaokas Vitenbergas⁹⁴. Taip pat yra žinių, kad 1941 m. rugpjūčio 12 d. buvo uždarytas į minėtą kalėjimą ir laikomas Valstybės saugumo departamento žinioje Seredžiaus žydas Samuelis Palunskis, Berelio (g. 1911 m.)⁹⁵. Galima prielaida, kad jis galėjo būti suimtas iki rugpjūčio mėn. pra-

džios. Iš viso Kauno sunkiųjų darbų kalėjime buvo uždarytas 21 žydas iš Seredžiaus.

Turimi duomenys rodo, kad dalis 1941 m. liepos 11 d. ir iki šios datos Kauno sunkiųjų darbų kalėjime įkalintų žydų (iš viso 13 asmenų) buvo suimti įtariant juos buvus lojaliais sovietų režimui. Vienas iš jų – žydas Faivelis Todresas. Seredžiaus policijos nuovados viršininkas rašė Kauno karo komendantūrai, kad F. Todresas bolševikų valdymo metais reiškėsi kaip aktyvus komjaunuolis, pagalbinis milicininkas, kad veikė kaip čekistas⁹⁶. Liudininkas Kazys Račkaitis teigė, kad F. Todresas buvo aršus komjaunuolis, pagalbinis milicininkas ir važinėdavo daryti kratų, kad jis prisipažinęs, jog nuo mažų dienų dirbo komjaunimui. Liudininkas Kazys Burba davė parodymus, kad F. Todresas buvo čekistas ir susirinkimuose sekė susipratusius lietuvius. Per apklausą F. Todresas sakė, kad komunistų partijai nepriklausė, buvo įstojęs kaip komjaunuolis į pirminę organizaciją ir buvo priimtas kandidatu, pagalbinėje milicijoje netarnavo. Jis taip pat teigė, kad lietuvių neskundė ir su jais taikiai sugyveno⁹⁷. Kitas suimtasis – Seredžiaus žydas Izaokas Vitenbergas. Seredžiaus policijos nuovados viršininkas rašė Kauno karo komendantūrai, kad jis yra žinomas kaip aktyvus komunistų veikėjas, bet veikė labai atsargiai⁹⁸. Liudininkai Julija Žemecienė, Antano, Jonas Maširka ir Antanas Ovsenka davė parodymus, kad I. Vitenbergas buvo komunistas ir veikė labai atsargiai. I. Vitenbergas per apklausą teigė, kad komunistų partijai nepriklausė ir su jos nariais nieko bendro neturėjo, kad buvo Žydų tarybos narys ir dėl savo sunkių ir atsakingų pareigų neturėjo laiko ryšiams su komunistais⁹⁹. Trečias suimtasis – Seredžiaus žydas Leizeris Aroniškis. Seredžiaus policijos nuovados viršininkas 1941 m. liepos 10 d. rašė Kauno karo komendantui, kad siunčia jam L. Aroniškį, kuris bolševikų valdymo

metais labai aktyviai veikė bolševikų naudai ir už nuopelnus buvo gavęs tarnybą kalėjime – dirbo prižiūrėtoju¹⁰⁰. Kaip liudininkas apklaustas Seredžiaus partizanų būrio vadas Jonas Maširka teigė, kad L. Aroniškis tik bolševikams užėjus buvo veikėjas, aktyvistas, komunistų partijos narys, todėl gavo prižiūrėtojo tarnybą Vilniaus kalėjime. Pats L. Aroniškis per apklausą sakė, kad komunistu ir komjaunuoliu nebuvo, nieko neskundė, policijai ir komunistų partijai nepriklausė. Jis teigė, kad nuo 1940 m. iki 1941 m. birželio 20 d. buvo Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo prižiūrėtojas, dirbo „prie vartų atidarinėjimo ir telefonų“¹⁰¹. Seredžiaus policijos nuovados viršininkas 1941 m. liepos 10 d. rašė Kauno karo komendantui, kad siunčia sulaikytą Seredžiaus miestelio gyventoją Chilkę Aroniškį, kuris bolševikų valdymo metu yra buvęs žymus komunistinio jaunimo veikėjas ir pastebėtas sekant bei skundžiant čekistams lietuvius¹⁰². Pasak liudininkų Kazio Račkaičio, J. Maširkos ir A. Ovsenkos parodymų, Ch. Aroniškis buvo pagalbinės milicijos milicininkas, čekistas, komunistas, šnipas, aršus raudonųjų darbuotojas, be to, rinko žinias apie lietuvius, nusištačiusius prieš komunistinę santvarką. Per 1941 m. liepos 7 d. apklausą Ch. Aroniškis prisipažino, kad tarnavo Seredžiaus pagalbinėje milicijoje, bet ginklo neturėjo. Buvo komjaunuolis, tačiau žinių nerinko ir jų komunistų partijai bei milicijai neteikė¹⁰³. Seredžiaus policijos nuovados viršininkas 1941 m. liepos 10 d. rašė Kauno karo komendantui, kad siunčia sulaikytą Seredžiaus miestelio gyventoją Aroną Aciką, kuris bolševikų valdymo metu buvo komjaunuolis ir labai įžūliai persekiojo lietuvius, skundė juos čekistams¹⁰⁴. J. Maširka ir K. Račkaitis davė parodymus, kad A. Acikas buvo komunistas, pagalbinės milicijos narys, čekistas, rinko žinias apie asmenis, veikiančius prieš komunizmą, klausydavosi po langais net

naktimis. A. Acikas (16 m.) per apklausą 1941 m. liepos 10 d. teigė, kad nepriklausė komunistų partijai, buvo komjaunuolis, žinių nerinko ir naktimis niekur nevaikščiojo¹⁰⁵. Seredžiaus žydas Abelis Tirča, Leibos, buvo kaltinamas tuo, kad bolševikų valdymo metais buvo aršus komjaunuolis ir pagalbinis milicininkas, sekė lietuvius¹⁰⁶. Seredžiaus policijos nuovados viršininkas 1941 m. liepos 10 d. rašė Valstybės saugumo policijos viršininkui, kad siunčia Eviną Joselį, skleidusį Seredžiuje nepagrįstus gandus¹⁰⁷. Liudininkas Benadas Ovsenka teigė, kad E. Joselis kalbėjęs, jog sovietai „atmušė vokiečius (14 km)“. B. Ovsenka sakė nežinąs, ar vežiku dirbęs E. Joselis yra dirbęs politinį darbą. Per 1941 m. apklausą E. Joselis teigė, kad komunistu ir komjaunuoliu nebuvo, komunistų partijai nei policijai jokių žinių neteikė. Aiškino esąs sulaikytas dėl to, jog karo metu pasakęs, kad rusai jau užėmė Klaipėdą ir jau 40 km atmušė vokiečius¹⁰⁸. Seredžiaus policijos nuovados viršininkas 1941 m. liepos 10 d. rašė Kauno karo komendantui, kad siunčia Seredžiaus miestelio gyventoją žydą Abromą Segalį, Nochimo (37 m.), kuris bolševikų valdymo metu yra buvęs aktyvus komunistų veikėjas ir dabartiniu metu pavojingas esamai santvarkai¹⁰⁹. Liudininkai J. Žemeckienė ir A. Ovsenka davė parodymus, kad A. Segalis buvo komunistas, veikė su komunistų partija. Pats A. Segalis per apklausą 1941 m. liepos 9 d. teigė, kad komunistų partijos nariu nebuvo, žinių nerinko ir jų komunistų partijai nei milicijai neteikė. Jis sakė, kad komunistų partijos pirmininkas yra jo žmonos pusbrolis¹¹⁰. Seredžiaus policijos nuovados viršininkas 1941 m. liepos 10 d. rašė Kauno karo komendantūrai, kad pristato Geldą Gecelį, Borucho (16 m.), kuris bolševikų valdymo laikotarpiu buvo labai aktyvus komjaunuolis, sekė lietuvius ir juos skundė čekistams¹¹¹. Pasak liudininkų A. Ovsenkos ir J. Maširkos parodymų,

G. Gecelis buvo komunistas, čekistas, pagalbinės milicijos milicininkas. K. Račkaitis teigė, kad G. Gecelis buvo komjaunuolis, čekistas, rinko žinias milicijai ir komunistų partijai. Dažniausiai klausydavosi vakarais po langais, dieną būdavo ten, kur didesni lietuvių susibūrimai. K. Račkaitis aiškino, kad du kartus yra sugavęs G. Gecelį po langais, kad šis, kaip čekistas, turėjo revolverį. Pats G. Gecelis per apklausą 1941 m. liepos 7 d. teigė, jog pagalbinėje milicijoje netarnavo, ginklo neturėjo. Nors ir buvo komjaunuolis, tačiau nieko neskundė ir žinių nerinko, jų komunistų partijai ir milicijai neteikė¹¹². Seredžiaus policijos nuovados viršininkas 1941 m. liepos 10 d. rašė Kauno karo komendantui, kad siunčia sulaikytą Seredžiaus gyventoją Geldą Leibą, Borucho, kuris įtariamasis buvęs bolševikų aktyvistu ir bolševikų valdymo metais šnipinėjęs čekistams, skundęs milicijai lietuvius. G. Leiba šiuo metu yra pavojingas esamai santvarkai¹¹³. Liudininkai J. Maširka ir K. Račkaitis davė parodymus, kad G. Leiba buvo komunistas, čekistas, dirbo pagalbinėje milicijoje. Kaip pasižymėjęs, darbštus ir atsidaavęs komunizmo idėjai buvo pasiūstas į Kauną, į kažkokią siuvyklą. Pats G. Leiba per apklausą 1941 m. liepos 10 d. aiškino, kad komunistų partijai nepriklausė, komjaunuoliu nebuvo, slaptai žmonių nepersekiojo, žinių niekam neteikė. Siuvykloje dirbo paprastu darbininku¹¹⁴. Seredžiaus policijos nuovados viršininkas 1941 m. liepos 10 d. rašė Kauno karo komendantui, kad siunčia sulaikytą Seredžiaus gyventoją Faivelį Podrečiką, kuris bolševikų valdymo metu yra pasireiškęs kaip aktyvus komunistų veikėjas ir veikė „kontakte“ su čekistais¹¹⁵. Pasak liudininkų Benado Račkaičio ir Juozo Masaičio parodymų, F. Podrečikas buvo komunistų šalininkas, nešiojo pagalbinės milicijos ženklą, dažnai buvo galima pastebėti jį vaikščiojantį su komjaunuolių sekretoriumi, jis persekiojo susipratusių

lietuvius ir juos viešojo vietoje koliodavo, jei kas nepritardavo. Per 1941 m. liepos 10 d. apklausą F. Podrečikas teigė, kad komunistų partijai ir tiesiogiai komjaunimo organizacijai nepriklausė, retsykais nueidavo į komjaunimo susirinkimą. Pagalbinei milicijai priklausė dėl to, kad komunistų partijos sekretorius Mazinteris buvo prigrasinęs, kad jei nepasirašys, tai negaus jokie darbo. Dėl to buvo priverstas „išsirašyti“¹¹⁶. Seredžiaus policijos nuovados viršininkas 1941 m. liepos 10 d. rašė Kauno karo komendantui, kad siunčia jam Iciką Bekerį, kuris bolševikų valdymo metu buvo labai aktyvus komunistų veikėjas ir persekiojo lietuvius, yra pavojingas esamai santvarkai¹¹⁷. Liudininkai Juozas Ovsenka ir Vladas Gurgždys apklausiami teigė, kad I. Bekeris buvo didelis, aktyvus komunistų veikėjas, skundė čekistams susipratusius lietuvius ir su lietuviais žiauriai elgdavosi, kad balsavimo metu ragino lietuvius balsuoti už „išstatytus veikėjus“ ir persekiojo, skundė čekistams tuos, kurie nebalso. I. Bekeris 1941 m. liepos 10 d. apklausiamas sakė, kad komunistų partijai nepriklausė, žmonių neskundė ir su čekistais reikalų neturėjo¹¹⁸. Esama duomenų, kad į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą 1941 m. liepos 11 d. buvo uždarytas Seredžiaus žydas Mauša Motelis Todresas, Nochimo (g. 1895 m.)¹¹⁹. Turimomis žiniomis, jis buvo prekybininkas, 1937 m. spalio 11 d. buvo priimtas į Šaulių sąjungą¹²⁰, tad greičiausiai buvo suimtas ir uždarytas į kalėjimą dėl veiklos, nesusijusios su lojalumu sovietų režimui. Taigi iš 20 žydų, kurie buvo suimti iki 1941 m. liepos 11 d. ir uždaryti į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą, 13 buvo suimti dėl prosovietinės veiklos, kiti 7 asmenys – greičiausiai dėl kitų priežasčių.

Dalis 1941 m. birželio pabaigoje ir liepos mėn. suimtų žydų buvo sušaudyti Seredžiaus valsčiaus teritorijoje. Yra žinių, kad maždaug 1941 m. birželio 23–24 d. Seredžiuje

vokiečiai sušaudė 2 asmenis – lietuvių Antaną Rakauską ir žydą Giršą Kopelianskį kaip asmenis, įtariamus buvus lojaliais sovietų režimui¹²¹. Taip pat esama žinių, kad žydų šaudymų būta Motiškių kaimo apylinkėse. Seredžiaus vykdomojo komiteto duomenimis, valsčiuje prie Motiškių kaimo buvo sušaudyta 12 žydų tautybės asmenų. Dokumente rašoma: „Motiškių seniūnijos ribose yra ir šaudykla 12 asmenų žydų tautybės. Pirmoje duobėje yra 5 asmenys, kitoje taip pat 5 asmenys, o trečioje duobėje – 2 asmenys kunigo rūbuose už kareivinių.“¹²² Yra žinių, kad žudynių būta Pieštvenų kaimo apylinkėse. Vilkijos rajono MGB skyriaus pažymoje rašoma, jog Pieštvenų miške (2 km nuo Seredžiaus) buvo sušaudyta 13 žydų tautybės asmenų¹²³. Pažymoje taip pat nurodoma, kad Pieštvenų dauboje buvo sušaudyta apie 10 žydų tautybės asmenų¹²⁴. Esama žinių, kad už Seredžiaus dauboje buvo sušaudytas žydas Irškė¹²⁵. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Pieštvenų kaimas buvo arti Motiškių kaimo. Dėl to tikėtina, kad šios žinios gali būti sietinos su žiniomis apie žudynes Motiškių kaimo seniūnijos teritorijoje. Yra žinių, kad nedidelių žydų grupelių žudynių būta prie Pieštvenų upelio. Taip pat yra žinių, kad 1941 m. liepos mėn. pirmoje pusėje du pagalbinių policininkai suėmė ir uždarė į sinagogą du Seredžiaus miestelio žydus – Boruką ir Blatą. Tą pačią dieną jie dar su vienu pagalbinių policijos būrio nariu nuvedė žydus į žudynių vietą ir ten juos sušaudė. Paskui pagalbinių policininkai sumetė aukų kūnus į duobę (duobė buvo iškasta dar prieš atvedant aukas į žudynių vietą) ir ją užkasė. Vienais duomenimis, sušaudymo vietos būta maždaug 1 km atstumu nuo Seredžiaus bažnyčios, pakeliui į Motiškių kaimą, prie Pieštvenų upelio. Yra žinių, kad duobė buvo iškasta ties Pieštvenų upelio skardžiu. Treti duomenys rodo, kad žudynės vyko netoli žydų sinagogos, prie Pieštvenų upelio. Ketvirti duomenys nurodo,

kad žudynių vietos būta už miestelio, prie Pieštės upelio¹²⁶. Liudininkas Aleksas Romanas teigė, kad ties Piešte pagalbiniai policininkai sušaudė apie 20 žydų¹²⁷. Yra žinių, kad žydai buvo šaudomi tikriausiai prie Seredžiaus piliakalnio. 1941 m. rugpjūčio ar liepos mėn. maždaug 16 (kitais duomenimis, daugiau nei 10) žydų buvo varomi ant (ar prie) Seredžiaus miestelio kalno. Ten žydams liepta iškasti duobę. Kai duobė buvo iškasta, baudėjai žydus sušaudė¹²⁸. Įvykių liudininkė Marytė Bubliskaitė vėliau prisiminė, kad ant kalno buvo nuvesti ir sušaudyti žydai Bekeris, Nuchinzonas ir Evelis¹²⁹. Galimas dalykas, jog liudininkai turėjo omenyje Seredžiaus piliakalnį. Greičiausiai žudynės įvyko ne ant piliakalnio, o arti jo. Taip pat atkreiptinas dėmesys į tai, kad arti piliakalnio teka Pieštės upelis. Esama žinių, kad žydų buvo sušaudyta netoli Seredžiaus bažnyčios. Vilkijos MGB rajono skyriaus pažymoje rašoma, jog netoli Seredžiaus bažnyčios buvo sušaudyti 4 žydų tautybės asmenys¹³⁰. Po karo buvęs Seredžiaus pagalbinės policijos narys Zenonas Banys kalbėjo, kad šalia bažnyčios buvo sušaudyta keletas žmonių. Jis taip pat sakė, kad žudynių būta prie Pieštės upelio, Stanislavos miške¹³¹. Buvęs pagalbinis policininkas Kazys Eimutis teigė, kad žydų žudynės vyko ir Seredžiaus miestelyje. Pasak jo, žydų buvo sušaudyta ir prie Pieštės upelio¹³². Taigi minimos šios vietovės: Pieštėnų ir Motiškių kaimai, Seredžiaus miestelis, Pieštės upelis ir Pieštėnų dauba. Pieštėnų miškas ir piliakalnis vertintini kaip objektai, kurie yra arti vienas kito. Turimi archyviniai duomenys nėra konkretūs, galima manyti, kad viena jų grupė gali būti sietina su kita grupe. Išanalizavus šiuos duomenis darytina prielaida, kad Seredžiaus miestelyje ir jo apylinkėse, Pieštėnų ir Motiškių kaimų apylinkėse, t. y. dauboje, prie Pieštės upelio, prie bažnyčios ir piliakalnio, miške, galėjo būti sušaudyti apie 50 žydų. Yra žinių, kad

1941 m. liepos mėn. Seredžiaus valsčiaus Gaideliškių apylinkėje nežinia iš kur pasirodė 4 žydai (2 vyrai ir 2 moterys). Juos pastebėjo lietuvių policininkai. Jie sulaukė žydus ir ten pat sušaudė. Kapas yra Daučionių kaime, Leonardo Vaižgėlos sklype¹³³. Pastarąsias žinias galima laikyti patikimomis dėl tos aplinkybės, kad, gyventojų 1942 m. gegužės 27 d. surašymo duomenimis, Leonas Vaižgėla buvo Daučionių kaime esančio buto-ūkio šeimininkas¹³⁴. Taigi minėtose apylinkėse galėjo būti sušaudyti maždaug 54 žydai.

Esama duomenų, kad žudynių būta valsčiaus Skrebenų kaimo apylinkėse. Seredžiaus valsčiaus gyventojų Algirdo Dockevičiaus, Benado Gudžiūno ir Antano Rusteikos pasirašyto 1945 m. kovo 15 d. akto duomenimis, kapinynuose prie Skrebenų kaimo vienoje duobėje palaidoti apie 29 žydų palaikai, tarp jų – žydai Mileris Berkė ir Irškė. Kitose septyniose duobėse palaidoti apie 70 žydų tautybės vyrų, moterų ir vaikų palaikai. Iš viso duobėse palaidoti 99 asmenys. Aukas į žudynių vietą iš Seredžiaus atvarė ir sušaudė lietuvių partizanai¹³⁵. Vilkijos rajono MGB skyriaus pažymoje rašoma, kad Stanislavos miške (5 km nuo Seredžiaus) sukilėliai sušaudė daugiau nei 30 žydų tautybės žmonių¹³⁶. Pastarieji duomenys greičiausiai apima tik dalį minėtoje vietoje sušaudytų asmenų skaičiaus ir sietini tik su viena čia vykusia operacija. Turimų žinių analizė leidžia daryti prielaidą, kad 1941 m. liepos mėn. prie Skrebenų kaimo būta dviejų didesnio masto žydų žudynių operacijų. Įvykių liudininkas Leonas Minialga prisiminė, kad 1941 m. liepos 18 d. į žudynių vietą prie Skrebenų kaimo buvo atvartyta kolona žydų vyrų, nešinių lagaminais. „Koloną sudarė 23 eilės, o kiekvienoje eilėje buvo po 4 asmenis. Taigi 92 žydai, kurie nenujautė, kad plyname lauke, kur dar brendo javai, jų laukė mirtis. Koloną iš visų pusių apsuptę šeši uniformuoti ir automatais ginkluoti vokiečiai bei keturi

jiems talkinę baltaraiščiai staiga pradėjo šaudyti be atvangos. Viskas buvo greitai baigta. Vienas vokiečių, matyt, karininkas, dar apėjo ant žemės išguldytus vyrus ir kontroliniais šūviais pribagė tuos, kurie dar judėjo.“ L. Minialga pasakojo, kad po šio kraupaus įvykio javų lauke egzекutoriai sulipo į vokiečių sunkvežimį ir dainuodami išvažiavo. Kitą dieną vietiniai ir apylinkių gyventojai buvo atvaryti užkasti duobių. L. Minialga kalbėjo: „Mačiau aukštą, mano akimis, kapo kauburį, kurio ilgis siekė gal 12–15 m. Ilgainiui ši kapavietė įsmuko gal 20–30 cm. Sovietmečiu atvažiavo traktorius ir užlygino duobę. Laukuose, kur augdavo javai, buvo pasodintas miškas, bet aš tos kapavietės niekada neužmiršau.“ Skrebenų kaimo seniūnaitis Arvydas Bilvinas pasakojo: „Nusipirkau sodybą iš vietos gyventojų Romo Dockeyvičiaus, kuris matė dar vieną žydų žudynių epizodą toje pačioje vietoje. Tai buvo 1941 m. vasarą. Plentu nuo Seredžiaus Vilkijos link važiuojant vokiškas sunkvežimis sugedo. Jame sėdėjo 17–19 vyrų žydų, kuriuos vokiečiai išlaipino iš sunkvežimio ir, atvedę į tą pačią vietą, kurią nurodė L. Minialga, sušaudė. R. Dockeyvičius tai matė pro sodybos langus.“¹³⁷ Galimas daiktas, kad R. Dockeyvičius prisiminė kai kurias L. Minialgos matytas aplinkybes. Kita vertus, tikėtina, jog L. Minialga nurodė bent kiek padidintą aukų skaičių, nes archyviniai duomenys šiek tiek skiriasi nuo jau minėtų duomenų.

Žinių apie žydų žudynes prie Skrebenų kaimo yra ir buvusių Seredžiaus pagalbinės policijos narių baudžiamosiose bylose. Buvęs pagalbinės policijos narys Antanas Ročka prisiminė, kad 1941 m. liepos mėn. jis ir kiti pagalbiniai policininkai, vykdydami vado nurodymą, rikiavo žydus į koloną ir juos konvojavo į Stanislavos mišką (miškas yra netoli Skrebenų kaimo). Prieš tai žydai buvo surinkti vienoje vietoje, o Stanislavos miške sustatyti vienas šalia kito prie duobės.

Po to pagalbiniai policininkai išsirikiavo priešais aukas ir jas sušaudė. Vienais duomenimis, sušaudyti 35–40, kitais – apie 50, trečiais – apie 70 žydų. Operacijoje dalyvavo apie 15–20 pagalbinės policijos būrio narių. A. Ročka taip pat teigė, kad buvo šaudomi žydai vyrai, o moterų ir vaikų nebuvo¹³⁸. Įvykių liudininkas Juozas Ovsianka, prieš žudynes kalėjęs Seredžiaus areštinėje, prisiminė, kad maždaug 1941 m. liepos mėn. jį ir kitus asmenis išvedė iš areštinės. Po to baudėjai juos kartu su maždaug 60–70 žydų varė į Stanislavos mišką. Iš areštinės išvestiems asmenims liepta iškasti duobę. Kai duobė buvo iškasta, pagalbiniai policininkai rikiavo žydus prie duobės „į gretą“ ir sušaudė¹³⁹. Galimas dalykas, kad J. Ovsianka prisiminė tų pačių žudynių aplinkybes, apie kurias kalbėjo A. Ročka. Įvykių liudininkė Bronė Skaisgirienė teigė, kad prieš sušaudymą Stanislavos miške Seredžiaus žydai buvo laikomi sinagogoje. Jie į žudynių vietą buvo vežami sunkvežimiais¹⁴⁰. Yra žinių, kad buvo nužudyti žydai Idelkis ir Segalis¹⁴¹. Taigi 1941 m. liepos 18 d. vykusios žydų naikinimo operacijos metu Seredžiaus sinagogoje kalinti žydai galėjo atsidurti žudynių vietoje dviem būdais: dalis jų buvo nuvežti sunkvežimiu, kiti galėjo būti varomi pėsčiomis, prieš tai surikiavus juos į koloną. Žudynes vykdė pajėgos, kurias sudarė vokiečiai, policijos nuovados pareigūnai ir pagalbiniai policininkai. Žudynių vietoje galėjo būti sušaudyta truputį daugiau nei 60, tačiau mažiau nei 70 Seredžiaus žydų.

Esama žinių, kad 1941 m. liepos mėn. prie Skrebenų kaimo būta žudynių, kurių metu sušaudyta apie 30 Seredžiaus žydų. Vienas buvęs pagalbinis policininkas prisiminė, kad maždaug 1941 m. liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje apie 16 val. šautuvais ginkluoti partizanai varė žydų vyrų grupę Skrebenų kaimo link. Žydai buvo nuvaryti į lauką prie Skrebenų kaimo ir konvojus ten

sustojo. Dalis baudėjų apsupo žudynių vietą, saugojo. Kiti baudėjai aukas šaudė automatiniais šautuvais į nugarą pagal jiems duodamą komandą. Sušaudyta apie 30 žydų vyrų. Baigus šaudymą buvo atvesta gyventojų, kurie iškasė duobę ir joje palaidojo aukas¹⁴². Faktą, kad būta operacijos, kurios metu žuvo apie 30 žydų, patvirtino ir kiti asmenys, kurie palaidojo sušaudytus žydus. Po karo Skrebenų kaimo gyventojas Antanas Rusteika kalbėjo, kad 1941 m. liepos mėn. prie savo namų išgirdo šūvių garsus. Po 2–3 val. pas jį užėjo partizanas, liepė paimti kastuvą ir eiti užkasti žydų. Atėjęs į žudynių vietą jis pamatė, kaip 5 ar 6 asmenys renka į krūvą sušaudytų žydų kūnus. Pasak A. Rusteikos, buvo užkasti 29 žydų palaikai¹⁴³. Įvykių liudininkas Benadas Gudžiūnas prisiminė, kad 1941 m. liepos ar rugpjūčio mėn. buvo Skrebenų kaime ir matė, kaip buvo konvojuojama maždaug 30 žydų. Vienas iš jų buvo pavarde Mileris. Po 10–15 min. jis išgirdo šūvius. Po kurio laiko pas jį atėjo partizanas, liepė jam pasiimti kastuvą ir eiti užkasti žydų. Aukos buvo sušaudytos lauke, kuris priklausė A. Rusteikai. Iš sušaudytų aukų padėties buvo matyti, kad žydai sušaudyti, kai ėjo. Jam ir kitiems atėjusiesiems liepta iškasti duobę, sumesti į ją aukų kūnus ir užkasti¹⁴⁴. Skrebenų kaimo gyventojas Jonas Reifonas kalbėjo, kad 1941 m. liepos mėn. į jo namus užėjo ginkluotas partizanas. Jis liepė pasiimti kastuvą ir eiti užkasti sušaudytų žydų. Atėjęs į žudynių vietą, pamatė daugiau nei 20 aukų kūnus, kurie gulėjo veidu į žemę, kiti – vienas ant kito. Paskui aukas palaidojo¹⁴⁵. Atsižvelgiant į Seredžiaus valsčiaus gyventojų A. Dockeyčiaus, B. Gudžiūno ir A. Rusteikos 1945 m. lapkričio 15 d. parengto akto duomenis, galima manyti, kad 1941 m. liepos mėn. vykusios operacijos metu buvo sušaudyti 29 Seredžiaus žydai. Yra žinių, kad 1941 m. liepos mėn. prie Skrebenų kaimo buvo sušaudyti ir pavieniai žydai. Tų metų liepos

mėn. pagalbiniai policininkai išsivedė iš areštinės kelis asmenis ir susodino juos į vežimą. Paskui jie nuvažiavo prie žydės Eršienės namo. Pagalbiniai policininkai iš namų išvedė dvi žydes – Eršienę ir Getkienę – ir pasodino jas į vežimą. Po to visi vežimu nuvažiavo į Stanislavos mišką. Iš areštinės išvestiems suimtiesiems liepta iškasti duobę. Tada pagalbiniai policininkai žydes pastatė prie duobės ir sušaudė. Po žudynių suimtieji iš areštinės užkasė duobę ir buvo grąžinti iš areštinę¹⁴⁶. Esama žinių, kad 3 pagalbinės policijos būrio nariai išsivedė iš areštinės du asmenis. Juos ir žydžių Eršienės ir Getkienės vyrus pagalbiniai policininkai susodino į vežimą ir pajudėjo Skrebenų miško link. Atvykus į vietą, pagalbiniai policininkai liepė asmenims iš areštinės iškasti duobę. Kai tai buvo atlikta, policininkai žydus išrikiavo prie duobės ir sušaudė. Po to duobkasiai užkasė duobę ir buvo nuvežti atgal į areštinę¹⁴⁷. Remiantis K. Jägerio ataskaita istorinėje literatūroje nurodoma, kad 1941 m. rugsėjo 4 d. prie Skrebenų kaimo (2 km nuo Seredžiaus) buvo sušaudyti 193 žmonės: 6 vyrai, 61 moteris ir 126 vaikai¹⁴⁸. Iš tiesų žudynės mnėtoje vietoje vyko 1941 m. liepos mėn. Per dvi didesnes žudynių operacijas ir nedidelių žydų grupelių sušaudymus čia žuvo maždaug 99 asmenys. Minėti 193 Seredžiaus žydai 1941 m. rugsėjo 4 d. žuvo Vilkijos valsčiuje prie Jaučakių kaimo, prieš tai juos atvežus į Vilkiją, tačiau ne Skrebenų miške.

Esama duomenų, kad pavienių, nuo represijų besislapstančių žydų buvo nužudyta likus visai nedaug laiko iki sovietų kariuomenės atėjimo. Antai 1944 m. liepos mėn. prie Gaideliškių kaimo, krūmynuose, maždaug 4 policininkai sulaukė ir suėmė 4 žydus (2 vyrus ir 2 moteris). Du suimtieji buvo pagyvenusio amžiaus. Suimtuosius pradėjo varyti Seredžiaus kryptimi. Pakeliui pagalbiniai policininkai aukas sušaudė. Vienais duomenimis, žudynės vyko gyventojų Žatkaus sklype,

kitais – ties dauba ir namu, kuriame gyveno asmuo, vardu Marijonas (pavardė šaltinyje neįskaitoma). Dar kitais duomenimis, aukos sušaudytos ant kalno šalia Dubysos upės. Po karo Gaideliškių kaimo gyventojas Jonas Levišauskas kalbėjo, kad 1944 m. liepos mėn., likus 10–12 dienų iki vokiečių kariuomenės atsitraukimo, jį ir dar vieną asmenį išsikvietė Seredžiaus valsčiaus viršaitis ir pasakė, kad reikia užkasti 4 asmenų palaikus. Tada viršaitis ir jis nuėjo į Gaideliškių kaimą. Ten jie pamatė Seredžiaus policijos vachmistą ir du policininkus. Aukas ten buvo sušaudę pagalbiniai policininkai. Po to J. Levišauskas ir dar vienas asmuo užkasė aukų kūnus maždaug 100 m atstumu nuo kelio, kuris vedė iš Gaideliškių kaimo į Seredžių, prieš nusileidimą nuo kalno¹⁴⁹. Nėra žinių, kad nužudytieji buvo Seredžiaus valsčiaus žydai. Taigi vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpiu (1941 m. birželio pabaiga–liepos mėn.) Seredžiaus valsčiaus teritorijoje buvo suimti ir represuoti 174 žydai. 153 žydai sušaudyti valsčiaus teritorijoje 1941 m. birželio pabaigoje ir liepos mėn. Iki 1941 m. liepos 11 d. imtinai iš Seredžiaus į Kauną išvežta ir sunkiųjų darbų kalėjime uždaryta 20 žydų, 1941 m. rugpjūčio 12 d. čia atvežtas dar vienas karinės administracijos valdymo laikotarpiu suimtas žydas. Kauno kalėjime buvo uždarytas iš viso 21 Seredžiaus žydas. 4 žydai sušaudyti 1944 m. liepos mėn., prieš sovietų kariuomenės atėjimą. Taigi 1941 m. birželio pabaigoje–liepos mėn. ir 1944 m. liepos mėn. Seredžiaus valsčiaus teritorijoje sušaudyti 157 žydai.

ČEKIŠKĖS ŽYDŲ REPRESIJOS: 1941 M. BIRŽELIO PABAIGA– LIEPOS MĖN.

Vokiečių kariuomenės pajėgos Čekiškės valsčių užėmė 1941 m. birželio 23 d.¹⁵⁰ Realu, kad

maždaug 1941 m. birželio pabaigoje–liepos mėn. pradžioje Čekiškės vietines lietuvių įstaigas galėjo pasiekti okupacinės valdžios nurodymai, kaip elgtis su vietos žydais. Įvykių liudininkas Juozas Žaukas teigė, kad okupacijos laikotarpiu Čekiškės valsčiuje buvo suimti 257 žydai¹⁵¹. Yra žinių, kad 1941 m. birželio 23 d. partizanai Gegužėnų kaime suėmė sužeistą komjaunuolį žydą Gireną. Kartu su juo buvo ir grupelė iš Čekiškės miestelio pasitraukusių žydų¹⁵². Greičiausiai buvo suimti ir šie žydai, nors žinių apie tai šaltinis nesuteikia. Archyvinuose dokumentuose yra duomenų, kad 1941 m. liepos 10 d. partizanų saugomoje Čekiškės areštinėje (ji buvo įrengta buvusio restorano patalpose) kalėjo apie 25–30 žydų¹⁵³. Žydus iš areštinės partizanai išsivesdavo ir konvojumi varydavo į miestelių gatvių šluoti¹⁵⁴. Esama žinių, kad iš žydų, kurie buvo varomi į viešuosius darbus, buvo tyčiojamosi¹⁵⁵. Dalis suimtų žydų – Jankelis Buršteinas, Efroimas Judelevskis, Mauša Judelevičius-Judelevskis ir Leiba Kaplinas – buvo išvežti iš Čekiškės į Kauną ir 1941 m. liepos 22 d. uždaryti Kauno sunkiųjų darbų kalėjime. Jie buvo laikomi Valstybės saugumo departamento žinioje¹⁵⁶. Kartu su žydais buvo suimami ir nežydų tautybės valsčiaus gyventojai. Kauno apygardos Vilkijos rajono lietuvių saugumo policijos valdininkas K. Mikėlionis kalbėjo Čekiškės policijos nuovados viršininkui, kad reikia suimti sovietinius ir partinius darbuotojus¹⁵⁷. Įvykių liudininkas Juozas Žaukas teigė, jog buvo suimta apie 17 komunistų ir sovietinių aktyvistų¹⁵⁸. Turimi duomenys rodo, kad galėjo būti suimta apie 28 ar net daugiau nežydų tautybės asmenų, kurie buvo įtariami buvę sovietų režimo rėmėjais ar dėl kitų priežasčių. Dalis jų buvo paleisti, kiti išvežti į Kauną. Yra žinių, kad 1941 m. birželio 23 d. buvo sušaudyti Vincas Žauka, Kazimieras Žauka ir Povilas Sadauskas¹⁵⁹.

Dalis vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpiu Čekiškėje suimtų žydų buvo sušaudyti valsčiaus teritorijoje. Žinių apie didesnio masto žudynių operacijas surasti nepavyko. Archyviniai duomenys rodo, kad minėtu laikotarpiu buvo šaudomi pavieniai žydai ir nedidelės jų grupelės. Vienas įvykių liudininkas prisiminė, kad praėjus maždaug dviem savaitėms nuo karo pradžios Čekiškės miestelyje partizanai suėmė 6 žydus: Maušą Štreichmaną, jo sūnus Iciką ir Ruviną, Ciliją Braudytę, Rachmilį Judelevskį ir Monkę Mejerą. Jie buvo sušaudyti prie Lazdonos upelio¹⁶⁰. Pasak įvykių liudininko, Čekiškės partizanai varė Vilkijos kryptimi 6–8 žydus, jis girdėjo iš ten sklandančius šūvių garsus. Ten buvo sušaudyti žydai Štreichmanas ir du jo sūnūs, dar keli žydai¹⁶¹. Yra žinių, kad atsakomybė už minėtos žydų grupelės žūtį prie upės tenka ir Vilkijos S. Gudavičiaus būrio partizanams. S. Gudavičius teigė, kad jis, vykdydamas vokiečių komendanto Missenbaumo nurodymą, 1941 m. liepos pradžioje su 15 būrio narių sėdo į vežimus ir iš Vilkijos atvažiavo į Čekiškę. Čia jie rado 6 žydus, kuriuos suėmė vietinė pagalbinė policija. S. Gudavičius ir jo būrio nariai nuvedė žydus į pievą prie upės, maždaug 1 km atstumu nuo Čekiškės. Čia jie žydus sušaudė ir grįžo į Vilkiją¹⁶². Buvęs Čekiškės policijos nuovados viršininkas Aleksandras Skuodis kalbėjo, kad 1941 m. liepos mėn. į jo kabinetą užėjo S. Gudavičius ir pasakė, kad atvyko suimti ir išvežti į Vilkiją kelių žydų. S. Gudavičius ir jo būrio nariai išsivedė ir konvojavo žydus Štreichmanus – tėvą ir du sūnus. Vėliau pas A. Skuodį užėjo keletas vietos gyventojų ir paprašė, kad leistų palaidoti žydus Štreichmanus, kurių kūnai guli miestelio pakraštyje¹⁶³. Liudininkė Emilija Armanavičienė pasakojo, kad maždaug 1941 m. liepos 13–15 d. ji kalėjo areštiniėje. Iš Vilkijos atvykę partizanai kartu su Čekiškės partizanais išsivedė 8 žydus, tarp kurių

buvo viena moteris, nuvedė juos už miestelio ir sušaudė¹⁶⁴. Taigi 1941 m. liepos 13–15 d. Čekiškės ir Vilkijos partizanai už Čekiškės miestelio, pievoje prie upės, sušaudė maždaug 6–8 žydus.

S. Gudavičius su savo partizanais Čekiškėje lankėsi ne kartą. Yra žinių, kad vieną 1941 m. liepos mėn. dieną, apie 12–13 val. dienos, jie vėl atvyko, užėjo į žydo Gidalko namus ir jį išsivedė, paskui nuvedė kiek atokiau nuo jo namų ir sušaudė¹⁶⁵. A. Skuodis pasakojo, kad du Vilkijos būrio nariai 1941 m. liepos mėn. suimtą žydą Gidalką varė gatve ir jam šautuvo buože buvo suduotas smūgis, kai žvilgtelėjo į šoną. Po to, kai Gidalkas pasižiūrėjo į šoną antrą kartą, S. Gudavičius savo būrio nariui įsakė Gidalką nušauti. Šis tai ir padarė, o Gidalkas, apsipylęs krauju, krito Tilto gatvėje¹⁶⁶. Pasak liudininkų, tą dieną, kai žuvo Gidalkas, S. Gudavičius ir jo būrio nariai suėmė ir konvojavo į Čekiškės miestelio pakraštį du žydus – kirpėją Glazą ir vaistininką Lipmaną ar Leibmaną. Po 40–50 min. iš ten pasigirdo šūviai. Vėliau A. Skuodis liepė vietos gyventojams eiti ir užkasti nužudytuosius¹⁶⁷. Buvęs Vilkijos pagalbinis policininkas Jonas Dailida, greičiausiai nurodydamas netikslią datą, kalbėjo, kad 1941 m. rugpjūčio 2 d. S. Gudavičius su grupe būrio narių vyko į Čekiškę. Ten išsivedė 6 žydus vyrus ir 1 moterį žydę, kuriuos konvojavo už 3 km nuo miestelio. Baudėjai, išlipę iš vežimų, žydus sušaudė netoli kelio, prie duobės. Sušaudę žydus, sėdo į vežimus ir nuvažiavo į Vilkiją¹⁶⁸. Su šiuo žudynių epizodu gali būti sietinos šios žinios. A. Skuodžio duomenimis, 1941 m. liepos mėn. S. Gudavičius su savo būrio nariais atvyko į Čekiškę. Prieš tai jis informavo policijos nuovados viršininką apie savo atvykimo tikslą. Atvykę jie suėmė žydą Judelevskį ir dar vieną žydą. Suimti žydai buvo sušaudyti prie smėlio duobės¹⁶⁹. Taigi, remiantis minėtais duomenimis, darytina

išvada, kad 1941 m. liepos mėn. S. Guda-
vičiaus būrio nariai ir Čekiškės pagalbiniai
policininkai sušaudė apie 17 Čekiškės žydų.
Apibendrinant minėtus duomenis galima
teigti, kad vokiečių karinės administracijos
valdymo laikotarpiu (1941 m. birželio pa-
baiga–liepos mėn.) buvo represuota, suimta
daugiau nei 30 žydų. 1941 m. liepos mėn. 17
žydų sušaudyta valsčiaus teritorijoje, 4 žydai
išvežti iš Čekiškės į Kauną ir uždaryti sunkių
darbų kalėjime. Jau minėti įvykių liudininko
J. Žauko duomenys ir darbe pateiktos žinios
apie Čekiškės gete 1941 m. rugpjūčio mėn.
apgyvendintų žydų skaičių rodo, kad 1941 m.
birželio pabaigoje ir liepos mėn. suimtų Če-
kiškės žydų galėjo būti maždaug 50 asmenų.

GETOIZACIJA

Kauno mieste getoizacija prasidėjo dar
vokiečių karinės administracijos valdymo
laikotarpiu. Kauno miesto komendanto ir
Kauno miesto burmistro 1941 m. liepos 10 d.
įsakyme Nr. 15 žydams nurodyta išsikelti į
getą Vilijampolėje¹⁷⁰. Getas baigtas steigti
1941 m. rugpjūčio 15 d. Kauno apskrities
valsčiuose getoizacijos pradžia sietina su
Rytų krašto komisaro Hinricho Lohse's
1941 m. rugpjūčio 13 d. direktyvomis, kurių
nuostatomis okupacinė valdžia pradėjo va-
dovautis dar gerokai iki minėtos datos. Vie-
nas punktų skelbė, kad iš kaimo vietovių turi
būti pašalinti žydai ir sutelkti miestuose arba
didžiųjų miestų rajonuose, tarp kurių gyven-
tojų ir anksčiau buvo daug žydų. Ten turi būti
įsteigti getai, žydams turėjo būti uždrausta
palikti getą¹⁷¹. Kauno apskrities viršininkas,
vykdydamas Kauno apygardos komisaro
A. Lentzeno nurodymus, 1941 m. rugpjū-
čio 7 d. rašė visiems valsčių viršaičiams ir
policijos nuovadų viršininkams, kad jiems
pavedama iki 1941 m. rugpjūčio 15 d. žydų
getams skirti nuošalią miestelio dalį, aptverti

ją jų lėšomis ir joje apgyvendinti visus žydus,
o getų išorinę apsaugą pavesti partizanams.
Jis nurodė, kad getų viduje tvarką turi užti-
krinti specialiai suorganizuota žydų policija,
kad turi būti sudaryti žydų komitetai, kurie
tvarkys geto reikalus. Taip pat nurodyta, jog
getuose apgyvendinti žydai turi būti įspėti,
kad apsaugos pareigūnai be įspėjimo juos
šaudys tuo atveju, jei mėgins savavališkai
išeiti už geto ribų. Žydai turėjo maitintis
savo lėšomis¹⁷². Archyviniai duomenys
leidžia daryti prielaidą, kad mažieji getai
buvo įsteigti Vilkijos ir Čekiškės valsčiuose.
Išanalizavus po karo teisto buvusio Vilkijos
pagalbinio policininko Jono Dailidos paro-
dymus aiškėja, kad 1941 m. rugpjūčio 7–8 d.
buvo suimta ir suvaryta į getą Vilkijoje apie
150–200 žydų vyrų. Rugpjūčio 12 d. suimta
ir į getą suvaryta apie 500 žydų¹⁷³. Išeitų,
kad į mažąjį getą Vilkijoje buvo uždaryta
apie 650–700 vietos žydų. Vilkijos valsčiaus
savivaldybės žiniomis, 1941 m. rugpjūčio
pradžioje, getoizacijos išvakarėse, Vilkijos
valsčiaus teritorijoje gyveno 603 žydai¹⁷⁴.
Pastarąjį statistinį rodiklį galima laikyti
patikimu, nes savivaldybė tiesiogiai vykdė
žydų gyventojų statistinę apskaitą. Taigi
galėjo būti suimti ir suvaryti į getą maždaug
603 vilkijiečiai žydai. Tarp vilkijiečių buvo
lietuvų, atjautusių žydus. Antai Vilkijos
miestelio gyventoja Jadvyga Navickaitė
1941 m. rugpjūčio 9 d. buvo suimta dėl to,
kad žydams nupirko maisto. Ją suėmęs par-
tizanas paėmė kartoninio popieriaus gabalą,
užrašė ant jo „žydų maitintoja“ ir prisegė
J. Navickaitėi prie krūtinės. Paskui jis ją vedė
per Vilkijos miestelį į policiją. Policijoje ji
buvo pasodinta į daboklę, kurioje išbuvo apie
tris dienas. Po to dar 8 dienas, t. y. iki 1941 m.
rugpjūčio 20 d., buvo kalinama kitoje vie-
toje. Vėliau buvo nuteista 5 mėnesius kalėti
Kauno sunkių darbų kalėjime. Įkalinimo
Vilkijoje laikotarpiu J. Navickaitė kelis kartus
buvo varoma į darbus su minėtu užrašu ant

krūtinės. Vieną dieną, kai dirbo, ji nusiplėšė užrašą ir numetė į Nemuną¹⁷⁵.

Istorinėje literatūroje galima rasti teiginių, kad žydų getas Čekiškėje nebuvo įsteigtas¹⁷⁶. Tačiau yra ir tam prieštaraujančių žinių. Istorikas Antanas Vaičius rašo, kad Čekiškėje getas buvo įsteigtas aplink sinagogą esančiuose namuose. Į getą moterys, vyrai ir vaikai buvo varomi iš Bažnyčios gatvės¹⁷⁷. Buvęs Čekiškės policijos nuovados viršininkas A. Skuodis yra kalbėjęs: „1941 m. liepos pabaigoje ar tai rugpjūčio pradžioje iš Kauno apskrities viršininko Bortkevičiaus buvo gautas raštiškas nurodymas, kad visi valsčiaus gyventojai būtų apgyvendinti Čekiškės miestelio viename iš rajonų ir tam būtų skirti keli namai. Kartu su valsčiaus viršaičiu parinkome tokią vietą žydams suvaryti, o policininką Praną Bartką išsiuntėme apie tai pranešti visoms žydų šeimoms. Tokiu būdu į getą buvo patalpinta daugiau nei 200 žydų tautybės asmenų. Namai su turtu mano nurodymu buvo uždaryti, o raktai perduoti valsčiaus viršaičiui. Iš karto buvo suorganizuota žydų gyvenamosios vietos apsauga. Patruliavo baudžiamojo būrio šauliai. Dalis žydų tautybės gyventojų į nurodytą vietą nepersikėlė, todėl įsakiau juos visus sulaikyti ir apgyvendinti gete priverstine tvarka. Išsiųsti į getą žydai ten gyveno apie 2 savaites. Šiuo laikotarpiu pas mane du kartus buvo atvykęs Vilkijos miestelio baudžiamojo būrio viršininkas Gudavičius su savo žmonėmis, kuriam pareikalavus pirmą kartą perdaviau 4 žydus, o antrą kartą, rodos, aštuonis. Iš šio skaičiaus Gudavičius sušaudė už Čekiškės miestelio 8 žmones.“¹⁷⁸ Pastarieji duomenys rodo, kad daliai žydų, kurie nepanoro keltis į getą, buvo pritaikyta baudžiamoji sankcija – sušaudymas. Remiantis A. Skuodžio duomenimis galima daryti išvadą, kad po minėtų žydų sušaudymo geto kalinių vis tiek buvo apie 200. Namus, kuriuose gyveno į getą suvaryti žydai, perėmė valsčiaus savival-

dybė, raktai nuo jų buvo perduoti valsčiaus viršaičiui Stumbrui¹⁷⁹. Taigi Čekiškės gete buvo apgyvendinta maždaug 200 žydų. Esama žinių, kad Veliuonos žydai į getą nebuvo suvaryti ir iki išvežimo į sušaudymo vietas gyveno savo namuose¹⁸⁰. Namus, kuriuose jie gyveno, saugojo pagalbinė policija¹⁸¹. Kaip rašė Veliuonos savivaldybės viršaitis 1941 m. rugpjūčio 9 d., Veliuonos valsčiuje buvo 237 žydai¹⁸². Vadinas, buvo izoliuoti ir pagalbinės policijos saugomi kaip kaliniai savo namuose maždaug 237 Veliuonos žydai.

Nėra žinių, kad geto būta Seredžiaus miestelyje. Seredžiaus valsčiaus viršaitis 1941 m. rugpjūčio 12 d. rašė apskrities viršininkui, kad valsčiuje yra 112 šeimų, kurias sudaro 356 asmenys¹⁸³. Galima manyti, kad Seredžiuje buvo izoliuoti ir pagalbinės policijos saugomi kalėjimu tapusiuose namuose maždaug 356 Seredžiaus žydai. Apibendrinant darytina išvada, kad 1941 m. rugpjūčio 7 d. prasidėjusios getoizacijos metu Kauno apskrities Vilkijos ir Čekiškės miesteliuose įsteigtuose mažuosiuose getuose, Veliuonos ir Seredžiaus miestelių žydų namuose, kurie virto kalėjimu, buvo įkalinti ir vietinės pagalbinės policijos saugomi maždaug 1396 vietos žydai. Šis statistinis rodiklis savo ruožtu žymi ir vokiečių civilinės administracijos valdymo laikotarpiu suimtų žydų skaičių. Būtina pabrėžti, kad vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpiu buvo suimami atskiri žydai ir jų grupės, o dabar suimti visi be išimties žydai – vyrai, moterys ir vaikai.

IŠVEŽIMAI 1941 M. RUGPJŪČIO MĖN., ŽUDYNĖS PRIE JAUČAKIŲ KAIMO

Po to, kai Kauno apskrities valsčių žydai buvo izoliuoti suvarant juos į mažuosius getus arba palikus juos gyventi savuose, kalėjimu tapusiuose namuose, prasidėjo naujas genocido etapas. Dalis žydų 1941 m.

rugpjūčio mėn. iš Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos buvo išvežti į Kauną, ten dalis jų galėjo būti sušaudyti Kauno IV forte 1941 m. rugpjūčio mėn. vykusių masinių žudynių operacijų metu arba pateko į getą Vilijampolėje. Patekusieji į getą buvo sušaudyti kiek vėliau. Galbūt pavieniams iš jų pavyko išvengti žūties ir sulaukti okupacijos pabaigos. Izolius žydus Seredžiaus ir Veliuonos valsčių teritorijose, išskyrus Vilkiją, didesnio masto žudynių operacijos nebuvo vykdomos. Čekiškėje, kaip anksčiau minėta, sušaudyti 8 žydai, nenorėję keltis į getą. Dalis Čekiškės, Seredžiaus ir Veliuonos valsčių žydų 1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn. buvo išvežti į Vilkiją ir ten sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 28 d. ir rugsėjo 4 d. vykusių masinių žudynių metu. Vilkijos valsčiaus žydai sušaudyti tik per žudynes 1941 m. rugpjūčio 28 d., po jų valsčiaus teritorijoje vietinių žydų jau nebeliko. Taigi, kokiomis apimtimis Čekiškės, Seredžiaus ir Veliuonos valsčiuose sumažėjo žydų skaičius 1941 m. rugpjūčio mėn., kai dalis jų buvo išvežti į Vilkiją ir Kauną? Veliuonos viršaičio 1941 m. rugpjūčio 9 d. duomenimis, valsčiuje buvo 237 žydai¹⁸⁴. 1941 m. rugsėjo pradžioje iš Veliuonos į Vilkiją buvo išvežti 159 žydai. Prieš minėtą išvežimą, po rugpjūčio 28 d. žuvo vienas žydas. Vadinasi, Veliuonoje iki 1941 m. rugpjūčio 28 d. žydų gyventojų sumažėjo nuo 237 iki 160, t. y. 77 asmenimis. Kaip minėta, Seredžiaus valsčiaus viršaitis 1941 m. rugpjūčio 12 d. rašė apskrities viršininkui, kad valsčiuje yra 112 šeimų, kurias sudaro 356 asmenys¹⁸⁵. 1941 m. rugsėjo pradžioje iš Seredžiaus į Vilkiją buvo išvežti 193 žydai. Taigi Seredžiuje 1941 m. rugpjūčio mėn. iki 28 d. žydų gyventojų sumažėjo nuo 356 iki 193, t. y. 163 asmenimis. Čekiškėje 1941 m. rugpjūčio pirmoje pusėje gete buvo apie 200 žydų. 1941 m. rugsėjo pradžioje iš Čekiškės į Vilkiją buvo išvežti 146 žydai. Vadinasi, Čekiškėje 1941 m. rugpjūčio mėn.

iki 28 d. žydų gyventojų sumažėjo nuo 200 iki 146, t. y. 54 asmenimis. Apibendrinant galima teigti, kad nuo 1941 m. rugpjūčio pradžios iki to paties mėnesio 28 d. Čekiškės, Seredžiaus ir Veliuonos valsčiuose žydų dėl išvežimų į Vilkiją ir Kauną sumažėjo nuo 793 iki 499, t. y. 294 asmenimis. Vienas iš žydų genocido 1941 m. rugpjūčio mėn. eigos momentų ir išvežimų pobūdį lėmusių aplinkybių buvo tas, kad turėjo būti atskirti žydai, įtariami sovietmečiu pasižymėję lojalumu sovietų režimui. Policijos departamento direktoriaus V. Reivyčio 1941 m. rugpjūčio 16 d. aplinkraštyje rašoma: „Gavus šį aplinkrašį, pastaboj nurodytose vietose tuojau sulaikyti visus žydų tautybės vyrus nuo 15 metų amžiaus ir tas moteris, kurios vokiečių okupacijos laikais pasižymėjo savibolševikiška veikla arba dar ir dabar pasižymi tokia veikla ar įžūlumu. Sulaikytus asmenis surinkti prie magistralinių susisiekimo kelių ir tuoj specialiomis skubiausiomis susisiekimo priemonėmis pranešti Policijos departamentui. Pranešant tiksliai nurodyti, kokioje vietoje ir kiek yra sulaikytų ir surinktų šios rūšies žydų. Reikia pasirūpinti, kad sulaikytieji būtų aprūpinti maistu ir tinkama apsauga, kuriai galima panaudoti pagalbinę policiją. Šis aplinkrašis turi būti išpildytas per dvi paras nuo jo gavimo. Sulaikytus žydus saugoti iki kol bus paimti ir išvežti į stovyklą“¹⁸⁶. Kauno apskrities žydai turėjo būti surenkami Vilkijoje, Jonavoje, Rumšiškėse, Zapyškyje ir Garliavoje¹⁸⁷. Vilkijos policijos nuovados viršininkas 1941 m. rugpjūčio 18 d. rašė Policijos departamento direktoriui: „Pranešu, kad iš Vilkijos miest. išvežtų žydų tautybės vyrų 280 ir moterų 120, liko neišvežtų ir laikomų Vilkijos žydų sinagogoje 18 moterų ir surinktų iš kitur ir laikomų sinagogoje: Čekiškės 21 motr., Veliuonos 14 motr. ir Seredžiaus 62 motr. ir 14 vyrų. Viso dar laikomų sinagogoje 129 žydai.“¹⁸⁸ Taigi, įvykdžius Policijos departa-

mento aplinkraštyje nurodytus reikalavimus, iš Veliuonos į Vilkiją buvo išvežta 14 moterų, iš Čekiškės – 21 moteris, iš Seredžiaus – 62 moterys ir 14 vyrų. Iš šių valsčių į Vilkiją buvo išvežta iš viso 111 žydų. Lekėčių (Šakių aps.) policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 17 d. duomenimis, į Vilkiją buvo pristatyti 9 Lekėčių valsčiaus žydai¹⁸⁹.

Taigi 1941 m. rugpjūčio mėn., t. y. nuo mėnesio pradžios iki 28 d., Čekiškės, Seredžiaus ir Veliuonos valsčiuose žydų sumažėjo nuo 793 iki 499, t. y. 294 asmenimis. Nustatyta, kad iš minėtų valsčių į Vilkiją, vykdant aplinkraščio nurodymus, išvežta 111 žydų. Kas nutiko kitiems minėtų valsčių 183 žydams iki 1941 m. rugpjūčio 28 d.? Iš Veliuonos į Vilkiją, vykdant 1941 m. rugpjūčio 16 d. aplinkraštyje nurodytus reikalavimus, buvo išvežta 14 žydų moterų, o iš viso rugpjūčio mėn. išvežti 77 žydai. Koks kitų 63 Veliuonos žydų likimas? Buvusių pagalbinės policijos narių duomenimis, dalis žydų buvo išvežti į Kauną¹⁹⁰. Prielaidą, kad dalis jų pateko į getą Vilijampolėje, leidžia daryti šie duomenys. Veliuonos žydė R. Jankelevičienė 1941 m. rugpjūčio 23 d. Veliuonos valsčiaus viršaičiui rašė: „Mano vyras Jankelevičius Jokūbas buvo, bolševikams užėjus į Lietuvą, už prieškomunistinę veiklą suimtas ir sėdėjo Kauno sunkiųjų darbų kalėjime ligi š. m. birželio mėn. 23 d. Dabar jis, kaip šiai santvarkai ištikimas asmuo, gavo tarnybą žydų komitete Vilijampolėje, kur ir gyvena. Kadangi aš dabar čia Veliuonoje neturiu jokio užsiėmimo ir neturiu kuo maitintis, maloniai prašau poną viršaitį leisti man ir mano dvylikos metų dukteriai Lėjai išvažiuoti iš Veliuonos apsigyventi pas vyrą į paskirtą vietą, Vilijampolę, Linkuvos g. 23.“¹⁹¹ Buvo minėta, kad iš Čekiškės į Vilkiją, vykdant V. Reivyčio aplinkraščio nurodymus, buvo išvežta 21 moteris, o iki 1941 m. rugpjūčio pabaigos išvežti 54 žydai. Kur atsidūrė dar 33 Čekiškės žydai? Buvęs policijos pagalbi-

ninkas Jonas Pranevičius kalbėjo: „Aš vieną kartą dalyvavau žydų pogrome. Vedžiau žydus iš policijos namo ir vieną kartą konvojavau 50 žydų žmonių iš Čekiškės į Vilkiją, kuriuos perdaviau Vilkijos policijai. Ten juos pasodino į sunkvežimius ir išvežė į Kauną. Ką su jais ten padarė, aš nežinau.“¹⁹² Galimas dalykas, kad liudininkas prisiminė tik apytikrą išvežtųjų skaičių. Tad realu, kad galėjo būti išvežti maždaug 33 žydai. Jau minėta, kad iš Seredžiaus į Vilkiją, vykdant aplinkraštyje išdėstytus reikalavimus, išvežtos 62 moterys ir 14 vyrų, o 1941 m. rugpjūčio mėn. iš Seredžiaus išvežti 163 žydai. Koks dar 87 žydų likimas? Buvęs pagalbinis policininkas Stasys Džemedžiūnas kalbėjo, kad dalis Seredžiaus žydų buvo išvežti į Kauną. Kelias į Kauną ėjo per Vilkiją¹⁹³. Realu, kad tarp jų buvo ir anksčiau minėtas žydas Samuelis Palunskis, kuris 1941 m. rugpjūčio 12 d. buvo uždarytas į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą. Apibendrinant galima teigti, kad 1941 m. rugpjūčio mėn. iš Čekiškės, Seredžiaus ir Veliuonos į Kauną buvo išvežti 183 žydai. Dalis jų galėjo būti sušaudyti 1941 m. rugpjūčio mėn. Kauno IV forte vykusių masinių žudynių metu, dalis galėjo patekti į getą Vilijampolėje ir buvo sušaudyti kiek vėliau, galbūt pavieniams pavyko išgyventi ir sulaukti okupacijos pabaigos.

Vilkijos valsčiaus viršaitis 1941 m. rugpjūčio mėn. (diena dokumente nenurodyta) rašė, kad valsčiaus teritorijoje yra 603 žydai¹⁹⁴. 1941 m. rugpjūčio 28 d. jis rašė Kauno apskrities viršininkui: „Į š. m. rugpjūčio mėn. 21 d. raštą Nr. 762 pranešu, kad Vilkijos miestelyje yra užsilikę 222 žydai, kurie sumokėjo valsčiaus savivaldybės kason kontribucijos mokesčio 21 400 rublių.“¹⁹⁵ Išėitų, kad nuo 1941 m. rugpjūčio mėn. pradžios iki to paties mėnesio 28 d. vilkijiečių žydų sumažėjo nuo 603 iki 222, t. y. 381 asmeniu. Tas pats viršaitis 1941 m. rugpjūčio mėn. (apskrities viršininkas gavo

raštą 1941 m. rugpjūčio 28 d.) rašė: „Į š. m. rugpjūčio mėn. raštą Nr. 973 pranešu, kad Vilkijos m. ir valsčiuje žydų yra sekančiai: 1) žydų vyrų nuo 12 iki 60 met. amžiaus – 36; 2) žydų vyrų – senių virš 60 metų amžiaus yra 1; 3) žydžių moterų nuo 12 metų amžiaus iki senatvės – 172; 4) vaikų, mergaičių ir berniukų – 160. Iš viso esančių laisvų ir sulaikytų iš kitų valsčių atvežtų Vilkijon yra 369 žydai, iš jų 119 svetimų valsčių.“¹⁹⁶ Pastarieji duomenys rodo, kad vilkijiečių žydų sumažėjo nuo 603 iki 250, t. y. 353 asmenimis. Remiantis šiais duomenimis darytina išvada, kad kontribuciją sumokėjo 222, o jos nesumokėjo 28 žydai, kurie Vilkijoje buvo iki 1941 m. rugpjūčio 28 d. Turint omenyje anksčiau minėtą Vilkijos policijos nuovados 1941 m. rugpjūčio 18 d. raštą Policijos departamento direktoriui, kuriame rašoma, kad iš Vilkijos išvežta 280 žydų tautybės vyrų moterų ir 120 žydžių moterų¹⁹⁷, galima manyti, kad vilkijiečių žydų sumažėjo nuo 603 iki 203, t. y. 400 asmenų. Tačiau ir šie duomenys abejotini, nes kontribuciją sumokėjo 222 vilkijiečiai žydai. Okupacinė valdžia buvo labai reiklūs kontribucijų atžvilgiu, todėl tikėtina, kad 1941 m. rugpjūčio mėn., tiksliau – nuo mėnesio pradžios iki 28 d., vilkijiečių žydų vis dėlto sumažėjo nuo 603 iki 222, t. y. 381 asmeniu. Realu, kad 381 asmuo atsidūrė Kaune. Taip pat realu, kad tarp jų buvo ir 30 žydų, kurie 1941 m. rugpjūčio 9 d. ir 11 d. buvo uždaryti į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą. Apibendrinant galima teigti, kad po vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpiu patirtų represijų, t. y. 1941 m. rugpjūčio pradžioje, Čekiškėje, Seredžiuje, Veliuonoje ir Vilkijoje gyveno 1396 žydai, jų skaičius iki tų pačių metų rugpjūčio 28 d. sumažėjo iki 721, t. y. 675 asmenimis. Iš minėtų keturių valsčių 564 žydai buvo išvežti į Kauną. 111 žydų iš Čekiškės, Seredžiaus ir Veliuonos miestelių buvo išvežti į Vilkiją.

Pirmąsias masines žydų žudynes Vilkijos valsčiuje prie Jaučakių kaimo Vokiečių saugumo policijos ir SD įstaiga Lietuvoje (vadas SS štandartenfiureris K. Jägeris) surengė 1941 m. rugpjūčio 28 d. Žudynių išvakarėse pasirūpinta duobės iškasimu. Vietos gyventojas Aleksiejus Dvoriakovas vėliau prisiminė, kad 1941 m. rugpjūčio pabaigoje į jo namus užėjo pagalbinis policininkas. Jis liepė paimti kastuvą ir eiti paskui jį. Paskui jie abu ir dar keli asmenys nuėjo į nedidelį miškelį netoli Jaučakių kaimo, ties Kazio Pustelniko ūkiu. Atvykus į vietą, ten duobę jau kasė keletas vietinių valstiečių. Darbas vyko naktį. Maždaug 9 val. ryto duobė buvo iškasta. Ji buvo 50 m ilgio, 2,5 m pločio ir 2–2,5 m gylio¹⁹⁸. Prieš operaciją būrio vadas S. Gudavičius surinko visus partizanus ir paskelbė, kad visus suimtus žydus reikia konvojuoti Jaučakių kaimo link (2 km nuo Vilkijos). Ten yra iškastos duobės ir žydus sušaudys baudžiamasis būrys. Po to policininkai ir partizanai nuvyko prie sinagogos. Ten taip pat atvyko 1-ojo pagalbinės policijos bataliono (vadas mjr. K. Šimkus) 3-iosios kuopos apie 25–30 (kitais duomenimis – 40) karių grupė, kuriai vadovavo ltn. J. Barzda ir viršila Z. Arlauskas. Vilkijos pagalbinė policija vedė iš sinagogos žydus, t. y. vyrus, moteris ir vaikus, ir rikiavo į koloną. Dalis žydų, kurie negalėjo paeiti, buvo susodinti į vežimus. Yra duomenų, kad žydai buvo sodinami ir į mašiną. Paskui baudėjai apsupo žydus ir pradėjo konvojuoti juos į žudynių vietą prie Jaučakių kaimo. Atvykus į vietą, S. Gudavičius įsakė partizanam apsuoti žudynių vietą ir ją saugoti. Prieš sušaudymą jie vertė žydus nusirengti iki apatinių drabužių, po to grupelėmis vedė aukas prie duobės. Ten juos šaudė lietuvių bataliono kariai. Prieš šaudymą ir šaudymo metu viršila Z. Arlauskas kareivius girdė degtine. Žudynėms pasibaigus, bataliono 3-iosios kuopos karių grupė grįžo į Kauną, o duobkasiai

užkasė duobę¹⁹⁹. Buvęs Vilkijos pagalbinis policininkas Vytautas Stelmokaitis kalbėjo, kad žydų tautybės piliečius šaudė vokiečių ir savisaugos bataliono kariai. Į Vilkiją mašinomis jie buvo atvažiuavę du kartus. Pirmą kartą iš Kauno jie atvažiavo 1941 m. rugpjūčio mėn. sunkvežimiu. Jų buvo pilna mašina, maždaug 20–25 asmenys. Tarp jų buvo trys ar keturi vokiečiai, kiti – policijos bataliono kariai. Jie vilkėjo šviesiai žalios spalvos kiteliais, antkaklių ir rankovių apvadai buvo tamsiai rudos spalvos, pilotės – žalios spalvos. Ant kairės rankovės buvo pusapvalės formos ženklelis su Lietuvos vėliavos atvaizdu; kalbėjo lietuviškai. Jie buvo ginkluoti karabinais. V. Stelmokaitis prisiminė, kad žudynių vietoje buvo saugumo viršininkas Mikielionis ir pagalbinės policijos būrio vadas Gudavičius. Po sušaudymo atvykėliai išvažiavo į Kauną²⁰⁰. Liudininkas Juozas Petrauskas teigė, kad iš žudynių vietos buvo vežami trys vežimai su sušaudytų piliečių turtu²⁰¹. Pasak A. Dvoriakovo, aukų daiktai buvo sukrauti į mašiną ir išvežti²⁰². Įvykių liudininkas Pranas Karalius sakė, kad visi iš žydų paimti drabužiai buvo suversti sinagogoje²⁰³. Pasak K. Jägerio ataskaitos, 1941 m. rugpjūčio 28 d. Vilkijoje buvo sušaudyti 402 žmonės: 76 vyrai, 192 moterys ir 134 vaikai²⁰⁴. Duomenų analizė rodo, kad tarp 402 nužudytųjų buvo 222 Vilkijos žydai. Po jų sušaudymo Vilkijos valsčiaus teritorijoje vietinių žydų bendruomenės narių nebeliko. Taip pat tikėtina, kad čia žuvo 14 žydų moterų iš Veliuonos, 21 žydė iš Čekiškės, 62 žydės ir 14 žydų vyrų iš Seredžiaus, t. y. 111 asmenų (14 vyrų ir 97 moterys), kurie Vilkijoje atsidūrė tada, kai buvo įvykdytas Policijos departamento 1941 m. rugpjūčio 16 d. aplinkraštyje išdėstytas reikalavimas. Taigi žuvo 333 Vilkijos, Veliuonos, Seredžiaus ir Čekiškės valsčių žydai. Realu, kad su jais kartu buvo sušaudyti ir 9 žydai iš Lekėčių, kurie čia buvo atvežti vykdamant minėtą V. Reivyčio reikalavimą. Tad

galima manyti, kad tarp 402 žuvusiųjų buvo 342 žydai iš Vilkijos, Veliuonos, Seredžiaus, Čekiškės ir Lekėčių valsčių.

IŠVEŽIMAI 1941 M. RUGSĖJO PRADŽIOJE, ANTROSIOS ŽUDYNĖS PRIE JAUČAKIŲ KAIMO

Kaip minėta, po masinių žydų žudynių prie Jaučakių kaimo 1941 m. rugpjūčio 28 d. Vilkijos valsčiaus teritorijoje nebeliko vietinių žydų. Vilkija tapo Čekiškės, Seredžiaus ir Veliuonos valsčiuose likusių žydų sutelkimo vieta. Kad 1941 m. rugsėjo pradžioje žydai iš Veliuonos buvo išvežami į Vilkiją, apie tai žinių esama po karo teistų Veliuonos valsčiaus savivaldybės pareigūnų ir pagalbinės policijos būrio narių baudžiamosiose bylose. Buvęs pagalbinės policijos būrio narys Jonas Sabaliauskas teigė, kad 1941 m. rugsėjo pradžioje dalyvavo suimant visus žydus, kurie liko Veliuonos miestelyje. Buvo suimta apie 200 žydų, daugiausia moterų ir vaikų. Jie visi išvežti į Vilkiją²⁰⁵. Buvęs pašto įstaigos vadovas Viktoras Kvietkauskas per apklausą sakė, kad 1941 m. rugsėjo pradžioje iš Veliuonos į Vilkiją buvo išvežta apie 150 žydų moterų ir vaikų, jie buvo uždaryti sinagogoje ir vėliau tą patį mėnesį sušaudyti²⁰⁶. Buvęs valsčiaus viršaitis B. Cvirka davė tokius parodymus: „Iš Kauno buvo gautas potvarkis dėl visų Veliuonos žydų suėmimo ir išsiuntimo į getą, esančio kaip ir Kauno apskrities Vilkijos miestelyje. Kitą dieną žydų gyventojus suėmė vietinio baudžiamosio būrio dalyviai šaulistai, o vėliau išsiuntė į Vilkiją. Pagal konvojuotojų žodžius, šį kartą buvo suimta virš 100 žmonių, žydus taip pat sušaudė.“²⁰⁷ Jis taip pat teigė, kad žydų moteris, vaikus ir senelius išvežti iš Veliuonos įsakė vokiečių karininkas, su kuriuo kartu buvo dar trys vokiečiai. Karininkas nurodė, kad tam reikia paruošti dvi dešimtis vežimų. B. Cvirka davė

nurodymą pasirūpinti vežimais. Policijos nuovados viršininkas ir pagalbinės policijos vadas apsvarstė vokiečių nurodymus. Po to žydai buvo vedami iš jų namų į sinagogą. Viršaitis, policijos vadas ir pagalbinės policijos vadas apeidavo žydų namus, apžiūrėdavo turtą ir namus uždarydavo, užrakindavo ir užantspauduodavo. Kitą dieną žydai buvo susodinti į vežimus ir išvežti. Sodinant žydus dalis daiktų iš jų namų buvo paimti ir sudėti parduotuvėje, nuo kurios raktus turėjo viršaitis²⁰⁸. Buvęs pagalbinis policininkas Aleksandras Kazanovas teigė, kad žydės moterys buvo konvojuojamos į Vilkiją²⁰⁹. Pasak pagalbinio policininko Broniaus Mickūno, Veliuonoje visų žydų suėmimas truko apie dvi dienas, suimti žydai buvo uždaryti sinagogos pastate²¹⁰. Minėtos žinios suteikia tik apytikrius statistinius duomenis, rodančius išvežtų asmenų skaičių. Apie konkrečius išvežtųjų skaičius galima spręsti iš Veliunos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 27 d. tarnybinio rašto Kauno apskrities viršininkui. Viršaitis rašė: „Valsčiaus ribose yra žydų: 1) žydų vyrų nuo 12 iki 60 mt. amžiaus – 9; 2) žydų (vyrų) senių virš 60 mt. amžiaus – nėra; 3) žydžių moterų nuo 12 mt. iki senatvės – 78; 4) žydų vaikų (mergaičių ir berniukų iki 12 mt.) – 73. Viso 160. Laikomų suimtais žydų nėra.“²¹¹ K. Jägerio ataskaitoje nurodyta, kad 1941 m. rugsėjo 4 d. Veliuonoje buvo sušaudyti žydai: 2 vyrai, 71 moteris ir 86 vaikai, iš viso 159 asmenys²¹². Sugretinus ataskaitos duomenis su anksčiau pateiktomis žiniomis ir juos išanalizavus galima manyti, kad ataskaitos duomenys iš tiesų žymi ne Veliuonoje nužudytų, o iš jos į Vilkiją išvežtų ir netrukus ten sušaudytų žydų skaičių. Galima teigti, kad iš Veliunos į Vilkiją buvo išvežti 159 žydai (2 vyrai, 71 moteris ir 86 vaikai). Tarp viršaičio apskrities viršininkui pateiktų duomenų (160 asmenys) ir K. Jägerio ataskaitoje nurodyto skaičiaus (159 asmenys) yra nežymus skirtumas. Esama žinių, kad

per išvežimą buvo nušautas vienas namuose pasislėpęs žydas²¹³. Greičiausiai dėl to šis skirtumas ir atsirado.

Seredžius. Kad Seredžiaus žydai buvo vežami į Vilkiją, rodo šios žinios. Pasak įvykių liudininko Alekso Ramanausko, Seredžiuje suimtos žydės moterys ir vaikai buvo išvežti į Vilkiją ir ten sušaudyti²¹⁴. Buvęs pagalbinis policininkas Pranas Volskis teigė, kad Seredžiaus valsčiuje buvo suimta apie 500 žydų tautybės sovietinių piliečių ir išsiųsta į Kauną ir Vilkiją²¹⁵. Jis taip pat prisipažino, kad pats dalyvavo suimant žydus. 14 žydų konvojavo į Vilkiją, ten juos sušaudė vokiečiai²¹⁶. Buvęs pagalbinis policininkas S. Džemedžiūnas kalbėjo, kad iš Seredžiaus į Vilkiją žydai buvo vežami ištisomis šeimomis. Šeimose buvo vaikai, moterys ir seneliai. Žydai buvo sušaudyti Vilkijoje²¹⁷. Esama žinių, kad prieš išvežimą žydai, t. y. vyrai, moterys ir vaikai, buvo laikomi kareivinėse²¹⁸. Kiek žydų išvežta 1941 m. rugsėjo pradžioje, apie tai galima spręsti iš Seredžiaus valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 24 d. tarnybinio rašto Kauno apskrities viršininkui. Viršaitis rašė: „Pranešu, kad iš žydų tautybės asmenų buvo pareikalauta kontribucija. Šiame valsčiuje yra 188 žydų tautybės asmenys ir iš jų išreikalauta aštuoniolika tūkstančių aštuoni šimtai (18 800) rublių. Išreikalauti pinigai 18 800 rb. įnešti valsčiaus savivaldybės kason.“²¹⁹ Rugpjūčio 27 d. viršaitis Kauno apskrities viršininkui rašė: „Į Jūsų š/m. raštą Nr. 973 prisiunčiame žinias apie žydų skaičių šiame valsčiuje ir pranešame, kad mano rašte iš š/m. rugpjūčio 26 d. Nr. 2488 yra žydų skaičiuje skirtumas 4 asmenų tame, kad žydė Evinienė Zlatė š/m. rugpjūčio 26 d. pavakarį atvyko į valsčiaus raštinę ir pareiškė, kad ji yra likusi su 3 vaikais ir gyvena pro tarpiais Povietuvkos k. Seredžiaus valsčiuje ir Pagausančių k. Veliunos valsčiuje, likusi, kai vyras buvo išvežtas ir buvo manyta, kad jų šeimos neliko. Pastaroji gyveno kaimuos

todėl, kad mokėsi katalikų tikybos ir su vyru persikrikštijo. Kadangi ji viena su vaikais yra nesumokėjusi kontribucijos, iš jos pareikalauta 1000 rub. už likusius 4 asmenis ir įpareigota grįžti į Seredžiaus m., kaip Seredžiaus valsčiaus gyventoja. Priede: žinios ir metrika.²²⁰ Priede pateikti tokie duomenys apie Seredžiaus valsčiaus žydus: 5 žydai vyrai, kurių amžius nuo 12 iki 60 metų; žydų vyrų, senių daugiau kaip 60 metų nerasta; 66 žydės moterys, kurių amžius nuo 12 metų iki senatvės; 121 žydų vaikas (mergaitės ir berniukai), kurių amžius iki 12 metų. Iš viso 192 žydai²²¹. Remiantis minėtomis žiniomis galima teigti, kad Seredžiaus valsčiuje 1941 m. rugpjūčio 27 d. buvo 192 žydai. Vadinasi, tiek žydų (192 asmenys) 1941 m. rugsėjo pradžioje galėjo būti išvežta į Vilkiją. K. Jägerio ataskaitoje nurodyta, kad 1941 m. rugpjūčio 4 d. Seredžiuje buvo nužudyti 193 žydai (6 vyrai, 61 moteris ir 126 vaikai)²²². Sugretinus ataskaitos duomenis su anksčiau pateiktomis žiniomis ir juos išanalizavus atrodo, kad ataskaitos duomenys iš tiesų žymi ne Seredžiuje nužudytų, o iš ten į Vilkiją išvežtų ir netrukus ten sušaudytų žydų skaičių. Taigi išvada būtų tokia: iš Seredžiaus į Vilkiją buvo išvežti 193 žydai (6 vyrai, 61 moteris ir 126 vaikai). Šis skaičius nežymiai skiriasi nuo žinių apie Seredžiaus žydų skaičių (192 asmenys) 1941 m. rugpjūčio 27 d. Galbūt prieš pat išvežimą buvo surastas dar vienas žydas.

Čekiškė. Kad 1941 m. rugsėjo pradžioje Čekiškės žydai buvo vežami į Vilkiją, esama žinių po karo teistų asmenų, kurie okupacijos laikotarpiu dirbo policijoje ar priklausė pagalbiniam būriui, baudžiamosiose bylose. Įvykių liudininkas Bronius Semaška kalbėjo: „1941 m. rugpjūčio mėnesio pabaigoje ar tai rugsėjo pradžioje visi valsčiuje gyvenę žydai buvo suvaryti į Čekiškės miestelį, suimti ir uždaryti į sinagogą bei saugomi. Rugsėjo mėnesį žydai konvojumi buvo etapuojami į

Vilkiją ir ten sušaudyti.“²²³ Buvęs pagalbinis policininkas Jonas Pranevičius teigė, kad 1941 m. rugpjūčio pabaigoje ar rugsėjo pradžioje visi žydai, kurie gyveno Čekiškės miestelyje ir aplinkiniuose kaimuose, buvo konvojumi etapuoti į Vilkiją²²⁴. Buvęs policijos nuovados viršininkas Aleksas Skuodis davė tokius parodymus: „1941 m. rugpjūčio antroje pusėje, tiksliai neprisimenu, aš gavau iš apskrities policijos viršininko nurodymą pristatyti konvojumi žydų gyventojus į Vilkijos miestelį. Tokį patį nurodymą iš apskrities viršininko gavo ir valsčiaus viršaitis. Suderinę šį klausimą su viršaičiu Stumbru, pretekstu dėl žydų perkėlimo į kitą gyvenamąją vietą, žydus aš konvojumi išsiunčiau į Vilkiją sušaudyti. Žydų gyvenvietę dienos metu apsupo ginkluoto būrio dalyviai, į getą pristatė vežimus ir pradėjo iškraustymą, kilo baisūs šauksmai ir verksmai. Dalį turto sukrovė į vežimus ir visi žydai, apie 200 žmonių, konvojumi buvo išsiųsti į Vilkiją, perduoti saugumo viršininkui Mikelioniui ir patalpinti į sinagogą ir mokyklą. Kaip vėliau sužinojau, visi jie ten buvo sušaudyti.“²²⁵ Buvęs seniūnas Adomas Radis apklausiamas pasakojo: „1941 m. rugpjūčio pabaigoje arba rugsėjo mėnesio pradžioje buvo gautas iš apskrities viršininko įsakymas apie tai, kad būtų areštuoti visi Čekiškėje gyvenantys žydai ir išsiųsti į Vilkiją. Aš kaip seniūnas parūpinau transportą. Be to, vieną kartą mane iškviėtė policija, davė šautuvą ir privertė konvojuoti į Vilkiją. Tai buvo 1941 m. rugsėjo mėnesį.“²²⁶ Kiek žydų 1941 m. rugsėjo pradžioje iš Čekiškės buvo išvežta į Vilkiją, apie tai galima spręsti ir iš šių duomenų. Čekiškės valsčiaus viršaitis 1941 m. rugpjūčio 27 d. Kauno apskrities viršininkui rašė, kad žydų vyrų, kurių amžius nuo 12 iki 60 metų, buvo 19 asmenų, žydų vyrų, vyresnių nei 60 metų, – 13 asmenų, moterų (nuo 12 metų iki senatvės) – 70, vaikų (berniukų ir mergaičių) iki 12 metų – 42 asmenys; iš viso 144 asmenys²²⁷. Taigi

šie duomenys rodo, kad 1941 m. rugsėjo pradžioje iš Čekiškės į Vilkiją buvo išvežti 144 žydai. K. Jägerio ataskaitoje nurodyta, kad 1941 m. rugpjūčio 4 d. Čekiškėje buvo nužudyti 146 žydai (22 vyrai, 64 moterys ir 60 vaikų)²²⁸. Ataskaitos duomenis sugretinus su anksčiau pateiktomis žiniomis darytina išvada, kad šie duomenys iš tiesų žymi ne Čekiškėje nužudytų, o iš jos į Vilkiją išvežtų ir netrukus ten sušaudytų žydų skaičių. Taigi 1941 m. rugsėjo pradžioje iš Čekiškės į Vilkiją buvo išvežti ir netrukus ten sušaudyti 146 asmenys (22 vyrai, 64 moterys ir 60 vaikų). Šie duomenys nežymiai skiriasi nuo 1941 m. rugpjūčio 27 d. duomenų, rodančių Čekiškės žydų skaičių (144 asmenys). Galbūt prieš pat išvežimą buvo surasti dar du žydai, kurie nebuvo užfiksuoti anksčiau. Apibendrinant galima teigti, kad 1941 m. rugsėjo pradžioje iš Veliuonos, Čekiškės ir Seredžiaus valsčių į Vilkiją buvo išvežti ir netrukus ten nužudyti 498 žydai (30 vyrų, 196 moterys ir 272 vaikai).

Minėti 498 žydai buvo sušaudyti per antrąją masinių žudynių operaciją prie Jaučakių kaimo. Po karo teistas Vilkijos pagalbinės policijos narys V. Stelmokaitis apklausos metu yra kalbėjęs, kad antrasis šaudymas piliečių, kurie buvo suimti ir laikomi sinagogoje, vyko 1941 m. rugsėjo pabaigoje arba spalio pradžioje²²⁹. Anot jo, dar išvakarėse buvo paskelbta, paskui duotas perskaityti įsakymas, kad visi būrio nariai 4 ar 5 val. ryto turi atvykti prie sinagogos. Ryte prie sinagogos mašina atvažiavo apie 20 policijos bataliono karių, trys keturi vokiečių karininkai ir puskarininkis. Išaušus Vilkijos partizanų būrio vadas S. Gudavičius davė komandą, kad būrio nariai išsirikiuotų į gretą 4–5 m atstumu. Kartu su jais išsirikiavo ir kariai. Gretos išsidėstė abiejose gatvės pusėse. Jų ilgis buvo apie 150 m. Po to Vilkijos saugumo viršininkas Mikelionis kartu su vokiečių karininkais atidarė sinagogos duris ir pagal sąrašą vedė iš ten žydus. Partizanai

ir bataliono kariai išvestuosius rikiavo į eiles po 6, o eiles – į koloną. Sergantys asmenys buvo susodinti į vežimus. Žydai buvo konvojuojami į žudynių vietą. Kai žydų kolona ir vežimai su žydų moterimis ir vaikais pasiekė sušaudymo vietą, čia jau buvo iškasta duobė. S. Gudavičius, Mikelionis ir vokiečių karininkai į žudynių vietą atvažiavo automobiliu. Jie davė įsakymą bataliono kariams ir daliai partizanų eiti prie duobės, o likusiems partizanams – saugoti žydus. Vilkijos partizanai žydams liepė nusirengti ir atiduoti vertingus daiktus, paskui grupelėmis vedė juos prie sušaudymo vietos. Pagal S. Gudavičiaus, Mikelionio ir vokiečių karininkų įsakymą bei komandas žydus – vyrus, moteris, vaikus ir senelius – šaudė bataliono kariai ir Vilkijos partizanai. Žudynės vyko nuo 8.30 val. iki 13 val. Po žudynių partizanai grįžo į Vilkiją, o bataliono kariai ir vokiečių karininkai išvyko nežinoma kryptimi²³⁰.

Tai, kad prie Jaučakių kaimo vyko ir antrosios masinės žudynės, be V. Stelmokaičio pateiktų žinių, patvirtina ir kiti duomenys. 1944 m. gruodžio 12 d. Vilkijos vykdomojo komiteto pirmininkas Skaudys, jo padėjėjas Armanis ir Saulėtekių kaimo gyventojas Beržanskas sudarė aktą; jame rašoma, kad Vilkijos valsčiuje prie Jaučakių kaimo 1941 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. vyko masiniai žydų šaudymai, kuriuose dalyvavo vokiečiai ir jų talkininkai lietuviai. Sušaudyta apie 800 žmonių, įskaitant ir vaikus. Visi buvo užkasti dviejose duobėse prie Jaučakių kaimo²³¹. Akto duomenis sugretinus su 1941 m. rugpjūčio 28 d. nužudytųjų skaičiumi (402 žydai) galima daryti prielaidą, kad per antrąsias žudynes galėjo būti sušaudyti 398 žydai. Tačiau reali tikimybė, kad akte pateiktas netikslus nužudytųjų skaičius, nes nenurodyta, ar aukų palaikai buvo ekshumuoti. Tyrimas atskleidžia, kad po pirmųjų žudynių 1941 m. rugpjūčio 28 d. prie Jaučakių kaimo Vilkijos valsčiaus teritorijoje vietinių žydų neliko.

Tad antrųjų žudynių metu tarp sušaudytųjų Vilkijos žydų nebuvo. Per antrąsias žudynes buvo šaudomi iš Seredžiaus, Veliuonos ir Čekiškės valsčiaus į Vilkiją suvežti žydai, iki egzekucijos kalinti sinagogoje. K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitos duomenimis, 1941 m. rugpjūčio 4 d. Veliuonoje buvo nužudyti 159 žydai (2 vyrai, 71 moteris ir 86 vaikai). Tą pačią dieną Čekiškėje buvo nužudyti 146 žydai (22 vyrai, 64 moterys ir 60 vaikų), o Seredžiuje – 193 (6 vyrai, 61 moteris ir 126 vaikai). Iš viso 1941 m. rugsėjo 4 d. Veliuonoje, Čekiškėje ir Seredžiuje nužudyti 498 žydai (30 vyrų, 196 moterys ir 272 vaikai)²³². Tyrimo metu nustatyta, kad šie K. Jägerio ataskaitos duomenys iš tiesų rodo 1941 m. rugsėjo pradžioje iš Veliuonos, Čekiškės ir Seredžiaus į Vilkiją konvojuotų ir tenai netrukus sušaudytų žydų skaičius.

Kada konkrečiai įvyko antrosios žudynės? Buvo minėta, kad, pasak buvusio Vilkijos pagalbinio policininko V. Stelmokaičio, antrosios žudynės vyko 1941 m. rugsėjo pabaigoje arba spalio pradžioje. Realu, jog V. Stelmokaitis per apklausą prisiminė tik apytikrą žudynių laiką, nes praktika rodo, kad apklausiami kaltinamieji ir liudininkai dažniausiai prisimindavo tik apytikres, o ne tiksliai įvykių datas. Kita vertus, tikėtina, kad K. Jägerio nurodytos žūties datos yra tikslios, nors žūties vietos nurodytos ir netiksliai. Atsižvelgiant į minėtas aplinkybes darytina prielaida, kad 1941 m. rugsėjo pradžioje iš Veliuonos, Seredžiaus ir Čekiškės valsčių į Vilkiją išvežti žydai buvo nužudyti 1941 m. rugsėjo 4 d. Tad apibendrinant galima teigti, kad Vilkijos valsčiuje prie Jaučakių kaimo 1941 m. rugsėjo 4 d. buvo sušaudyti 159 Veliuonos žydai (2 vyrai, 71 moteris ir 86 vaikai), 146 Čekiškės žydai (22 vyrai, 64 moterys ir 60 vaikų), 193 Seredžiaus žydai (6 vyrai, 61 moteris ir 126 vaikai). Iš viso sušaudyti 498 Veliuonos, Čekiškės ir Seredžiaus valsčių žydai (30 vyrų, 196 moterys

ir 272 vaikai). Per 1941 m. rugpjūčio 28 d. ir rugsėjo 4 d. vykusias masines žudynes Vilkijos valsčiuje prie Jaučakių kaimo buvo sušaudyta apie 900 žydų (106 vyrai, 388 moterys ir 406 vaikai). Tyrimas rodo, kad per abejas žudynes čia buvo nužudyti 173 Veliuonos žydai (2 vyrai, 85 moterys ir 86 vaikai), 167 Čekiškės žydai (22 vyrai, 85 moterys ir 60 vaikų), 269 Seredžiaus žydai (20 vyrų, 123 moterys ir 126 vaikai). Iš viso sušaudyti 609 Veliuonos, Seredžiaus ir Čekiškės valsčių žydai (44 vyrai, 293 moterys ir 272 vaikai). Vilkijos valsčiaus žydai buvo žudomi tik 1941 m. rugpjūčio 28 d., aukomis tapo 222 asmenys. 1941 m. rugpjūčio 28 d. sušaudyti ir 9 žydai, kurie buvo atvežti iš Šakių apskrities Lekėčių valsčiaus.

KAUNO IV FORTAS: 1941 M. RUGPJŪTIS

Vokiečių saugumo policijos ir SD įstaiga Lietuvoje (vadas SS štandartenfiureris K. Jägeris) 1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn. Kauno IV forte surengė kelias masinių žudynių operacijas, kurių metu sušaudytų aukų didžiąją daugumą sudarė žydai. Galima prielaida, kad čia buvo sušaudyta ir dalis 1941 m. liepos ir rugpjūčio mėn. iš Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčių išvežtų žydų. Kauno IV forte 1941 m. rugpjūčio 2 d. buvo sušaudyta 170 žydų, 1 JAV žydas, 1 JAV žydė, 33 žydės ir 4 lietuviai komunistai²³³. Aukas sušaudė Tautinio darbo apsaugos bataliono (vadas mjr. K. Šimkus) 3-iosios kuopos kariai, kuriems vadovavo leitenantai J. Barzda ir J. Skaržinskas. Bataliono kariai aukas prieš tai buvo išsivedę iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo ir konvojavę į fortą. Žudynėse taip pat dalyvavo apie 10 vokiečių karininkų ir kareivių²³⁴. Yra žinių, kad vokiečių saugumo policijai 1941 m. rugpjūčio 2 d. buvo perduoti 163 žydai, kalinti Kauno sunkiųjų darbų kalėjime. Tarp jų

buvo ir 6 žydai iš Vilkijos: Motelis Antovickis, Leibos (g. 1877 m.), Elijas Rubinovičius (g. 1887 m.), Abromas Brukas (g. 1877 m.), Joselis Karnauskas (g. 1906 m.), Jokūbas Karnauskas (g. 1901 m.) ir Leiba Šoferis (g. 1900 m.)²³⁵. A. Brukas ir M. Antovickis į kalėjimą buvo uždaryti 1941 m. liepos 11 d.²³⁶, J. Karnauskas – liepos 17 d.²³⁷, kiti 3 žydai uždaryti veikiausiai liepos mėn. Taigi 1941 m. rugpjūčio 2 d. forte galėjo būti sušaudyti ir 6 Vilkijos žydai.

K. Jägerio ataskaitos duomenimis, Kauno IV forte 1941 m. rugpjūčio 9 d. nužudyti 484 žydai ir 50 žydžių²³⁸. Esama žinių, kad tą dieną žydus iš sunkių darbų kalėjimo išsivedė, konvojavo į IV fortą ir ten sušaudė lietuvių bataliono 3-iosios kuopos kariai, vadovaujami leitenantų A. Dagio ir J. Barzdos. Žudynėse dalyvavo ir vokiečiai²³⁹. 1941 m. liepos 11 d. Kauno sunkių darbų kalėjime buvo uždaryti ir lietuvių saugumo policijos žinioje laikomi šie Veliuonos valsčiaus žydai: Fridas Mauša, Zeliko (g. 1908 m.), Mauša Grinbergas, Boruko (g. 1914 m.), Jankelis Berelis Jofė, Leibos (g. 1890 m.), Joselis Jainė Kravecacas, Maušo (g. 1911 m.), Chaimas Lafferis, Abromo (g. 1901 m.), Šmuila Levitanas, Leibos (g. 1903 m.), Jankelis Panemunskis, Maušo (g. 1905 m.), Mauša Zendelis, Mejerio (g. 1923 m.) ir Mejeris Zundelevičius, Giršo (g. 1880 m.), iš viso 9 asmenys. Jų asmens bylose nurodyta, kad jie 1941 m. rugpjūčio 9 d. buvo perduoti vokiečių policijai²⁴⁰. 1941 m. liepos 22 d. Kauno sunkių darbų kalėjime uždaryti šie Čekiškės valsčiaus žydai: Jankelis Buršteinas, Dovydo (g. 1922 m.), Efroimas Judelevskis, Orelis (g. 1922 m.), Mauša Judelevičius-Judelevskis, Efroimo (g. ? m.) ir Leiba Kaplinas, Jerukimo (g. 1895 m.), iš viso 4 žydai. Jie buvo laikomi lietuvių saugumo policijos žinioje ir 1941 m. rugpjūčio 9 d. perduoti vokiečių policijai²⁴¹. Esama žinių, kad 1941 m. liepos 11 d. Kauno sunkių darbų kalėjime buvo uždaryti šie iš

Seredžiaus atvežti žydai: Leizeris Aroniškis, Hiršo (g. 1908 m. vasario 16 d.), Evinas Joselis, Giršo (g. 1900 m.), Faivelis Padrečikas, Calelio (g. 1920 m.), Aronas Acka, Maušo (g. 1925 m.), ir Jude Nochimas Kaganas, Elijo (g. 1909 m.). Jų kalinių asmens bylos baigtos 1941 m. rugpjūčio 9 d. ir tą pačią dieną jie buvo perduoti vokiečiams²⁴². 1941 m. rugpjūčio 9 d. vokiečių policijai perduotas ir Seredžiaus žydas Izaokas Vitenbergas, Abromo²⁴³. Tad realu, kad 1941 m. rugpjūčio 9 d. Kauno IV forte galėjo būti sušaudyti 9 Veliuonos, 4 Čekiškės ir 6 Seredžiaus žydai, iš viso 19 asmenų; juos veikiausiai sušaudė lietuvių bataliono 3-iosios kuopos kariai, vadovaujami leitenantų A. Dagio ir J. Barzdos.

Yra žinių, kad 1941 m. rugpjūčio 14 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduoti šie Seredžiaus valsčiaus žydai: Hilkė Aroniškis, Pesės (g. 1923 m.), Leiba Geldas, Boruko (g. 1922 m.), Gecelis Geldas, Borucho (g. 1925 m.), Abromas Segalis, Nochimo (g. 1905 m.), Abelis Tirča, Leibos (g. 1902 m.), Icikas Bekeris, Chaimo (g. 1907 m.), Abelis Grausmanas, Vulfo (g. 1924 m.), Simanas Grausmanas, Joselio (g. 1901 m.), Motelis Mazinteris, Motelio (g. 1923 m.), Tevelis Milneris, Zalmano (g. 1923 m.), Bencelis Podriačikas, Calialio (g. 1923 m.), Izraelis Palunskis, Berelio (g. 1900 m.), Mauša Motelis Todresas-Todresovičius, Nochimo (g. 1895 m.), ir Faivelis Todresas, Judelio (g. 1923 m.), iš viso 14 Seredžiaus žydų; jie į Kauno sunkių darbų kalėjimą buvo uždaryti 1941 m. liepos 11 d. ir laikomi lietuvių saugumo policijos žinioje²⁴⁴. Esama žinių, kad 1941 m. rugpjūčio 14 d. vokiečių policijai buvo perduoti šie Veliuonos žydai: Nokumas Eliasovas, Leibos (g. 1902 m.), Idelis Levitas, Abelio (g. 1894 m.), Motelis Rozinas, Chaimo (g. 1903 m.), ir Mauša Smolis, Abromo (g. 1902 m.), iš viso 4 žydai; jie į Kauno sunkių darbų kalėjimą buvo uždaryti 1941 m. liepos 11 d. ir laikomi

lietuvių saugumo policijos žinioje²⁴⁵. Taigi 1941 m. rugpjūčio 14 d. vokiečių policijai buvo perduota 18 Veliuonos ir Seredžiaus valsčiaus žydų. Nėra duomenų, kad 1941 m. rugpjūčio 14 d. Kaune vyko žydų žudynės. Koks buvo jų likimas? LCVA Vilniaus miesto policijos vado fonde (R-689) saugoma byla, kurioje pateikta žinių apie suimtus ir vokiečių policijai perduotus asmenis. Bylos sąrašuose įrašyti ir minėti 18 Veliuonos bei Seredžiaus valsčių žydų. Skirtumas tik tas, kad čia nurodyta kita jų perdavimo vokiečių policijai data – 1941 m. rugpjūčio 9 d. Sąrašai byloje dėl neaiškių priežasčių subraukti. Neaišku, kodėl šie sąrašai, kuriuose minimi Kauno sunkiųjų darbų kalėjime laikyti ir vokiečių policijai perduoti žydai, apskritai atsidūrė Vilniaus miesto policijos vado žinioje²⁴⁶. Kad ir kaip būtų, galima daryti prielaidą, kad minėti vokiečių policijai perduoti 18 Seredžiaus ir Veliuonos žydų buvo sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 14 d., kad tai greičiausiai įvyko Kauno IV forte. Taip pat galima prielaida, kad K. Jägeris, rengdamas ataskaitą, šią dieną sušaudytųjų skaičių galėjo priskirti prie 1941 m. rugpjūčio 9 d. Kauno IV forte sušaudytų asmenų skaičiaus. Tokio priskyrimo galimybė iš dalies tikėtina dėl to, kad į K. Jägerio ataskaitoje nurodytą 1941 m. liepos 6 d. Kauno VII forte sušaudytų aukų skaičių įeina ir liepos 5-ąją sušaudytų aukų – žydų – skaičius. Tad galima teigti, kad į 1941 m. rugpjūčio 9 d. Kauno IV forte sušaudytų žydų skaičių, kuri nurodo K. Jägeris, patenka ir šie asmenys: 13 Veliuonos, 4 Čekiškės ir 20 Seredžiaus valsčių žydų, iš viso 37 asmenys.

K. Jägerio ataskaitoje rašoma, kad Kauno IV forte 1941 m. rugpjūčio 18 d. nužudyti 698 žydai, 402 žydės, 1 lenkė ir 711 inteligentų žydų kaip represija už sabotažo aktą, iš viso 1812 asmenų, iš kurių 1811 buvo žydai²⁴⁷. Dalis aukų buvo Kauno geto žydai. Istorinėje literatūroje yra žinių, kad

1941 m. rugpjūčio 18 d. geto Žydų taryba gavo geto komendanto F. Jordano įsakymą surinkti žydų vyrus inteligentus ir pristatyti prie geto vartų. Kauno miesto savivaldybėje žydų reikalus tvarkęs Mikas Kaminskas geto atstovams pasakė, jog inteligentai bus reikalingi darbui Kauno miesto archyve. Suvilioti šio pasiūlymo (dėl darbo pobūdžio ir geresnio atlyginimo) susirinko 534 žydai. Visi jie dar tą pačią dieną buvo nuvežti į IV fortą ir sušaudyti. Tarp sušaudytųjų buvo Operos ir baleto teatro koncertmeisteris smuikininkas Robinas Stenderis, iš Lenkijos į Lietuvą atvykęs garsus kino režisierius Marekas Martensas, tapytojas A. Kaplanas, žurnalistas Maksas Volfovičius, daug gydytojų, inžinierių, advokatų ir mokytojų²⁴⁸. Kyla klausimas: kas tarp 1811 nužudytųjų, be 534 Kauno geto kalinių, buvo kiti 1277 žydai? Esama duomenų, kad 1941 m. rugpjūčio 18 d. vokiečių policijai buvo perduotas Seredžiaus žydas Samuelis Palunskis, Berelio (g. 1901 m.), jis į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą buvo uždarytas 1941 m. rugpjūčio 12 d.²⁴⁹ Taip pat yra duomenų, kad 1941 m. rugpjūčio 18 d. buvo baigtos bylos ir vokiečių policijai perduoti 29 Vilkijos žydai: Leizeris Brukas, Leibos (g. 1926 m.), Lėja Brukytė, Leibos (g. 1925 m.), Dovydas Ciganas, Iciko (g. 1926 m.), Mera Eglinaitė, Išerio (g. 1925 m.), Mina Eglinaitė, Išerio (g. 1922 m.), Niuta Eglinaitė, Izraelio (g. 1921 m.), Hiršas Fridlandas, Mejerio (g. 1923 m.), Bencelis Garberis, Maušo (g. 1927 m.), Dovydas Garberis, Zelmano (g. 1923 m.), Giršas Garberis Leiba, Jankelio (g. 1926 m.), Izraelis Gempelis, Abromio (1924 m.), Šėva Grosmanaitė, Motelio (g. 1925 m.), Šmuelis Geršonas, Abromio (g. 1926 m.), Frida Gordonšteinaitė, Leibos (g. 1923 m.), Rachilė Gordonšteinaitė, Leibos (g. 1920 m.), Cilė Grosmanaitė, Berelio (g. 1924 m.), Abromas Grausmanas, Motelio (g. 1920 m.), Danielius Katenšnikas,

Joselio (g. 1924 m.), Icikas Kotas, Dovydo (g. 1925 m.), Chaja Mesnikaitė, Simano (g. 1924 m.), Avigdaras Melceris, Chaimo (g. 1920 m.), Jankelis Miasnikas, Šimono (g. 1923 m.), Jerachmelis Mileris, Abromo (g. 1919 m.), Maušas Giršas Rabinavičius, Zuselio (g. 1920 m.), Dobė Rabinavičiūtė, Elijo (g. 1920 m.), Šmuelis Šilkineris, Leizerio (g. 1924 m.), Abromas Tamšė, Šmuilos (g. 1875 m.), Golda Zoerytė, Iciko (g. 1923 m.), ir Leiba Vaišfildas, Šnėjerio (g. 1920 m.). 28 žydai į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą buvo uždaryti 1941 m. rugpjūčio 11 d., 1 žydas – 1941 m. rugpjūčio 9 d. Visi jie kalėjo būdami lietuvių saugumo policijos žinioje²⁵⁰. Realu, kad šie 29 žydai buvo sušaudyti Kauno IV forte 1941 m. rugpjūčio 18 d. 1941 m. rugpjūčio 19 d. vokiečių policijai buvo perduota Vilkijos žydė Chaja Rabinavičiūtė, Zuselio (g. 1925 m.), ji į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą buvo uždaryta 1941 m. rugpjūčio 11 d. ir laikoma lietuvių saugumo policijos žinioje²⁵¹. Nėra duomenų, kad 1941 m. rugpjūčio 19 d. Kauno IV forte vyko žudynės. Galima prielaida, jog tą dieną Kauno IV forte galėjo būti sušaudyti pavieniai žydai, kuriuos K. Jägeris atskaitoje galbūt priskyrė prie rugpjūčio 18 d. šiame forte sušaudytųjų skaičiaus. Galima manyti, kad rugpjūčio 18 d. Kauno IV forte žuvo 30 Vilkijos žydų. Taigi tarp 1941 m. rugpjūčio 18 d. IV forte sušaudytų 1811 žydų buvo 1 Seredžiaus, 30 Vilkijos žydų ir 534 Kauno geto kaliniai, iš viso 565 asmenys.

Duomenų analizė rodo, kad iš 76 Veliuonos, 37 Čekiškės, 107 Seredžiaus ir 386 Vilkijos žydų (iš viso 606 asmenys), kurie 1941 m. liepos ir rugpjūčio mėn. buvo išvežti į Kauną, IV forte žuvo atitinkamai 13, 4, 21 ir 36 žydai (iš viso 74 asmenys). Kas nutiko kitiems 63 Veliuonos, 33 Čekiškės, 86 Seredžiaus ir 350 Vilkijos žydų (iš viso 532 asmenims)? Galima prielaida, kad didelė jų dalis galėjo atsидurti tarp žydų, sušaudytų Kauno IV

forte 1941 m. rugpjūčio 18 d., likusieji – gete Vilijampolėje ir buvo sušaudyti per nacių 1941 m. rugsėjo ir spalio mėn. Kauno IV ir IX fortuose surengtas žudynes ar vėliau jau likviduojant getą.

Yra žinių, kad 1944 m. Estijoje Kloogos koncentracijos stovykloje atsidūrė Seredžiaus žydai: Beila Dranes (g. 1919 m.), Eliash Ganz (g. 1914 m.), Golda Grossmann (g. 1900 m.) ir Judel Judkowskis (g. 1907 m.)²⁵². Yra žinių, kad Dachau koncentracijos stovykloje atsidūrė šie Vilkijoje gimę žydai: Sender Bursstein (g. 1908 m.), Harry Eglin (g. 1906 m.), Salomon Schapiro (g. 1911 m.), Abram Taitz (g. 1924 m.) ir Jankel Zigan (g. 1902 m.)²⁵³. Ten taip pat pateko Seredžiaus žydas Motel Todres (g. 1901 m.)²⁵⁴. Esama žinių, kad į Štuthofo koncentracijos stovyklą pateko šie Vilkijoje gimę žydai: Hinda Barake (g. 1906 m.), Dimant Zlate (g. 1929 m.), Ela Epstein (g. 1895 m.), Israel Dimant (g. 1930 m., vėliau pateko į Aušvicą), Leiba Gempl (g. 1912 m., vėliau pateko į Aušvicą), Golde Langman (g. 1899 m.), Golde Klebansky (g. 1909 m.), Braine Kaufmann (g. 1914 m., vėliau pateko į Aušvicą), Moses Karmowski (g. 1907 m., vėliau pateko į Dachau), Jeba Joffe (g. 1919 m.), Paula Wilentshuk (g. 1919 m.), Mera Poner (g. 1916 m., vėliau pateko į Aušvicą), Sonja Sworin (g. 1915 m.), Eige Wolk (g. 1910 m.) ir Beile Dimant (g. 1902 m.)²⁵⁵. Ten taip pat pateko Seredžiuje gimę žydai Pola Drane (g. 1919 m.) ir Sara Eliaschew (g. 1905 m., vėliau pateko į Aušvicą) ir Veliuonoje gimęs Meier Smoll (g. 1890 m., vėliau pateko į Buchenvaldą)²⁵⁶.

IŠVADOS

Nacių okupacijos (1941–1944 m.) laikotarpiu Lietuvoje Kauno apskrities Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčių žydų

genocidą 1941 m. vasarą ir rudenį galima vertinti kaip vokiečių karinės administracijos (Vilkijos ir Seredžiaus vokiečių karo komendantūrų), Kauno apygardos komisaro A. Lentzeno įstaigos, Vokiečių saugumo policijos ir SD įstaigos Lietuvoje (vadas SS štandartenfuureris K. Jägeris) inicijuotą ir organizuotą procesą, į kurį okupacinė valdžia įtraukė ir jai pavaldžias lietuvių organizacijas: Kauno apskrities viršininko ir apskrities policijos vado įstaigas, Policijos departamentą Kaune (direktorius V. Reivytiš), lietuvių saugumo policijos įstaigas Vilkijoje ir Kaune, minėtų valsčių savivaldybes ir policijos nuovadas su joms pavaldžios pagalbinės policijos pajėgomis bei 1-ojo pagalbinės policijos bataliono 3-įją kuopą.

Vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpiu (1941 m. birželio pabaiga–liepos mėn.) Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos žydų genocidas ir represijos prasiėjo okupacinei valdžiai davus nurodymus (1941 m. birželio pabaiga–liepos pradžia) valsčių vietinei administracijai sužymėti žydų namus ir pasirūpinti, kad žydai nešiotų skiriamuosius ženklus. Šiuo laikotarpiu kartu su lietuviais buvo suimami žydai vyrai ir moterys (jų suimta mažiau nei vyrų), kurie buvo įtariamai buvę komunistais, komjaunuoliais ir sovietų režimui lojalūs asmenys. Suimta ir žydų, kurie buvo Šaulių sąjungos kariai, nepriklausomybės kovų dalyviai, t. y. asmenys, anksčiau prosovietine veikla nepasižymėję. Žydų vaikai nebuvo suimami. Čekiškėje suimta apie 50, Seredžiuje – apie 174, Veliuonoje – apie 87, Vilkijoje – apie 60 žydų, iš viso 371 žydas. Dalis suimtųjų buvo sušaudyti valsčių teritorijose. 1941 m. birželio 28 d. ir liepos 22 d. Vilkijoje (prie Nemuno netoli malūno ir prie Jagminiškių kaimo) sušaudyti 24 žydai. Tų pačių metų liepos mėn. Veliuonos žydų kapinėse, liepos 19 d. ir 20 d. pušyne prie Gystaus upelio sušaudyti 74 žydai. Liepos mėn. Seredžiaus

valsčiuje Stanislavos miške prie Skrebenų kaimo ir kitose vietose sušaudyti 153 žydai, o Čekiškės valsčiaus teritorijoje – 17 žydų, iš viso sušaudyti 268 asmenys. Dalis suimtųjų buvo išvežti į Kauną ir uždaryti sunkiųjų darbų kalėjime. Liepos mėn. į kalėjimą išvežti 4 Čekiškės, 20 Seredžiaus, 13 Veliuonos ir 6 Vilkijos žydai, iš viso 43 asmenys. 1941 m. rugpjūčio mėn. išvežti 1 Seredžiaus ir 30 Vilkijos žydų (iš viso 31 asmuo); jie buvo suimti dar iki civilinio valdymo įvedimo. 1941 m. liepos ir rugpjūčio mėn. išvežti ir į kalėjimą uždaryti iš viso 74 žydai. 1944 m. liepos mėn., prieš pat sovietų kariuomenės atėjimą, Seredžiuje sušaudyti 4 slapstęsi žydai.

Vokiečių civilinės administracijos valdymo laikotarpiu (1941 m. rugpjūtis–rugsėjis) Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčiuose dėl okupacinės valdžios antisemitinės politikos pokyčių pradėta persekioti ir naikinti visus žydus (vyrus, moteris ir vaikus). Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas, talkinant Kauno apskrities viršininkui ir valsčių viršaičiams, nuo 1941 m. rugpjūčio 7 d. pradėjo vykdyti valsčių žydų suvaymo į getus darbą; tai reiškė tiek visų žydų izoliavimą nuo kitų nežydų tautybės gyventojų, tiek masinį jų suėmimą. Čekiškėje izoliuoti 200, Veliuonoje – 237, Seredžiuje – 356, Vilkijoje – 603 žydų vyrai, moterys ir vaikai. Vilkijos ir Čekiškės mažuosiuose getuose, Veliuonos ir Seredžiaus miestelių žydų namuose, kurie tapo kalėjimu jų gyventojams, buvo uždaryti ir pagalbinės policijos saugomi apie 1396 žydai. Čekiškėje 8 žydai sušaudyti už tai, kad nenorėjo keltis į getą.

1941 m. rugpjūčio mėn. dėl išvežimų į Vilkiją ir Kauną žydų gyventojų iki to paties mėnesio 28 d. Čekiškėje sumažėjo nuo 200 iki 146 (54 asmenimis), Seredžiuje – nuo 356 iki 193 (163 asmenimis), Veliuonoje – nuo 237 iki 160 (77 asmenimis). Iš viso minėtuose valsčiuose žydų sumažėjo nuo 793 iki 499, t. y. 294 asmenimis. Vykdamas Policijos

departamento direktoriaus V. Reivyčio 1941 m. rugpjūčio 16 d. aplinkraštyje nurodytą reikalavimą, iš Veliuonos į Vilkiją buvo išvežta 14 moterų, iš Čekiškės – 21 moteris, iš Seredžiaus – 62 moterys ir 14 vyrų, iš viso 111 žydų. Į Kauną iš Čekiškės buvo išvežti 33, iš Veliuonos – 63, iš Seredžiaus – 87 žydai, iš viso 183 žmonės. 1941 m. rugpjūčio mėn. iki 28 d. Vilkijoje žydų gyventojų sumažėjo nuo 603 iki 222, t. y. 381 asmeniui (pastarieji išvežti į Kauną). Priešingai nei Čekiškėje, Seredžiuje ir Veliuonoje, aplinkraštyje nurodytos kategorijos žydai (18 moterų) iš Vilkijos nebuvo išvežti. 1941 m. rugpjūčio pradžioje Čekiškėje, Seredžiuje, Veliuonoje ir Vilkijoje gyveno 1396 žydai, iki to paties mėnesio 28 d. jų liko 721, t. y. sumažėjo 675 asmenimis. Iš keturių valsčių 564 žydai buvo išvežti į Kauną. 111 žydų iš Čekiškės, Seredžiaus ir Veliuonos miestelių buvo išvežti į Vilkiją. Vokiečių saugumo policijos ir SD įstaiga Lietuvoje 1941 m. rugpjūčio 28 d. Vilkijos valsčiuje prie Jaučakių kaimo surengė žudynes, per kurias 1-ojo pagalbinės policijos bataliono 3-iosios kuopos kariai sušaudė 402 žydus: 76 vyrus, 192 moteris ir 134 vaikus. Žudynių metu talkino Vilkijos policijos nuovados pareigūnai ir pagalbiniai policininkai. Dalį sušaudytųjų sudarė 222 Vilkijos žydai, 14 žydų moterų iš Veliuonos, 21 žydė iš Čekiškės, 62 žydės ir 14 žydų vyrų iš Seredžiaus, t. y. 111 asmenų (14 vyrų ir 97 moterys), kurie Vilkijoje atsidūrė vykdant Policijos departamento 1941 m. rugpjūčio 16 d. aplinkraštyje nurodytą reikalavimą (iš viso 333 žydai), ir 9 žydai iš Lekėčių.

Po 1941 m. rugpjūčio 28 d. žudynių Vilkijoje vietinių žydų nebeliko. Dėl to okupacinei valdžiai buvo patogu čia sutelkti Čekiškės, Seredžiaus ir Veliuonos valsčiuose po rugpjūčio mėn. išvežimų likusius žydus; 1941 m. rugsėjo pradžioje jie čia ir buvo sutelkti. Vokiečių saugumo policijos ir SD įstaiga Lietuvoje 1941 m. rugsėjo 4 d. surengė

antrąsias žudynes prie Jaučakių kaimo; jų metu žuvo 159 Veliuonos žydai (2 vyrai, 71 moteris ir 86 vaikai), 146 Čekiškės žydai (22 vyrai, 64 moterys ir 60 vaikų) ir 193 Seredžiaus žydai (6 vyrai, 61 moteris ir 126 vaikai). Iš viso sušaudyti 498 žydai (30 vyrų, 196 moterys ir 272 vaikai). Aukus šaudė 1-ojo pagalbinės policijos bataliono 3-iosios kuopos kariai. Žudynių metu talkino Vilkijos policijos nuovados pareigūnai ir vietinė pagalbinė policija. 1941 m. rugpjūčio 28 d. ir rugsėjo 4 d. per dvi žudynių operacijas sušaudyta apie 900 žydų (106 vyrai, 388 moterys ir 406 vaikai). Dalį sušaudytųjų sudarė 173 Veliuonos žydai (2 vyrai, 85 moterys ir 86 vaikai), 167 Čekiškės žydai (22 vyrai, 85 moterys ir 60 vaikų), 269 Seredžiaus žydai (20 vyrų, 123 moterys ir 126 vaikai), iš viso 609 asmenys (44 vyrai, 293 moterys ir 272 vaikai) iš minėtų trijų valsčių, taip pat 222 Vilkijos žydai ir 9 žydai iš Šakių aps. Lekėčių valsčiaus.

Dalis iš Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos valsčių 1941 m. liepos ir rugpjūčio mėn. į Kauną išvežtų žydų galėjo žūti per Vokiečių saugumo policijos ir SD įstaigos Lietuvoje 1941 m. rugpjūčio mėn. Kauno IV forte suorganizuotas ir įvykdytas masinių žudynių operacijas. Rugpjūčio 2 d. Kauno IV forte surengtų masinių žudynių metu sušaudyta 170 žydų, 1 JAV žydas, 1 JAV žydė, 33 žydės ir 4 lietuviai komunistai. Tarp jų galėjo būti 6 žydai iš Vilkijos. Rugpjūčio 9 d. forte nužudyti 484 žydai vyrai ir 50 žydų moterų. Yra tikimybė, kad į šią dieną sušaudytųjų skaičių gali patekti ir žydai, kurie galėjo būti sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 14 d. Šios aplinkybės leidžia manyti, kad į sušaudytųjų skaičių patenka 13 Veliuonos, 4 Čekiškės ir 19 Seredžiaus žydų, iš viso 36 asmenys. Rugpjūčio 18 d. forte buvo nužudyti 698 žydai, 402 žydės, 1 lenkė ir 711 inteligentų žydų kaip represija už sabotažo aktą, iš viso 1812 asmenų, iš jų 1811 buvo žydai. Tikėtina,

kad į šį skaičių pateko ir kiek vėliau sušaudyti pavieniai asmenys. Galimas daiktas, kad tarp sušaudytųjų buvo ir 1 Seredžiaus bei 30 Vilkijos žydų. Tad galima prielaida, kad į Kauno IV forte 1941 m. rugpjūčio 2 d., 9 d. ir 18 d. sušaudytųjų skaičių patenka 13 Veliuonos, 4 Čekiškės, 21 Seredžiaus ir 36 Vilkijos žydai, iš viso 73 asmenys, kurie Kauno sunkiųjų darbų kalėjime buvo uždaryti 1941 m. liepos ir rugpjūčio mėn. ir kalinti čia iki žudynių (jų vardai ir pavardės yra žinomos).

Į Kauną 1941 m. liepos ir rugpjūčio mėn. buvo išvežti 76 Veliuonos, 37 Čekiškės, 107 Seredžiaus ir 386 Vilkijos žydai, iš viso 606 asmenys. Kitų 63 Veliuonos, 33 Čekiškės, 86 Seredžiaus ir 350 Vilkijos žydų (iš viso 534

asmenų) likimas neaiškus. Didelė jų dalis 1941 m. rugpjūčio 18 d. galėjo būti sušaudyti Kauno IV forte. Kita dalis galbūt pateko į getą Vilijampolėje ir buvo sušaudyti per nacių 1941 m. rugsėjo ir spalio mėn. Kauno IV ir IX fortuose surengtas žudynes ar vėliau likviduojant getą. Dalis į Kauno getą patekusių Čekiškės, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos žydų galėjo žūti už Lietuvos ribų. Yra žinių, kad koncentracijos stovykloje Kloogoje (Estija) atsidūrė 4 Seredžiaus žydai. Dachau koncentracijos stovykloje buvo 5 Vilkijoje gimę žydai ir 1 Seredžiaus žydas. Į Štuthofio koncentracijos stovyklą pateko 1 Veliuonoje, 15 Vilkijoje ir 2 Seredžiuje gimę žydai.

Nuorodos

¹ A. Bubnys, „Žydų žudynės Kaunos apskrityje 1941 m.“, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius, 2011, p. 166–193.

² A. Ruksėnas, „Veliuonos valsčiaus žydų genocidas 1941 m.“, *Veliuona*, Vilnius, 2001, p. 264–270.

³ Chr. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Göttingen, 2011, Band 2, S. 866–877.

⁴ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, Vilnius, 2011, 317 p.

⁵ S. Gudavičiaus 1944 m. rugpjūčio 28 d. apklausos protokolas, teismo posėdžio 1944 m. spalio 11 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44463/3, l. 17–19, 95.

⁶ J. Pranevičiaus 1944 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 178.

⁷ Kauno miesto ir apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 1 d. įsakymas Nr. 3, Kauno apskrities viršininko 1942 m. gegužės 18 d. įsakymas Nr. 11, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 183, l. 7, 57 a. p.

⁸ K. Sadlauskio 1944 m. rugsėjo 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44492/3, l. 15 a. p., 16.

⁹ Kauno miesto ir apskrities Policijos vado įsitaigos tarnautojų 1941 m. liepos mėn. antros pusės algų lapas, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 199, l. 181–182.

¹⁰ Kauno apskrities policijos Čekiškės, Veliuonos, Vilkijos ir Seredžiaus nuovadų pareigūnų

1941 m. liepos 1–31 d. algų lapai, *ibid.*, l. 155–156, 167–168, 169–170, 183–184.

¹¹ S. Butkaus 1944 m. rugpjūčio 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45459/3, l. 10 a. p.

¹² A. Skuodžio 1944 m. rugsėjo 6 d. ir spalio 2 d., J. Pranevičiaus 1944 m. spalio 2 d., P. Bakanausko 1947 m. sausio 30 d., J. Žauko 1946 m. vasario 22 d., K. Sankausko 1944 m. rugsėjo 20 d. ir spalio 2 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, b. 43246/3, l. 100, 175–176, 179, 240 a. p.; b. P-4835, l. 29 a. p.; b. 8307/3, l. 20; b. 44463/3, l. 50–51, 55–56.

¹³ B. Mickūno 1959 m. gegužės 12 d., K. Veličkos 1944 m. rugsėjo 23 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, b. 45116/3, t. 1, l. 36; b. 34255/3, l. 50 a. p.

¹⁴ K. Sadlauskio 1944 m. rugsėjo 5 d., P. Volskio 1944 m. rugpjūčio 16 d. ir spalio 21 d. apklausų protokoliai, K. Sadlauskio ir S. Butkaus 1944 m. spalio 21 d. akistatos protokolas, S. Butkaus 1944 m. rugpjūčio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44492/3, l. 15 a. p.–16, 25 a. p., 36–36 a. p., 72; b. 45459/3, l. 10 a. p.

¹⁵ Chr. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės*, Vilnius, 2006, p. 273–276.

¹⁶ *Ibid.*, p. 273–274.

¹⁷ *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius, 2011, p. 8.

¹⁸ Teismo 1944 m. spalio 11 d. posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44463/3, l. 95.

¹⁹ S. Gudavičiaus 1944 m. rugpjūčio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 17.

- ²⁰ Ibid., l. 18–19.
- ²¹ Motelio Antovickio ir Abromo Bruko asmens byla, LCVA, f. R-731, ap. 1, b. 1627, viršelis, l. 1–5; b. 1816, viršelis, l. 1–5.
- ²² Joselio Karnausko asmens byla, *ibid.*, b. 2499, viršelis, l. 1–5.
- ²³ Abromo Tamšės asmens byla, *ibid.*, b. 3689, viršelis, l. 1–3.
- ²⁴ Kalinių asmens bylos, *ibid.*, b. 1818, viršelis, l. 1–3; b. 1819, viršelis, l. 1–3; b. 1864, viršelis, l. 1–3; b. 1997, viršelis, l. 1–3; b. 1998, viršelis, l. 1–3; b. 1996, viršelis, l. 1–3; b. 2053, viršelis, l. 1–3; b. 2074, viršelis, l. 1–3; b. 2072, viršelis, l. 1–3; b. 2073, viršelis, l. 1–3; b. 2103, viršelis, l. 1–3; b. 2207, viršelis, l. 1–3; b. 2114, viršelis, l. 1–3; b. 2164, viršelis, l. 1–3; b. 2163, viršelis, l. 1–3; b. 2208, viršelis, l. 1–3; b. 2209, viršelis, l. 1–3; b. 2517, viršelis, l. 1–3; b. 2616, viršelis, l. 1–3; b. 2910, viršelis, l. 1–3; b. 2906, viršelis, l. 1–3; b. 2915, viršelis, l. 1–3; b. 2948, viršelis, l. 1–3; b. 3254, viršelis, l. 1–3; b. 3255, viršelis, l. 1–3; b. 3256, viršelis, l. 1–3; b. 3609, viršelis, l. 1a–3; b. 3821, viršelis, l. 1 a. p.–3; Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo budinčio valdininko suimtųjų kalinių registracijos knyga. 1941 m. nuo liepos 12 d. (knygoje nurodyta, kad žydas Vaisfeldas Leiba, Šnejerio, į kalėjimą uždarytas 1941 m. rugpjūčio 8 d.), *ibid.*, ap. 4, b. 10, l. 118 a. p.
- ²⁵ Kalinių asmens bylos, *ibid.*, ap. 1, b. 2498, viršelis, l. 1–4; b. 3231, viršelis, l. 1–5; b. 3548, viršelis, l. 1–4.
- ²⁶ Vilkijos policijos nuovados 1941 m. liepos 8 d. nutarimas, *ibid.*, f. R-972, ap. 1, b. 50, l. 1.
- ²⁷ Įtariamiosios M. Eglinaitės 1941 m. liepos 28 d. kvotos protokolas, *ibid.*, l. 2.
- ²⁸ Liudininko K. Audiejaus 1941 m. rugpjūčio 8 d. kvotos protokolas, *ibid.*, l. 3.
- ²⁹ Vilkijos policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 8 d. nutarimas, *ibid.*, b. 39, l. 1.
- ³⁰ Valstybės saugumo policijos Vilkijos rajono valdininko K. Mikelionio 1941 m. liepos 26 d. nutarimas, *ibid.*, l. 2.
- ³¹ Įtariamojo I. Gempelio 1941 m. liepos 27 d. kvotos protokolas, *ibid.*, l. 4.
- ³² Vilkijos policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 9 d. nutarimas, *ibid.*, b. 120, l. 2.
- ³³ 1941 m. rugpjūčio 8 d. kvotos protokolas, *ibid.*, l. 1.
- ³⁴ Vilkijos policijos nuovados 1941 m. liepos 11 d. nutarimas, *ibid.*, b. 95, l. 1.
- ³⁵ Liudininko A. Rimkaus 1941 m. rugpjūčio 8 d. protokolas, *ibid.*, l. 2.
- ³⁶ Įtariamojo M. Rabinavičiaus 1941 m. rugpjūčio 8 d. kvotos protokolas, *ibid.*, l. 2.
- ³⁷ M. Rabinavičiaus (gyv. Vilkijos m. Kreivoji g-vė 24) 1940 m. spalio mėn. prašymo LSSR Centrinei pašto valdybai nuorašas, *ibid.*, l. 4.
- ³⁸ Vilkijos policijos nuovados 1941 m. liepos 11 d. nutarimas, *ibid.*, b. 30, l. 1.
- ³⁹ Įtariamojo L. Vaisfeldo 1941 m. rugpjūčio 8 d. kvotos protokolas, *ibid.*, l. 2.
- ⁴⁰ S. Kalvaičio 1944 m. lapkričio 3 d., D. Danilevičiaus 1944 m. lapkričio 4 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27754/3, l. 127–127 a. p., 130.
- ⁴¹ J. Dailydės 1944 m. spalio 12 d. ir 18 d., P. Baltrušaičio 1944 m. lapkričio 3 d., J. Dailydės ir P. Baltrušaičio 1944 m. lapkričio 10 d. akistatos protokolas, teismo posėdžio 1944 m. gruodžio 23 d. protokolas, S. Gudavičiaus 1944 m. rugpjūčio 7 d. ir 28 d., B. Bugvilos 1944 m. rugsėjo 23 d., Petro Večegovskio 1944 m. rugsėjo 23 d. apklausų protokolai, teismo posėdžio 1944 m. spalio 11 d. protokolas, *ibid.*, l. 14 a. p., 27 a. p., 119–120, 142 a. p.–143, 196; b. 44463/3, l. 9–10 a. p., 19–21, 44, 47–48, 95–96.
- ⁴² J. Dailydės 1944 m. spalio 12 d., P. Baltrušaičio 1944 m. lapkričio 3 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 27754/3, l. 14 a. p., 119 a. p.
- ⁴³ J. Dailydės 1944 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 22.
- ⁴⁴ B. Mikelkevičiaus 1944 m. spalio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 34255/3, l. 182.
- ⁴⁵ J. Sabaliausko 1944 m. rugsėjo 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 228.
- ⁴⁶ Pažyma apie 1941 m. Veliuonos miestelyje veikusį partizanų būrį, J. Danilaičio 1953 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 45116/3, t. 2, l. 146; b. 27330/3, t. 2, l. 66.
- ⁴⁷ J. Sabaliausko 1944 m. spalio 21 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 34255/3, l. 245.
- ⁴⁸ K. Adumavičiaus 1944 m. rugsėjo 6 d. ir 17 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 260, 269.
- ⁴⁹ Kalinių asmens bylos, Valstybės saugumo departamento Kvotų skyriaus 1941 m. liepos 11 d. raštas Nr. 13 Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui, LCVA, f. R-731, ap. 1, b. 2009, viršelis, l. 1–3; b. 2050, viršelis, l. 1–3; b. 2194, viršelis, l. 1–3; b. 2377, viršelis, l. 1–3; b. 2631, viršelis, l. 1–3; b. 2709, viršelis, l. 1–3; b. 2764, viršelis, l. 1–3; b. 2765, viršelis, l. 1–3; b. 3061, viršelis, l. 1–3; b. 3095, viršelis, l. 1–3; b. 3214, viršelis, l. 1–3; b. 3455, viršelis, l. 1–3; b. 3802, viršelis, l. 1–3; b. 3830, viršelis, l. 1–3; b. 3214, l. 3.

⁵⁰ Valstybės saugumo departamento Kvotų skyriaus 1941 m. liepos 11 d. raštas Nr. 13 Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui, *ibid.*, b. 3214, l. 3.

⁵¹ Veliuonos žydų karių, dalyvavusių Lietuvos Nepriklausomybės atvadavime, sąjungos skyriaus visuotinio susirinkimo 1938 m. liepos 4 d. protokolas, M. Teitelio pasižadėjimas, N. Volfsono pasižadėjimas, *ibid.*, f. 593, ap. 1, b. 7, l. 25, 27, 28, 32.

⁵² B. Mickūno 1959 m. gegužės 14 d., 20 d., birželio 4 d. ir 29 d., J. Danilaičio 1959 m. birželio 13 d., P. Lukošiaus 1959 m. birželio 16 d. apklausų protokolai, J. Antanaičio ir B. Mickūno 1959 m. birželio 5 d. akistatos protokolas, J. Danilaičio 1946 m. spalio 26 d., P. Lukošiaus 1946 m. lapkričio 11 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45116/3, t. 1, l. 46–47, 62–63, 109–110, 133–134, 217–218, 219–220; t. 2, l. 21–22, 131; b. 6315/3, l. 51–52.

⁵³ 1945 m. kovo 20 d. aktas Nr. 1, LCVA, f. MK-1, b. 113, l. 364.

⁵⁴ A. Kazanovo 1944 m. rugpjūčio 26 d. ir 30 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44627/3, l. 7–8, 12 a. p.–13.

⁵⁵ B. Cvirkos 1944 m. rugsėjo 9 d., J. Antanaičio 1959 m. birželio 5 d., A. Kazanovo 1944 m. rugpjūčio 30 d., P. Danaičio 1953 m. spalio 10 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 34255/3, l. 23; b. 45116/3, t. 1, l. 155; t. 2, l. 105–106.

⁵⁶ B. Mickūno 1959 m. gegužės 15 d., J. Antanaičio 1959 m. birželio 5 d., P. Danaičio 1953 m. spalio 10 d. apklausų protokolai, *ibid.*, t. 1, l. 50–51, 155–156; b. 27330/3, t. 1, l. 79–80.

⁵⁷ P. Užupio 1959 m. gegužės 29 d. tardymo protokolas, VSK prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos Tardymo skyriaus tardytojų ltn. Rimkaus ir ltn. Vyšniausko 1959 m. birželio 17 d. protokolas, *ibid.*, b. 45116/3, t. 1, l. 144, 211.

⁵⁸ P. Užupio 1959 m. gegužės 29 d., J. Antanaičio 1949 m. spalio 15 d. ir 1959 m. birželio 5 d. apklausų protokolai, A. Kazanovo 1944 m. rugpjūčio 30 d., P. Danaičio 1953 m. spalio 2 d. ir 6 d., A. Kazanovo 1944 m. rugpjūčio 26 d. apklausų protokolai, J. Antanaičio ir B. Mickūno 1959 m. birželio 5 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 145–146, 155–158; t. 2, l. 18, 98, 105–106, 115; b. 27330/3, t. 1, l. 33, 48; b. 44627/3, l. 8.

⁵⁹ Žr. 51 nuorodą.

⁶⁰ J. Antanaičio 1959 m. birželio 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45116/3, t. 1, l. 158.

⁶¹ J. Antanaičio 1959 m. birželio 5 d., J. Grybausko 1959 m. gegužės 25 d., P. Baltrušaičio 1959 m. birželio 16 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 158, 167, 192.

⁶² B. Mickūno 1959 m. gegužės 15 d. ir gegužės 20 d., J. Antanaičio 1959 m. birželio 5 d., B. Račkaičio 1959 m. birželio 29 d., A. Kazanovo 1944 m. rugpjūčio 30 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 50–51, 64, 155, 207 a. p.; b. 44617/3, l. 13 a. p.

⁶³ J. Antanaičio 1959 m. balandžio 19 d. pareiškimo protokolas, J. Grybausko 1959 m. gegužės 25 d., P. Danaičio 1953 m. spalio 6 d. ir 10 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 10, 165; b. 27330/3, t. 1, l. 51, 82.

⁶⁴ K. Bartušo 1953 m. vasario 12 d. atpažinimo protokolas, *ibid.*, l. 154.

⁶⁵ K. Bartušo 1953 m. liepos 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 162.

⁶⁶ K. Bartušo 1953 m. rugsėjo 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 174.

⁶⁷ K. Bartušo 1959 m. birželio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 45116/3, t. 1, l. 190 a. p.

⁶⁸ B. Cvirkos 1944 m. rugsėjo 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 34255/3, l. 23 a. p.

⁶⁹ J. Sabaliausko 1944 m. spalio 7 d., P. Danaičio 1953 m. spalio 6 d., B. Mickūno 1959 m. liepos 1 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 238 a. p.; b. 27330/3, l. 52; b. 45116/3, t. 1, l. 115.

⁷⁰ J. Antanaičio 1948 m. spalio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 27330/3, t. 1, l. 143 a. p.

⁷¹ P. Užupio 1959 m. kovo 31 d. pareiškimo protokolas, P. Užupio ir B. Mickūno 1959 m. gegužės 30 d. akistatos protokolas, *ibid.*, b. 45116/3, t. 1, l. 5; t. 2, l. 6.

⁷² J. Antanaičio 1949 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 97.

⁷³ J. Kačiulio 1946 m. lapkričio 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 6315/3, l. 102.

⁷⁴ J. Antanaičio 1959 m. balandžio 19 d. pareiškimo protokolas, B. Mickūno 1959 m. gegužės 20 d., J. Grybausko 1959 m. gegužės 25 d., M. Mickutės 1959 m. birželio 15 d., B. Ramono 1959 m. birželio 2 d. apklausų protokolai, Jono Cibulskio ir Broniaus Mickūno 1959 m. birželio 23 d. akistatos protokolas, *ibid.*, b. 45116/3, t. 1, l. 9, 64, 165, 181 a. p., 223; t. 2, l. 36.

⁷⁵ J. Danilaičio ir K. Ramono 1946 m. gruodžio 23 d. akistatos protokolas, *ibid.*, b. 6315/3, l. 60.

⁷⁶ 1945 m. kovo 20 d. aktas Nr. 1, LCVA, f. MK-1, b. 113, l. 364.

⁷⁷ Vilkijos rajono darbo žmonių deputatų tarybos vykdomojo komiteto 1959 m. birželio 17 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45116/3, t. 2, l. 148.

⁷⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1973, d. 2, p. 13, 393.

⁷⁹ Žr. 77 nuorodą.

⁸⁰ A. Kazanovo 1944 m. rugpjūčio 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45116/3, t. 2, l. 102, 104.

⁸¹ P. Danilaičio ir P. Ptašinsko 1953 m. spalio 7 d. akistatos protokolas, *ibid.*, b. 27330/3, t. 2, l. 101.

⁸² J. Dubinskio-Gerulaičio 1947 m. liepos 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18890, l. 21–22.

⁸³ B. Mickūno 1959 m. birželio 4 d., J. Antanaičio 1959 m. birželio 5 d. apklausų protokolai, P. Užupio ir ir B. Mickūno 1959 m. gegužės 30 d. akistatos protokolas, J. Antanaičio 1949 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 45116/3, t. 1, l. 134–135, 153–154; t. 2, l. 6, 97.

⁸⁴ P. Užupio 1953 m. liepos 31 d. ir rugsėjo 13 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 27330/3, t. 1, l. 113–114, 130–131.

⁸⁵ V. Mikšos 1945 m. balandžio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-16771, l. 11.

⁸⁶ H. Žatkevičiaus 1945 m. gegužės 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 26937/3, l. 22.

⁸⁷ P. Volskio 1944 m. rugpjūčio 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44492/3, l. 26 a. p.

⁸⁸ K. Sadlausko ir S. Butkaus 1944 m. spalio 21 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 72.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ *Ibid.*, l. 72 a. p.

⁹¹ M. Gaižausko 1945 m. gegužės 31 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44245/3, l. 64 a. p.

⁹² V. Mikšos 1945 m. gegužės 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-16771, l. 21.

⁹³ Kalinių asmens bylos, LCVA, f. R-731, ap. 1, b. 1644, l. 1–3; b. 1645, l. 1–3; b. 2015, l. 1–3; b. 2099, l. 1–3; b. 2100, l. 1–3; b. 3055, l. 1–3; b. 3371, l. 1–3; b. 3716, l. 1–3; b. 1568, l. 1–3; b. 1735, l. 1–3; b. 2176, l. 1–3; b. 2175, l. 1–3; b. 2442, l. 1–3; b. 2891, l. 1–3; b. 2960, l. 1–3; b. 3053, l. 1–3; b. 3059, l. 1–3; b. 3723, l. 1–3; b. 3724, l. 1–3.

⁹⁴ Seredžiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 10 d. raštas Nr. 15 Kauno karo komendantui, *ibid.*, f. R-1444, ap. 2, b. 3a, l. 2.

⁹⁵ Samuelio Palunskio asmens byla, *ibid.*, f. R-731, ap. 1, b. 3060, l. 1–3.

⁹⁶ Seredžiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 10 d. raštas Nr. 14 Kauno karo komendantui, *ibid.*, f. R-1444, ap. 2, b. 2a, l. 1.

⁹⁷ 1941 m. liepos 10 d. patyrimo aktas, *ibid.*, l. 2–2 a. p.

⁹⁸ Seredžiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 10 d. raštas Nr. 15 Kauno karo komendantui, *ibid.*, b. 3a, l. 2.

⁹⁹ 1941 m. liepos 7 d. patyrimo aktas, *ibid.*, b. 3a, l. 1–1 a. p.

¹⁰⁰ Seredžiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 10 d. raštas Nr. 6 Kauno karo komendantui, *ibid.*, f. R-972, ap. 1, b. 18, l. 1.

¹⁰¹ 1941 m. liepos 9 d. patyrimo aktas, *ibid.*, l. 2–2 a. p.

¹⁰² Seredžiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 10 d. raštas Nr. 8 Kauno karo komendantui, *ibid.*, b. 19, l. 1.

¹⁰³ 1941 m. liepos 7 d. patyrimo aktas, *ibid.*, b. 19, l. 2–2 a. p.

¹⁰⁴ Seredžiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 10 d. raštas Nr. 3 Kauno karo komendantui, *ibid.*, b. 20, l. 1.

¹⁰⁵ 1941 m. liepos 10 d. patyrimo aktas, *ibid.*, l. 2–2 a. p.

¹⁰⁶ 1941 m. liepos 11 d. patyrimo aktas, *ibid.*, b. 111, l. 1.

¹⁰⁷ Seredžiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 10 d. raštas Nr. 2 Valstybės saugumo policijos viršininkui, *ibid.*, b. 128, l. 1.

¹⁰⁸ 1941 m. liepos 9 d. patyrimo aktas, *ibid.*, l. 2–2 a. p.

¹⁰⁹ Seredžiaus nuovados viršininko 1941 m. liepos 10 d. raštas Nr. 4 Kauno karo komendantui, *ibid.*, b. 105, l. 2.

¹¹⁰ 1941 m. liepos 9 d. patyrimo aktas, *ibid.*, l. 1–1 a. p.

¹¹¹ Seredžiaus policijos nuovados 1941 m. liepos 10 d. raštas Nr. 9 Kauno apskrities viršininkui, *ibid.*, b. 35, l. 1.

¹¹² 1941 m. liepos 7 d. patyrimo aktas, *ibid.*, b. 35, l. 2–2 a. p.

¹¹³ Seredžiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 10 d. raštas Nr. 18 Kauno karo komendantui, *ibid.*, b. 36, l. 1.

¹¹⁴ 1941 m. liepos 10 d. patyrimo aktas, *ibid.*, l. 2–2 a. p.

¹¹⁵ Seredžiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 10 d. raštas Nr. 20 Kauno karo komendantui, *ibid.*, b. 91, l. 1.

¹¹⁶ 1941 m. liepos 10 d. patyrimo aktas, *ibid.*, l. 2–2 a. p.

¹¹⁷ Seredžiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 10 d. raštas Nr. 19 Kauno karo komendantui, *ibid.*, b. 22, l. 2.

¹¹⁸ 1941 m. liepos 10 d. patyrimo aktas, *ibid.*, l. 1–1 a. p.

¹¹⁹ M. M. Todreso-Todresovičius asmens byla, *ibid.*, f. R-731, ap. 1, b. 3723, viršelis, l. 1–3.

¹²⁰ M. M. Todreso 1936 m. gruodžio 6 d. pareiškimas, *ibid.*, f. 561, ap. 2, b. 1638, l. 84–84 a. p.

¹²¹ Z. Vaivados 1945 m. gegužės 16 d., M. Gaižausko 1945 m. balandžio 18 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44245/3, l. 21 a. p., 59 a. p.

¹²² Apibendrinti duomenys apie nustatytas vokiečių-fašistų piktadarybes, padarytas SSRS piliečiams Kauno apskrities Seredžiaus valsčiuje. Seredžiaus valsčiaus Vykdomojo komiteto pirminko raštas, LCVA, f. MK-1, ap. 1, b. 113, l. 6, 7.

¹²³ Vilkijos rajono MGB skyriaus 1951 m. lapkričio 16 d. pažyma apie Seredžiaus valsčiuje veikusį sukilėlių būrį, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34163/3, t. 2, l. 135.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ K. Eimučio 1951 m. spalio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 95.

¹²⁶ K. Eimučio 1951 m. spalio 20 d. ir lapkričio 20 d., O. Ovsiankienės 1951 m. lapkričio 18 d. apklausų protokolai, teismo posėdžio 1952 m. sausio 25–26 d. protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 95–96, 102–103; t. 2, l. 34–35, 261–262.

¹²⁷ A. Romanausko 1946 m. rugsėjo 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 6434/3, l. 48.

¹²⁸ A. Ročkos 1946 m. rugsėjo 26 d., A. Karpavičiaus 1946 m. rugsėjo 28 d. ir 1947 m. gegužės 27 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 53, 55, 72 a. p.

¹²⁹ M. Bubliauskaitės 1945 m. kovo 6 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44245/3, l. 148 a. p.

¹³⁰ Vilkijos rajono MGB skyriaus 1951 m. lapkričio 16 d. pažyma apie Seredžiaus valsčiuje veikusį sukilėlių būrį, *ibid.*, b. 34163/3, t. 2, l. 131–132.

¹³¹ Z. Banio 1951 m. lapkričio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 334–335.

¹³² Teismo posėdžio 1952 m. sausio 25–26 d. protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 261–262.

¹³³ Apibendrinti duomenys apie nustatytas vokiečių-fašistų piktadarybes, padarytas SSRS piliečiams Kauno apskrities Seredžiaus valsčiuje, 1945 m. lapkričio 15 d. aktas, LCVA, f. MK-1, ap. 1, b. 110, l. 6, 14.

¹³⁴ Leonardo Vaižgėlos 1942 m. gegužės 27 d. buto-ūkio lapas Nr. 1, *ibid.*, f. R-743, ap. 2, b. 2038, l. 35.

¹³⁵ Žr. 133 nuorodą.

¹³⁶ Vilkijos rajono MGB skyriaus 1951 m. lapkričio 16 d. pažyma apie Seredžiaus valsčiuje veikusį sukilėlių būrį, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34163/3, t. 2, l. 135.

¹³⁷ V. Skučaitė, „Ką liudija vokiška lūpinė armonikėlė“, <http://m.kauno.diena.lt>.

¹³⁸ A. Ročkos 1947 m. birželio 2 d. ir 4 d. apklausų protokolai, teismo posėdžio 1947 m. birželio 27 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 6434/3, l. 132, 137 a. p.–138, 169–170.

¹³⁹ J. Ovsiankos ir J. Leonavičiaus 1947 m. gegužės 28 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 97.

¹⁴⁰ B. Skaisgirienės ir Z. Banio 1951 m. lapkričio 29 d. akistatos protokolas, *ibid.*, b. 34163/3, t. 2, l. 100.

¹⁴¹ L. Dackevičiaus 1945 m. balandžio 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44245/3, l. 168 a. p.

¹⁴² K. Urniežiaus 1945 m. balandžio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 129–133.

¹⁴³ A. Rusteikos 1945 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 177 a. p.–178.

¹⁴⁴ B. Gudžiūno 1945 m. balandžio 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 180–181.

¹⁴⁵ J. Reifono 1945 m. balandžio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 186–186 a. p.

¹⁴⁶ J. Ovsiankos ir J. Leonavičiaus 1947 m. gegužės 28 d. akistatos protokolas, P. Rakausko 1946 m. gegužės 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 6434/3, l. 96 a. p., 115.

¹⁴⁷ J. Leonavičiaus 1946 m. rugsėjo 20 d. apklausos protokolas, teismo posėdžio 1947 m. birželio 27 d. protokolas, *ibid.*, l. 44, 169–170.

¹⁴⁸ A. Bubnys, „Žydų žudynės Kauno apskrityje 1941 m.“, p. 182.

¹⁴⁹ Z. Vaivados 1945 m. kovo 23 d. ir 31 d., S. Stancerno 1945 m. kovo 13 d., J. Levišausko 1945 m. balandžio 8 d., H. Žatkevičiaus 1945 m. gegužės 17 d., L. Dackevičiaus 1945 m. balandžio 7 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44245/3, l. 13, 16, 141–142, 169, 176–176 a. p.; b. 26937/3, l. 24–26, 28 a. p.–29, 30.

¹⁵⁰ B. Semaškos 1944 m. rugsėjo 22 d., J. Pranevičiaus 1944 m. rugsėjo 15 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43246/3, l. 8 a. p., 163.

¹⁵¹ J. Žauko 1944 m. rugsėjo 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 259 a. p.

¹⁵² B. Maliausko 1947 m. vasario 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-4835, l. 34–34 a. p.

¹⁵³ I. Vaičiaus 1944 m. spalio 16 d., E. Armanavičienės 1944 m. spalio 28 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 7218/3, l. 41, 54 a. p.

¹⁵⁴ *Ibid.*, l. 41, 54 a. p.–55.

¹⁵⁵ J. Krasausko 1944 m. rugsėjo 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 52 a. p.

¹⁵⁶ Kalinių asmens bylos, LCVA, f. R-731, ap. 1, b. 1847, l. 1–4; b. 2404, l. 1–4; b. 2400, l. 1–3; b. 2480, l. 1–4.

¹⁵⁷ A. Skuodžio 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43246/3, l. 107.

¹⁵⁸ J. Žauko 1944 m. rugsėjo 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 259 a. p.

¹⁵⁹ A. Domašaŭsko 1944 m. rugsėjo 22 d. ir 28 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 52, 57.

¹⁶⁰ I. Vaičiaus 1944 m. spalio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 7218/3, l. 36 a. p.

¹⁶¹ J. Žaukos 1944 m. lapkričio 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 58.

¹⁶² S. Gudavičiaus 1944 m. rugpjūčio 7 d. ir 28 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 44463/3, l. 10, 21.

¹⁶³ A. Skuodžio 1944 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 57–58.

¹⁶⁴ E. Armanavičienės 1944 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 7218/3, l. 55.

¹⁶⁵ K. Sankausko 1944 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44463/3, l. 52.

¹⁶⁶ A. Skuodžio 1944 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 60–61.

¹⁶⁷ K. Sankausko 1944 m. spalio 2 d., A. Skuodžio 1944 m. spalio 2 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 52–53, 58.

¹⁶⁸ J. Dailidos 1944 m. spalio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 28–28 a. p.

¹⁶⁹ A. Skuodžio 1944 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 57–58.

¹⁷⁰ Kauno miesto ir Kauno miesto burmistro įsakymas Nr. 15, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 191, l. 182.

¹⁷¹ *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов, Иерусалим, 1991, c. 49.*

¹⁷² Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 7 d. raštas Nr. 445 visiems valsčių viršaičiams, policijos nuvadų viršininkams, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 186, l. 37.

¹⁷³ J. Dailydės 1944 m. spalio 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27754/3, l. 21–21 a. p., 23.

¹⁷⁴ Vilkijos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio ? d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 27.

¹⁷⁵ J. Navickaitės 1944 m. lapkričio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27754/3, l. 122–122 a. p.

¹⁷⁶ A. Bubnys, „Žydų žudynės Kauno apskrityje 1941 m.“, p. 177.

¹⁷⁷ A. Vaičius, *Čekiškė*, Kaunas, 2012, p. 67.

¹⁷⁸ A. Skuodžio 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43246/3, l. 109–110.

¹⁷⁹ A. Skuodžio 1944 m. spalio 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 123.

¹⁸⁰ B. Cvirkos 1944 m. rugsėjo 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 34255/3, l. 24–24 a. p.

¹⁸¹ P. Danaičio 1953 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 6315/3, l. 33.

¹⁸² Veliuonos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 9 d. raštas Nr. 2529 Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 57.

¹⁸³ Seredžiaus valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 12 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, *ibid.*, l. 24.

¹⁸⁴ Veliuonos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 9 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, *ibid.*, l. 57.

¹⁸⁵ Seredžiaus valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 12 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, *ibid.*, l. 24.

¹⁸⁶ Policijos departamento 1941 m. rugpjūčio 16 d. raštas Nr. 3 sl. Kauno apskrities policijos vadui, *ibid.*, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 1.

¹⁸⁷ Policijos departamento raštas Kauno policijos vadui, *ibid.*, l. 6.

¹⁸⁸ Vilkijos policijos nuovados 1941 m. rugpjūčio 18 d. raštas Nr. 2 sl. Policijos departamento direktoriui, *ibid.*, l. 62.

¹⁸⁹ Šakių apskrities Lekėčių policijos nuovados 1941 m. rugpjūčio 17 d. raštas Nr. 8 sl. Policijos departamento direktoriui, *ibid.*, l. 50.

¹⁹⁰ B. Mickūno 1959 m. birželio 4 d., V. Kvietkausko 1944 m. rugsėjo 28 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45116/3, t. 1, l. 136; b. 34255/3, l. 33 a. p.

¹⁹¹ Veliuonos gyventojos R. Jankelevičienės 1941 m. rugpjūčio 23 d. prašymas Veliuonos valsčiaus viršaičiui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 186, l. 21.

¹⁹² J. Pranevičiaus 1944 m. rugsėjo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43246/3, l. 164 a. p.–165.

¹⁹³ S. Džemedžiūno 1950 m. kovo 29 d., J. Barkausko 1950 m. balandžio 3 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. P-16127, l. 29, 56.

¹⁹⁴ Vilkijos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio ? d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 27.

¹⁹⁵ Vilkijos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 28 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, *ibid.*, b. 190, l. 13.

¹⁹⁶ Vilkijos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio mėn. raštas Kauno apskrities viršininkui, *ibid.*, b. 186, l. 34.

¹⁹⁷ Vilkijos policijos nuovados 1941 m. rugpjūčio 18 d. raštas Nr. 2 sl. Policijos departamento direktoriui, *ibid.*, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 62.

¹⁹⁸ A. Dvoriakovo 1950 m. gegužės 30 d. apklausos protokolas, A. Dvoriakovo ir J. Karaliaus

1950 m. birželio 21 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 25535/3, l. 77–78, 120.

¹⁹⁹ J. Karaliaus 1950 m. birželio 5 d. ir 6 d., J. Ickevičiaus 1950 m. gegužės 29 d., A. Dvoriakovo 1950 m. gegužės 30 d., A. Urbaičio 1950 m. gegužės 30 d., P. Zelionkos 1968 m. gruodžio 8 d., J. Belskio 1944 m. rugsėjo 26 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, l. 29, 30, 31, 41–42, 72–73, 77–79; b. 47588/3, t. 2, l. 227–228; b. 38506/3, l. 16.

²⁰⁰ V. Stelmokaičio 1961 m. balandžio 6 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47337/3, t. 8, l. 92.

²⁰¹ J. Petrausko 1950 m. gegužės 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 25535/3, l. 66.

²⁰² A. Dvoriakovo 1950 m. gegužės 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 79.

²⁰³ P. Karaliaus 1950 m. liepos 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 99.

²⁰⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 134.

²⁰⁵ J. Sabaliausko 1944 m. spalio 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34255/3, l. 240.

²⁰⁶ V. Kvietkausko 1944 m. rugsėjo 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 202–202 a. p.

²⁰⁷ B. Cvirkos 1944 m. rugpjūčio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 11 a. p.

²⁰⁸ B. Cvirkos 1944 m. rugsėjo 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 23 a. p.–24.

²⁰⁹ A. Kazanovo 1944 m. rugpjūčio 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 45116/3, t. 2, l. 106–107.

²¹⁰ B. Mickūno 1959 m. gegužės 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 61–62.

²¹¹ Veliuonos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 27 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 186, l. 23.

²¹² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133–135.

²¹³ B. Cvirkos 1944 m. rugpjūčio 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34255/3, l. 1 a. p.

²¹⁴ A. Romanausko 1946 m. rugsėjo 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 6434/3, l. 48.

²¹⁵ P. Volskio 1944 m. spalio 21 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44492/3, l. 37.

²¹⁶ *Ibid.*

²¹⁷ S. Džemedžiūno 1950 m. kovo 31 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-16127, l. 33.

²¹⁸ V. Šimkaus 1951 m. balandžio 14 d. ir 24 d., K. Džiugo 1950 m. kovo 16 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, b. 26940/3, l. 53–54, 69–70; b. P-16127, l. 75.

²¹⁹ Seredžiaus valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 24 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 9.

²²⁰ Seredžiaus valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 27 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, *ibid.*, b. 186, l. 16.

²²¹ Kauno apskrities Seredžiaus valsčiaus ribose gyvenančių žydų žinios, *ibid.*, l. 17.

²²² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131, 132.

²²³ B. Semaškos 1944 m. rugsėjo 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43246/3, l. 17.

²²⁴ J. Pranevičiaus 1944 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 183.

²²⁵ A. Skuodžio 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 109.

²²⁶ A. Radžio 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 144 a. p.

²²⁷ Čekiškės valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 27 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, žinios apie Čekiškės valsčiaus ribose esančius žydus, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 186, l. 30, 31.

²²⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131, 132.

²²⁹ V. Stelmokaičio 1961 m. balandžio 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 8, l. 94–96.

²³⁰ *Ibid.*

²³¹ 1945 m. gruodžio 4 d. aktas, *ibid.*, b. 44687/3, l. 8.

²³² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131, 132.

²³³ *Ibid.*

²³⁴ A. Bubnys, „Lietuvių policijos 1(13)-asis batalionas ir žydų žudynės“, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 387.

²³⁵ Operatyvinio būrio 3/A 1941 m. rugpjūčio 2 d. raštas Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo vadovybei, LCVA, f. R-731, ap. 1, b. 2499, l. 4–5.

²³⁶ Bruko Abromo, Vavelio ir Antovickio Motelio, Leibos, asmens bylos, *ibid.*, b. 1816, viršelis, l. 1–5; b. 1627, viršelis, l. 1–5.

²³⁷ Joselio Karnausko asmens byla, *ibid.*, b. 2499, viršelis, l. 1–5.

²³⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133–135.

²³⁹ A. Bubnys, „Kauno getas“, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 67.

²⁴⁰ Kalinių asmens bylos, VSD žinios apie Jankeļi Panemunskį, Valstybės saugumo departamento Kvotų skyriaus 1941 m. liepos 11 d. raštas Nr. 13 Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui, LCVA, f. R-731, ap. 1, b. 2050, viršelis, l. 1–3; b. 2194, viršelis, l. 1–3; b. 2377, viršelis, l. 1–3; b. 2631, viršelis, l. 1–3; b. 2709, viršelis, l. 1–3; b. 2764, viršelis, l. 1–3; b. 3802, viršelis, l. 1–3; b. 3830, viršelis, l. 1–3; b. 3061, l. 1–3.

²⁴¹ Kalinių asmens bylos, *ibid.*, b. 1847, l. 1–4; b. 2404, l. 1–4; b. 2400, l. 1–3; b. 2480, l. 1–4.

²⁴² Kalinių asmens bylos, *ibid.*, b. 1645, viršelis; b. 2015, viršelis; b. 3055, viršelis; b. 2442, viršelis, l. 1–3; b. 1568, viršelis, l. 1–3.

²⁴³ Vilniaus miesto policijos viršininkas. Knyga apskaitos asmenų, perduotų vokiečių policijai, *ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 25, l. 79.

²⁴⁴ Kalinių asmens bylos, *ibid.*, f. R-731, ap. 1, b. 1644, viršelis, l. 1–3; b. 2099, viršelis, l. 1–3; b. 2100, viršelis, l. 1–3; b. 3371, viršelis, l. 1–3; b. 3716, viršelis, l. 1–3; b. 1735, viršelis, l. 1–3; b. 2176, viršelis, l. 1–3; b. 2175, viršelis, l. 1–3; b. 2891, viršelis, l. 1–3; b. 2960, viršelis, l. 1–3; b. 3053, viršelis, l. 1–3; b. 3059, viršelis, l. 1–3; b. 3723, viršelis, l. 1–3; b. 3724, viršelis, l. 1–3.

²⁴⁵ Kalinių asmens bylos, *ibid.*, b. 2009, viršelis, l. 1–3; b. 2765, viršelis, l. 1–3; b. 3214, viršelis, l. 1–3; b. 3455, viršelis, l. 1–3.

²⁴⁶ Vilniaus miesto policijos viršininkas. Knyga apskaitos asmenų, perduotų vokiečių policijai, *ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 25, l. 1, 13, 21, 40, 45, 57, 61, 67, 73.

²⁴⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133–135.

²⁴⁸ A. Bubnys, „Kauno getas“, p. 68; A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, p. 34; M. Eglinis, *Mirties frontuose*, Vilnius, 1958, p. 19.

²⁴⁹ Samuelio Palunskio Berelio asmens byla, LCVA, f. R-731, ap. 1, b. 3060, viršelis, l. 1–3.

²⁵⁰ Kalinių asmens bylos, *ibid.*, b. 1818, viršelis, l. 1–3; b. 1819, viršelis, l. 1–3; b. 1864, viršelis, l. 1–3; b. 1997, viršelis, l. 1–3; b. 1998, viršelis, l. 1–3;

b. 1996, viršelis, l. 1–3; b. 2053, viršelis, l. 1–3; b. 2074, viršelis, l. 1–3; b. 2072, viršelis, l. 1–3; b. 2073, viršelis, l. 1–3; b. 2103, viršelis, l. 1–3; b. 2207, viršelis, l. 1–3; b. 2114, viršelis, l. 1–3; b. 2164, viršelis, l. 1–3; b. 2163, viršelis, l. 1–3; b. 2208, viršelis, l. 1–3; b. 2209, viršelis, l. 1–3; b. 2517, viršelis, l. 1–3; b. 2616, viršelis, l. 1–3; b. 2910, viršelis, l. 1–3; b. 2906, viršelis, l. 1–3; b. 2915, viršelis, l. 1–3; b. 2948, viršelis, l. 1–3; b. 3254, viršelis, l. 1–3; b. 3256, viršelis, l. 1–3; b. 3609, viršelis, l. 1a–3; b. 3689, viršelis, l. 1–3; b. 3821, viršelis, l. 1a–3; Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo budinčio valdininko suimtųjų kalinių registracijos knyga. 1941 m. nuo liepos 12 d., *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 10, l. 134–137.

²⁵¹ Chajos Rabinavičiūtės asmens byla, *ibid.*, b. 3255, viršelis, l. 1–3.

²⁵² R. L. Cohem, S. Issroff, *The Holocaust in Lithuania 1941–1945*. A. Book of Remembrance, Jerrualem, New York, 2002, Vol. III, p. 83, 87, 91, 94.

²⁵³ *Ibid.*, p. 203, 204, 224, 228, 230.

²⁵⁴ *Ibid.*, p. 228.

²⁵⁵ *Ibid.*, p. 241, 260, 262, 264, 276, 283, 287, 289, 290, 299, 324, 328, 343, 347.

²⁵⁶ *Ibid.*, p. 259, 270, 340.

Gauta 2019 04 16
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Alfredas Rukšėnas

HOLOCAUST IN LITHUANIA: THE FATE OF THE JEWS IN THE RURAL DISTRICTS OF ČEKIŠKĖ, SEREDŽIUS, VELIUONA AND VILKIJĄ OF THE KAUNAS COUNTY IN SUMMER AND AUTUMN 1941

Summary

The article deals with the subject of the Holocaust in the rural districts of Čekiškė, Seredžius, Veliuona and Vilkija of the Kaunas District in the summer and autumn of 1941.

The goal is to supplement the existing data about the Holocaust with new facts in those rural districts based of the available archival documents and other sources and historical literature. In the article, the Holocaust in the districts mentioned above is considered as a process initiated and organised by the German military and civilian administration, the German security police and the SD in Lithuania (headed by the SS standartenführer Karl Jäger) into which the occupying power involved the central institutions of Kaunas District and the Lithuanian civilian authorities of the mentioned rural districts, officers of various police institutions, auxiliary police, and the 3rd Company of the First Auxiliary Police Battalion, which all were under its jurisdiction.

In this article we ascertain that during the rule of the German military administration (June – end of July 1941) in the rural districts of Čekiškė, Seredžius, Veliuona and Vilkija the discrimination and repressions of the Jews started with the order of the occupying authorities to mark the houses they lived in; they had to wear the Star of David and were banned from walking along pavements. We claim that during the period those Jewish men and women (there were fewer women than men) who were suspected of being communists, young komsomols and loyal to the Soviet regime were taken into custody. Jews who were not engaged in pro-Soviet activities, but belonged to the Riflemen's Union and took part in the fight for Lithuania's independence (1918–1920) were also apprehended. Jewish children were not held in custody. It has been established that during the rule of the German military administration, 371 Jews were

taken into custody; from them 268 persons were shot in those districts in July 1941, while 42 Jews were transferred to a heavy physical labour prison in Kaunas. Thirty-two more Jews were taken to Kaunas after the rule of the German military administration had ended, i.e. in August 1941. In July 1944, before the Soviet army returned four Jews who had been hiding in Seredžius were killed.

We claim in this article that during the rule of the civilian German administration, the occupying authorities started the genocide of all the Jews indiscriminately – men, women and children. It has been established that Commissar Arnold Lentzen of Kaunas District through the head of the district and the chiefs of rural districts started the ghettoization of the Jews from 7 August 1941. In the smaller ghettos of Vilkija and Čekiškė and the Jews' houses in the towns of Veliuona and Seredžius that had become prisons for their inhabitants, about 1396 Jews were confined. The isolated Jews were guarded by the auxiliary police. In Čekiškė, eight Jews were shot because they did not want to move to the ghetto. It has been ascertained that in Čekiškė, Seredžius, Veliuona and Vilkija, in August 1941 the number of Jews who lived there, decreased from 1396 to 721, i.e. by 675 persons until 28th of the same month. From Čekiškė, Seredžius, Veliuona and Vilkija rural districts, 564 Jews were transferred to Kaunas. Complying with the requirement of the 16 August 1941 circular issued by the director of the police department Vytautas Reivytiš to the chief of the Kaunas District, Jews who had been actively engaged in the Soviet activities had to be arrested, and 111 Jews from the towns of Čekiškė, Seredžius and Veliuona were taken to Vilkija. It has been determined that following the murders of 28

August 1941 in Vilkija, there were no local Jews left. Those who avoided the deportations from the towns were taken to Vilkija at the beginning of September 1941. It has been also established that during two mass murders organised by the German security police and SD in Lithuania on 28 August and 4 September 1941 about 900 Jews (106 men, 388 women, and 406 children) were killed at the village of Jaučakiai in the rural district of Vilkija. Among the people shot 173 (2 men, 85 women, 86 children) Jews were from Veliuona; 167 (22 men, 85 men, 60 children) came from Čekiškė; 269 (20 men, 123 women, 126 children) were from Seredžius (a total of 609: 44 men, 293 women, 272 children people from the three rural districts); 222 Jews from Vilkija; and nine from the rural district of Lekėčiai of Šakiai District. It has been established that among the people shot at Kaunas Fort IV on 2, 9 and 18 August 1941, 13 were from Veliuona, four from Čekiškė, 21 from Seredžius, and 36 Jews from Vilkija (a total of 74 persons whose names and surnames are known), who had been imprisoned in heavy physical labour prison in Kaunas in July and August 1941 and kept there until the murders. We claim that some of the Jews transferred to Kaunas from the rural districts could have ended in the ghetto in Vilijampolė and shot in the autumn 1941 at Kaunas IV and IX forts or later when the ghetto was liquidated. It has been established that four Jews from Seredžius were transferred to the concentration camp in Klooga, Estonia. Five Vilkija-born Jews and one Jew from Seredžius ended up at the Dachau concentration camp; two Jews born in Seredžius, one in Veliuona and 15 in Vilkija were transferred to the Stutthof concentration camp.

Lietuvos kolektyvizacija 1947–1952 m.: VKP(b) CK sprendimai ir kontrolė

VISUOTINĖ PRIEVARTINĖ KOLEKTYVIZACIJA*

Prieš aptariant visuotinės kolektyvizacijos eigą, verta prisiminti, ką apie žemės ūkio kooperacijos principus kalbėjo komunizmo klasikai. Fridrichas Engelsas rašė: „Kai mes gausime valstybės valdžią, negalėsime net pagalvoti apie tai, kad prievarta būtų eksproprijuojami smulkūs valstiečiai (nesvarbu, atlyginant ar ne), tą mes būtinai turėsime padaryti su stambiaisiais žemės savininkais. Mūsų užduotis smulkiųjų valstiečių atžvilgiu visų pirma yra tokia: jų privačią gamybą ir privačią nuosavybę perkelti į draugijas, bet ne prievartiniu būdu, o pavyzdžiu ir siūlant šiam tikslui visuomenės pagalbą.“¹ O štai ką apie kolektyvizmo principus teigė Vladimiras Leninas: „Tačiau Sovietų valdžia negali imtis jokios prievartos; joks įstatymas neverčia to daryti. Žemės ūkio komuna įkuriama savanoriškai, perėjimas prie visuomeninio žemės apdirbimo gali būti tik savanoriškas, šiuo atžvilgiu darbininkų ir valstiečių vyriaušybė negali imtis nė menkiausios prievartos, ir įstatymu to daryti neleidžiama. Jei kas nors iš jūsų pastebėjo tokią prievartą, tuomet turėtumėte žinoti, kad tai – piktnaudžia-

vimas, kad tai – įstatymo pažeidimas, kurį mes visomis jėgomis mėginame ištaisyti ir taisysime.“² Josifas Stalinas tokiu svarbiu klausimu sakė: „Leninizmas moko, kad visoks bandymas primesti jėga kolektyvinį ūkį, visoks bandymas prievartos būdu kurti kolūkius gali duoti tik neigiamus rezultatus, gali atstumti valstiečius nuo kolūkinio judėjimo.“³ Taigi tiek marksizmo klasikai, tiek J. Stalinas pasisakė prieš prievartinius kolektyvizacijos metodus. Oficiali J. Stalino retorika turėjo derėti su V. Lenino principinėmis nuostatomis, tačiau kolektyvizacijos įgyvendinimas Sovietų Sąjungoje, o vėliau ir Baltijos respublikose parodė, kad graži marksistinė-lenininė teorija ir kasdienė rūsti praktika radikaliai skiriasi.

„Didysis lūžis“ – J. Stalino sparnuota frazė, kuria jis apibūdino antrojo dešimtmečio pabaigoje vykdytą forsutos industrializacijos ir žemės ūkio kolektyvizacijos politiką Sovietų Sąjungoje. Savo straipsnyje „Didžiojo lūžio metai: XII Spalio metinėms“ J. Stalinas 1929 metus pavadino „didžiojo lūžio metais visuose socialistinės statybos frontuose“, o vienas svarbiausių „lūžio“ komponentų turėjo būti žemės ūkio perėjimas „nuo smulkaus ir atsilikusio individualaus

* Pabaiga. Pradžia žurnalo 2018 m. Nr. 2.

ūkio prie stambaus ir naujo žemės ūkio, prie bendro žemės dirbimo, mašinų ir traktorių stočių, artelių, kolūkių, besiremiančių į naują techniką, pagaliau gigantų tarybinių ūkių, aprūpintų šimtais traktorių ir kombainų⁴. Šis „didysis lūžis“, arba giluminė ūkinė, socialinė ir kultūrinė kaimo transformacija, turėjo įvykti ir agrarinėje Lietuvoje, tačiau pirmaisiais pokario metais dėl stipraus antisovietinio ginkluotojo pasipriešinimo ir komunistų valdžios silpnumo provincijoje kuriam laikui buvo atidėtas. 1949 m. pradžioje partizaninis judėjimas jau buvo labai nusilpęs, o valdžios institucijos kaime sustiprėjusios, baigta radikali 1944–1948 m. žemės reforma, be to, 1948 m. iš kaimo išstremti „buožės“ (pasiturintys ūkininkai). Susidarė palankios sąlygos įgyvendinti „didįjį lūžį“, tai yra įvykdyti visuotinę prievartinę kolektyvizaciją.

1949 m. sausio 4 d. sušauktas LKP(b) CK XIX plenumas lyg ir nežadėjo didelių permainų. Partiečiai priėmė gana nuosaikų nutarimą „Dėl eilinių kolektyvinių ūkių statybos uždavinių Lietuvos SSR“, kuriame akcentavo: „<...> respublikos partinių ir sovietinių organizacijų pagrindinėmis užduotimis laikyti esamų kolūkių organizacinį ūkinį stiprinimą, kolūkių visuomeninio turto padidinimą, kolūkinės santvarkos pranašumų propagavimą tarp biedniokų bei vidutiniokų ūkių ir tolesnį kolūkių organizavimą.“⁵ Iki 1949 m. sausio 4 d. respublikoje buvo sukurta 614 kolūkių, kurie sujungė 203 100 ha žemės⁶. Tai buvo nedidelis procentas visos dirbamos žemės, todėl tokie kolektyvizacijos tempai netenkino nei sąjunginės, nei vietinės valdžios.

Padėtis kardinaliai pasikeitė, kai J. Stalinas 1949 m. sausio 18 d. savo kabinete priėmė Lietuvos, Latvijos ir Estijos sovietinių respublikų komunistų partijų pirmuosius sekretorius – A. Sniečkų, J. Kalnberzinį ir N. Karotammą⁷. Jie buvo sukviesti paties

J. Stalino nurodymu⁸. Išliko vos keletas liudijimų apie šį susitikimą. Pasak 1973 m. užrašytų A. Sniečkaus prisiminimų, Baltijos respublikų sekretorius apsvarstyti kolektyvizacijos klausimo pas J. Staliną palydėjo VKP(b) sekretoriato vadovas G. Malenkovas. J. Stalinas pirmiausia kreipėsi į A. Sniečkų prašydamas išsakyti savo požiūrį. Pacituosime A. Sniečkaus atpasakotus žodžius: „Aš nepasisakiau prieš kolektyvizaciją, bet iškėliau klausimą lanksčiai. Kolektyvizacijai reikia sudaryti sąlygas. Po Didžiojo Tėvynės karo daugelis valstiečių ūkių dar nebuvo reikiamai atsigavę, trūko darbo gyvulių, galvijų. Nebuvo ir technikos, kuri galėtų pakeisti traukiamąją arklių jėgą. Skubėti tokiomis sąlygomis kurti kolūkius yra ne visai tikslinga.“ Anot A. Sniečkaus, J. Kalnberzinis kalbėjo „iš kairuoliškų pozicijų“: „Sąlygos kolektyvizacijai yra, valstiečiai trokšta kolūkių sukūrimo. Reikia šį darbą nedelsiant pradėti“, o N. Karotammą „pasirodė visų gudresnis ir nepagalvojęs leptelėjo“: „O mes pažiūrėsime, kaip latviai vykdyt kolektyvizaciją, ir tada spręsim, kaip pasielgti.“ Pasak A. Sniečkaus, buvo sutarta, kad „kolektyvizacijai reikia ruošti“⁹. Deja, į šį liudijimą reikia žvelgti labai kritiškai dėl kelių priežasčių. Pirmiausia, A. Sniečkaus atmintis tuo metu buvo silpna ir jis painiojo įvykius, datas, pavyzdžiui, sakė, kad Lietuvai J. Stalinas skyrė 120 sunkvežimių¹⁰. Pasak ilgamečio LSSR Ministrų Tarybos pirmininko Mečislovo Gedvilo prisiminimų, kurie atrodo patikimesni, 150 sunkvežimių buvo skirti 1944 m. liepos mėn. pradžioje, kai J. Stalinas priėmė Lietuvos, Latvijos ir Estijos komunistų partijų pirmuosius sekretorius ir ministrus pirmininkus bei kalbėjo apie grįžimą į atkovotą iš vokiečių Lietuvą ir laukiančius ūkio atstatymo darbus¹¹. Taip pat A. Sniečkus neteisingai nurodė susitikimo metus – 1946 m. Antra, kaip jau minėta anksčiau, dar 1948 m. A. Sniečkaus iniciatyva LKP(b) CK ir LSSR

Ministrų Taryba 1948 m. kovo 20 d. priėmė nutarimą „Dėl kolektyvinių ūkių organizavimo respublikoje“, po kurio, o ypač po 1948 m. gegužės trėmimo, pradėta aktyviai spausti valstiečius stoti į kolūkius ir kolūkių skaičius gerokai išaugo. Taigi vizito pas J. Staliną metu A. Sniečkus negalėjo kalbėti apie „skubėjimą“ „netikslingumą“, nes pats rodė tą skubotumą 1948 m. Kitas dalykas, kad susitikime negalėjo būti nutarta, jog „kolektyvizacijai reikia ruoštis“, nes 1949 m. vasario ir kovo mėn. prievartinė kolektyvizacija jau vyko didžiuliu tempu (vasario mėn. įkurti 376 kolūkiai, kovo mėn. – 683¹²) ir apie joki „pasiruošimą“ nebuvo nė kalbos. Retrospektyviai prisiminimuose A. Sniečkus norėjo sumenkinti savo tuometį aktyvų vaidmenį įgyvendinant visuotinę prievartinę kolektyvizaciją, pasirodyti menininkams kuo geriau, nes visuomenėje prisiminimai apie kolūkių kūrimą ir pirmuosius kolektyvizacijos metus buvo niūrūs.

Aiškinantis lemiamo sprendimo dėl visuotinės kolektyvizacijos priėmimo Kremliuje aplinkybes ir iniciatorius, labai svarbus kitas, mano manymu, patikimesnis šaltinis. Pasak Estijos SSR KP(b) CK pirmojo sekretoriaus N. Karotammo tų metų rašytinio liudijimo¹³, 1949 m. sausio 18 d. susitikime ilgiausiai svarstytas „buožių“ (pasiturinčių valstiečių) klausimas. Iš pradžių J. Stalinas kalbėjo, kad „kolektyvizacijos procentas mažas ir kad gal dar per anksti buožes likviduoti, kad reikia bent 30–40 proc.“ Tikriausiai J. Stalinas kalbėjo apie tai, kad tiek procentų visų valstiečių ūkių reikėtų sujungti į kolūkius. Keičiantis nuomonėmis, J. Stalinas du kartus perklausė respublikų vadovus, anot N. Karotammo, „patikrino, ar iš tikrųjų mes taip manome [turėta omenyje siūlymas ištremti valstiečius. – M. P.], ar tik taip kalbame <...>“. Toliau N. Karotammas atpasakoja savo kalbą: „Mes [matyt, turėta omenyje A. Sniečkus, J. Kalnberzinis ir pats

N. Karotammas. – M. P.] pabrėžėme, kad tai vis dėlto mūsų nuomonė. Aš pridūriau, jog buvo taip pat CK Biuro¹⁴ nuomonė, kad iš pradžių būtų galima visus labiausiai priešiškus buožes išsiųsti. Bet tai ne klausimo sprendimas.“ Susitikimo pabaigoje J. Stalinas galiausiai tarė: „Išsiųsim juos lauk. Bet tai reikia padaryti greitai, kad šis reikalas kaimo per daug ilgai nenervintų.“¹⁵ Iš N. Karotammo pateikto susitikimo atpasakojimo susidaro įspūdis, kad respublikų lyderiai patys siūlė J. Stalinui ištremti pasiturinčius valstiečius. Šis liudijimas yra kol kas vienintelis žinomas šaltinis, kuriame kalbama apie 1949 m. kovo mėn. masinio valstiečių trėmimo iš Baltijos šalių iniciatorius, tačiau jį kvestionuoti sunkiau, nes dokumentas (nors nedatuotas) sudarytas stalinizmo metais. Taigi galime daryti atsargią išvadą, kad iš paties J. Stalino buvo gautas nurodymas skubotai vykdyti prievartinę visuotinę kolektyvizaciją ir pritarimas Baltijos respublikų komunistų partijų pirmųjų sekretorių siūlymui įvykdyti dar vieną masinį valstiečių trėmimą. Deportacijos turėjo pakirsti Baltijos šalyse vykusio antisovietinio partizanų pasipriešinimo socialinę bazę, pakeisti visuomenės struktūrą, galutinai palaužti valstiečių valią priešintis kolūkių kūrimui ir užtikrinti žemės ūkio visuotinės kolektyvizacijos sėkmę.

Po vizito pas diktatorių A. Sniečkus 1949 m. vasario 15–18 d. sušaukė LKP(b) VI suvažiavimą, kuriame iškėlė tikslą „per artimiausius metus pasiekti visišką kolūkinės santvarkos pergalę“. Suvažiavimo dokumentai nurodė pagrindines kryptis ir priemones šiam tikslui pasiekti. Partinėms ir vyriausybinėms institucijoms buvo iškeltas uždavinys forsuočiai vykdyti visuotinį žemės ūkio kolektyvizavimą¹⁶. Tokį staigų agrarinės politikos posūkį galėjo lemti tik J. Stalinas, nes dar visai neseniai VKP(b) CK Partinių organizacijų tikrinimo valdyba ir Žemės ūkio skyrius prieštaravo respubliki-

nės valdžios skubotumui kuriant kolūkius¹⁷. Suvažiavimo metu skaitytame ataskaitiniame pranešime, galima numanyti, A. Sniečkus perteikė pagrindines J. Stalino susitikime su Baltijos respublikų vadovais išsakytas mintis: „Draugas Stalinas moko, kad kolūkinė statyba negali vykti savieiga. Taip pat negalime užmiršti, kad sėkmingas ir masinis kolūkių vystymasis neišvengiamai sukels dar beviltiškesnius buožijos mėginimus priešintis socialistinei statybai kaime, nes priešas žino, kad šita statyba suduos jam mirtiną smūgį. Kuo masiškesnis taps kolūkinis judėjimas, tuo labiau sužvėrės priešas, buožė, jaučiantis, kad žemė slysta iš po kojų. Tai reiškia, draugai, jog mes turime mobilizuoti visas savo jėgas tam, kad buožijai būtų suduoti triuškinantys smūgiai.“¹⁸ Tai buvo aiški užuomina į ateityje numatomas represijas prieš „buožes“ arba trėmimus.

Neabejotina, kad Baltijos respublikų lyderių ir J. Stalino sprendimas dėl masinio valstiečių ištėmimo buvo tikslingai suderintas su prasidėjusia visuotine prievartine kolektyvizacija. Oficialų nutarimą dėl masinių trėmimų iš Baltijos šalių SSRS Ministrų Taryba priėmė praėjus vienuolikai dienų po susitikimo Kremliuje – 1949 m. sausio 29 d. Nutarimą pasirašė SSRS MT pirmininkas J. Stalinas ir SSRS MT reikalų valdytojas J. Čadajevs. Pasak nutarimo, „amžiams“ turėjo būti ištremta 8500 šeimų (25 500 žmonių). Į šį skaičių turėjo įeiti „buožės su šeimomis“, nelegalioje padėtyje buvusių, žuvusių, įkalintų ginkluotojo ir neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyvių bei jų rėmėjų šeimos, legalizuoti „banditai“ (partizanai), „tęsiantys priešišką veiklą“, ir jų šeimos¹⁹. Kovo 19 d. LSSR MT pirmininkas M. Gedvilas pasirašė LSSR MT nutarimą „Dėl buožių iškeldinimo iš Lietuvos SSR teritorijos“, kuriame, kitaip nei SSRS MT nutarime, kalbama tik apie šešių tūkstančių „buožių su šeimomis“ ištėmimą, nes

sprendimą dėl pasipriešinimo dalyvių šeimų trėmimo turėjo priimti SSRS MGB Ypatin-gasis pasitarimas²⁰. Kaip ir norėjo J. Stalinas, Lietuvos gyventojų masinio trėmimo operacija kodiniu pavadinimu „Priboj“ („Bangų mūša“) buvo įvykdyta stebėtinai sparčiai – 1949 m. kovo 25–28 d., tai yra per keturias dienas. Oficialiais duomenimis, iš Lietuvos amžinai tremčiai buvo ištremtas 28 981 žmogus²¹. Nutarimo biurokratinė formuluotė buvo standartinė rutininė, tačiau iš jos sunku spręsti apie trėmimo iniciatorius: „Priimti Lietuvos SSR, Latvijos SSR, Estijos SSR Ministrų Tarybų ir Lietuvos, Latvijos ir Estijos KP(b) Centro Komitetų pasiūlymą ištremti...“²² Iš viso per 1949 m. trėmimus (papildomi nedidelio masto trėmimai dar vyko balandžio 10–20 d., birželio 6 d. ir liepos 7 d.) iš Lietuvos buvo ištremta apie 33 tūkst. žmonių²³. Didžiausią ištremtųjų nuošimtį sudarė vidutiniškai valstiečiai, nes dauguma pasiturinčių valstiečių buvo ištremti dar 1948 m. Pagal bendrą ištremtųjų žmonių skaičių tai buvo didžiausi trėmimai okupuotose Baltijos valstybėse, o Lietuvoje – antras pagal dydį. Didžiausias trėmimas įvykdytas 1948 m. gegužės 22–27 d., tada ištremta apie 40 tūkst. gyventojų. Trėmimų metu konfiskuotas valstiečių turtas (žemė, pastatai, gyvuliai, žemės ūkio padargai ir inventorius) buvo panaudojamas stiprinant kuriamų kolūkių materialinę bazę. Tokiu nieko nekainuojančiu būdu buvo įgyti pastatai, kuriais kompensuota naujų kolūkinųjų patalpų statyba.

Kaip kolektyvizavimo tempus veikė deportacijos, rodo kolūkių kūrimosi statistika. 1948 m. vasarą, po gegužės pabaigoje įvykdyto masinio valstiečių trėmimo, sparčiai išaugo kolūkių skaičius. Pavyzdžiui, nuo balandžio 1 d. iki liepos 1 d. kolūkių padaugėjo nuo 75 iki 227 (įkurti 152 kolūkiai); spalio 1 d. jų buvo 290, lapkričio 1 d. – 380²⁴. 1949 m. kovo pabaigoje įvykdžius antrą

masinį valstiečių trėmimą, balandžio mėn. buvo įkurti 1266 kolūkiai – tai didžiausias skaičius per vieną mėnesį įkurtų kolūkių 1949 m.²⁵ Šie skaičiai aiškiai rodo tiesioginį ryšį tarp deportacijų ir kolektyvizacijos paspartėjimo.

LKP(b) VI suvažiavime gavusi direktyvą vykdyti visuotinę kolektyvizaciją, vietinė partinė ir sovietinė valdžia provincijoje veikė šurkščiai ir tiesmukai. Gana tipiškas visai Lietuvai atvejis forsutos kolektyvizacijos pradžioje užfiksuotas Eišiškių valsčiaus Pulstakų kaime. Šio kaimo valstiečiai 1949 m. balandžio 15 d. kolektyviniame laiške-skunde G. Malenkoviui ir SSRS MT reikalų valdytojo pavaduotojui V. Prokofjevui pranešė apie valsčiaus vykdomojo komiteto atstovų naudotą prievartą, patyčias, „grasinimus ginklu ir išvežimu į Sibirą“ tiems, kurie nestos į organizuojamą kolūkį. Valstiečiai buvo priversti pasirašyti pareiškimus stoti į kolūkį, tačiau ėmėsi ieškoti užtarimo Maskvoje, prašydami grąžinti konfiskuotus gyvulius ir žemės ūkio inventorių. G. Malenkovas pavedė VKP(b) CK Žemės ūkio skyriui kartu su LKP(b) CK patikrinti faktus vietoje ir apie rezultatus informuoti, tačiau nežinoma, kokios buvo patikrinimo išvados ir koks likimas pasirašiusiųjų laukė vėliau²⁶. Kitas atvejis. Albinas Žebuolis iš Rubikių kaimo prisimena, kaip buvo įkurtas „Ždanovo“ kolūkis: „O kolūkis kūrėsi taip. Komsorgas Bražiūnas sukvietė Puodžių, Kerkūzų ir Naujasodžio kaimų žmones pas ūkininką Mykolą Perevičių. Prieš tai niekas tarpusavyje nebendravo, nekalbėjo, nesitarė apie stojimą kolūkin. Visi bijojo – vyko trėmimai, neramumai iš visų pusių, tai skrebai, tai miškiniai, ar partizanai. Sunku buvo atskirti kas kur... Taigi, į sukviestą susirinkimą suėjo visos vienkiemių „galvos“ – šeimininkai apie 20 žmonių. Daug kalbų nebuvo, tiesiog pradėjo kvieisti stipriausius ūkininkus, kas daugiausia žemės turi, ir klausti, kiek ko

turi, ką duosi ir t. t. Po vieną, po vieną ir surašė visus. Nei vienas net ko nors paklausti neišdrįso, nes ginkluoti skrebai buvo įterpti tarp ūkininkų, – nei pakalbėsi, nei pasitarsi. Ilgai laukti nereikėjo, gal po poros valandų jau ir kolūkio pavadinimas buvo – „Ždanovas“.²⁷ Jonas Jakeliūnas prisimena, kaip buvo kuriamas kolūkis Kavarsko valsčiaus Pienionių apylinkėje: „Važinėjo Kavarsko valdžia. Tuos, kurie nenorėjo stoti, laikė per naktį Vytauto Grigaliūno namuose. Šis priėmė, kurgi dėsies?.. Pas Grigaliūną ir susirinkimas vyko. Valdžia važinėjo ginkluota. Pradžioje gražiai kalbėjo. Labiausiai spaudė tuos, kurie stipriau gyveno. Jei kas, tuoj pradėdavo gąsdinti trėmimais... Kas gi norės išsišokti ar kitaip pyktis?..“²⁸ Julija Augutienė prisimena, kaip sovietų valdžia palauždavo besipriešinančius stoti į kolūkį ūkininkus Burbiškio apylinkėse: „Buvom keletą kartų sukviesti. Neidavo Mataušas Jakubonis, labai priešinosi, todėl jam uždėjo dideles prievoles, ir jų vis daugėjo... tai grūdų, tai mėsos... Jų visus gyvulius konfiskavo, bet jis vis tiek nestojo kolūkin. Ir Juozas Karvelis priešinosi, pradžioje nestojo. Jis turėjo labai daug žemės. Tai jį buvo uždarę sklepan buvusiam Kriaučionio name. Išlaikė apie tris dienas. Vis grasindavo, gąsdindavo, todėl vėliau jis įstojo kolūkin. Išsisuko iš tremties.“²⁹ Labai panašiai, naudojant didesnę ar mažesnę prievartą kolūkiai buvo kuriami visoje Lietuvoje.

Tačiau visuotinė kolektyvizacija nebūtų vykusį taip sėkmingai, jei tuo pat metu nebūtų vykęs stiprus ekonominis valstiečių spaudimas ir jų ūkių žlugdymas. Istorikas Liudas Truska savo studijoje argumentuotai atskleidė, kaip ekonominiais, finansiniais ir teisiniais svertais valdžia palauždavo valstiečių pasipriešinimą bei demotyvuodavo juos išlaikyti individualius ūkius. Didindama žemės ūkio produktų prievoles (pyliavas) ir mokesčius, sovietų valdžia įstūmė valstiečius (iš esmės vidutiniokus) į beviltišką padėtį. Už

įsiskolinimus, nesumokėtus mokesčius grėšė teismai, turto konfiskavimas, tad vienintelė išeitis ūkininkui likdavo stoti į kolūką³⁰. 1948 m. spalio–gruodžio mėn. buvo aprašyta 12 900 žemės ūkio mokesčių skolininkų, iš jų 6700 perduoti teismui. 1949 m. aprašyta apie 30 tūkst. skolininkų, iš jų apie 12 tūkst. perduota teismui³¹. Detaliau šio klausimo nenagrinėsime, nes istoriografijoje tai gana išsamiai atskleista³².

KOLŪKIŲ BŪKLĖ IR VKP(B) CK INSPEKTORIŲ KONTROLĖ 1950–1952 M.

1949 m. gruodžio mėn. respublikoje buvo 93 tarybiniai ūkiai, kurie turėjo 146,5 tūkst. ha žemės. SSRS Ministrų Taryba buvo davusi užduotį respublikos vadovybei per artimiausius metus tarybinius ūkius paversti pavyzdiniais ūkiais, gaunančiais 23 cnt grūdinių kultūrų derliaus iš vieno hektaro, o gyvulininkystės produktyvumą padidinti 2,5–3 kartus. A. Sniečkus ir M. Gedvilas, motyvuodami tarybiniais ūkiais Maskvos keliamais didžiuliais uždaviniais, prašė G. Malenkovo skirti žemės ūkio technikos. VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vadovams tarpininkaujant, SSRS tarybinių ūkių ministerija 1950 m. pradžioje Lietuvai skyrė 210 automobilių, 240 traktorių, 34 kombainus, 20 grūdų džiovyklų, 70 sėjamųjų mašinų, įrangą ekskavatorių stočiai ir veislinių gyvulių³³. Tačiau pagrindinė žemės ūkio produkcija turėjo būti gaunama ne iš tarybinių ūkių, o iš kolūkių; 1950 m. vasario 1 d. Lietuvoje jau buvo sukurti 6205 kolūkiai, sujungę 65,1 proc. respublikos valstiečių ūkių. Iš jų 20 kolūkių (0,32 proc. visų kolūkių) buvo sukurti 1947 m., 594 (6,2 proc.) kolūkiai sukurti 1948 m., 5318 (55,7 proc.) – 1949 m. ir 273 (4,4 proc.) – iki 1950 m. vasario 1 d.³⁴

VKP(b) CK ir SSRS MT vadovybė nebuvo linkę akiai pasitikėti informacija apie kolektyvizacijos „sėkmę“, todėl atidžiai stebėjo ir kontroliavo padėtį respublikoje. 1950 m. pradžioje tikrinti kolektyvizacijos eigą iniciatyvos ėmėsi Kolūkių reikalų taryba prie SSRS Ministrų Tarybos. Į Lietuvą buvo pasiųstas inspektorius Domarackis; jis ataskaitoje Kolūkių reikalų tarybos prie SSRS MT pirmininkui Andrejui Andrejevui rašė, kad Šiaulių, Joniškio, Rietavo, Kėdainių, Anykščių, Šakių, Radviliškio ir Šilutės apskrityse kolektyvizuota per 90 proc. valstiečių ūkių, 14-oje apskričių kolektyvizuota daugiau kaip 70 proc., tačiau Varėnos apskrityje į kolūkius įstojo tik 3,7 proc. valstiečių ūkių, Vilniaus – 24,8 proc., Trakų – 26,6 proc., Alytaus – 31,8 proc. ir Ukmergės – 34,2 proc. Domarackis atkreipė dėmesį į tai, kad SSRS vyriausybė 1949 m. suteikė didelę materialinę pagalbą respublikai: skyrė 46,1 mln. rb ilgalaikių kreditų, 9600 t grūdų sėjai, 135 krovininius sunkvežimius ir kitos žemės ūkio technikos. Jo nuomone, tai leido paspartinti valstiečių ūkių kolektyvizavimą ir organizaciniu ūkiniu atžvilgiu sustiprinti kolūkius. Antra vertus, Domarackis pranešė apie „rimtus trūkumus“ vykdant kolektyvizaciją – daugelyje kolūkių didelė dalis darbinių gyvulių, žemės ūkio inventoriaus ir pastatų nebuvo suvisuomeninti, nevyko visuomeniniai darbai – valstiečiai savo ūkius apdirbdavo individualiai³⁵. Pavyzdžiui, 1950 m. sausio 1 d. 2031 kolūkyje (tai sudarė 33,3 proc. bendro kolūkių skaičiaus) nebuvo suvisuomenintos gamybos priemonės – darbiniai gyvuliai ir žemės ūkio inventoriaus. Daugelyje kolūkių grūdinių kultūrų pavasarinės ir rudeninės sėjos darbus valstiečiai atliko individualiai, taip pat individualiai nuėmė derlių. Švenčionėlių valsčiaus vykdomasis komitetas Domarackiui pranešė, kaip vyko darbas kolūkyje „Raudonoji žvaigždė“: „Valsčiaus, apskrities organizacijos ir partinės

organizacijos kolūkiui nurodė 1949 m. pavasario sėją vykdyti kolektyviai organizuotu darbu ir suvisuomeninti visas sėklas. Tačiau, nepaisant daugkartinių perspėjimų ir politinių aiškinimų apie kolūkinės santvarkos pranašumus, kolūkiečiai nepradėjo kolektyviai dirbti žemės ir atlikti pavasarinės sėjos darbų.“ Apibendrinamas ataskaitą Domarackis padarė išvadą: „Visi šie rimti trūkumai vykdant kolūkių kūrimą Lietuvos SSR yra padarinys to, kad kolektyvizacijai neteisingai vadovavo daugelis vietinių sovietinių ir partinių organizacijų, kurios organizuojant kolūkius nesiėmė būtinų priemonių, kad gamybos priemonės būtų laiku suvisuomenintos daugiau kaip dviejuose tūkstančiuose kolūkių, ir nesiima pakankamų priemonių stiprinti šiuos kolūkius.“³⁶ Taigi inspektorius atskleidė pagrindinę kolektyvizacijos bėdą – kolūkių fiktyvumą arba, galima sakyti, „popierinį“ fasadiškumą. Dėl tokios padėties Maskvos kontrolierius nesiėmė kaltinti LKP(b) CK ar LSSR MT vadovų, atsakomybę paliko tik vietinėms partinėms, sovietinėms organizacijoms ir kolūkių valdyboms³⁷.

Tačiau šios informacijos VKP(b) Centro Komitetui neužteko. Paraleliškai turėjo būti gauta informacija partine linija, ir čia nepamainomas pasirodė LKP(b) CK antrasis sekretorius Aleksandras Trofimovas, kurio kompetencija anksčiau suabejojo VKP(b) CK Kadru valdybos inspektorius, rašęs, kad A. Trofimovas svarstant klausimus LKP(b) CK biure dažniausiai tyli, „savo nuomonę šiek tiek priderina prie Lietuvos KP(b) CK pirmojo sekretoriaus nuomonės“ ir „labai retai informuoja VKP(b) CK apie padėtį respublikoje“. Inspektorius rekomendavo Kadru valdybai „norint išsaugoti drg. Trofimovą LKP(b) CK antrojo sekretoriaus pareigose“, iškvieisti jį į CK, nurodyti trūkumus ir pareikalauti juos „pašalinti artimiausioje ateityje“³⁸. Tikriausiai A. Trofimovas buvo griežtai perspėtas, nes 1950 m. kovo 29 d.

VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjui A. Kozlovui pateikė plačią ataskaitą apie kolūkių būklę ir kolektyvizacijos eigą. A. Trofimovo pateikta informacija rodo, kad 1950 m. kovo 29 d. Lietuvoje iš viso buvo 363 597 valstiečių ūkiai, iš jų 251 538, arba 69,2 proc., buvo sujungti į kolūkius. 1950 m. kolūkių kūrimo tempai išliko tokie pat spartūs – nuo vasario 1 d. iki kovo 29 d. buvo sukurti 192 kolūkiai ir bendras kolūkių skaičius pasiekė 6397. Vienas kolūkis sujungė 40 valstiečių ūkių, o bendrą kolūkio žemę vidutiniškai sudarė 425 ha³⁹. Ypač sunkiai sekėsi organizuoti kolūkius apskrityse, kur daugumą gyventojų sudarė lenkai – Vilniaus, Trakų, Švenčionių ir Širvintų. Tai buvo aiškinama nepakankama šių apskričių sovietizacija ir lenkų ketinimu repatrijuoti. Lazdijų, Prienų, Varėnos, Alytaus, Ukmergės, Marijampolės, Tauragės ir Utenos apskrityse kolektyvizacija strigo dėl partizanų antikolūkinių priemonių (kontragitacijos ir mirties bausmių kolūkių organizatoriams). A. Trofimovas ataskaitoje Maskvai pagrindiniais kolūkių kūrimo trūkumais įvardijo „buožių“ prasiskverbimą į kolūkių valdybas, nesuvisuomenintus gyvulius ir žemės ūkio inventorių, guvulių kritimą dėl nepriežiūros⁴⁰.

VKP(b) CK Žemės ūkio skyrius iš SSRS žemės ūkio ministerijos ir Kolūkių reikalų tarybos prie SSRS MT gaudavo informaciją apie kolektyvizacijos eigą, kolūkių būklę ir teikė rekomendacijas VKP(b) CK sekretoriato vadovui G. Malenkovui. Iš Lietuvos gaunamos žinios vertė sunerinti CK aparato vadovybę. Antai VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjas A. Kozlovas, susipažinęs su inspektorių pažymomis, siūlė G. Malenkovui papildomai komandiruoti į Lietuvą skyriaus instruktorių patikrinti kolūkių būklės, o vėliau apsvarstyti šį klausimą VKP(b) CK sekretoriatai⁴¹. Toks svarstymas įvyko tikriausiai 1950 m. vasaros pabaigoje, tačiau tiksli data ir jo rezultatai nežinomi⁴².

1950 m. birželio 8 d. VKP(b) CK Politinis biuras „priėmė LKP(b) CK pasiūlymą“ ir nutarė organizuoti Lietuvoje politinius skyrius prie mašinų ir traktorių stočių. Manyta, jog griežti politiniai darbuotojai padės gerinti kolūkius aptarnaujančių MTS darbą, padidins jų vaidmenį politiškai ir ūkiškai stiprinant kolūkius, užtikrins, kad žemės ūkio planai ir įsipareigojimai valstybei būtų vykdomi laiku⁴³.

Birželio mėn. A. Kozlovas papildomai informavo G. Malenkovą apie „rimtus trūkumus“ vykdant kolektyvizaciją. Pareigūno nuomone, sovietinės ir žemės ūkio organizacijos neskiria pakankamai dėmesio „politiniam ir organizaciniam ūkiniam naujai sukurtų kolūkių sustiprinimui“, Trakų apskrityje iširo 23 žemės ūkio artelės, daugelyje kolūkių nesuvisuomeninti darbiniai gyvuliai, žemės ūkio inventorių, gamybinės patalpos, silpnai plėtojama gyvulininkystė. A. Kozlovas siūlė G. Malenkoviui „dėl gilesnio susipažinimo“ su kolektyvizacijos būkle komandiruoti į Lietuvą skyriaus inspektorius ir po vieną atstovą iš SSRS žemės ūkio ministerijos bei Kolūkių reikalų tarybos prie SSRS MT, taip pat prašė tolesnių nurodymų šiuo klausimu⁴⁴.

1950 m. birželio mėn. prasidėjęs Pietų Korėjos ir Šiaurės Korėjos karas sukėlė nemažą atgarsį Lietuvoje. LSSR prokuroras G. Bacharovas 1950 m. liepos mėn. susirūpinęs informavo SSRS generalinį prokurorą G. Safonovą, o šis – G. Malenkovą apie antisovietines ir antikolūkines apraiškas Širvintų, Trakų, Vilniaus, Švenčionių, Kėdainių ir kituose rajonuose, Kauno srityje. Valstiečiai surinkdavo parašus ir vieningai išstodavo iš kolūkių, vykdė antikolūkinę agitaciją, maištavo, skleidė gandus apie greitą karą tarp JAV ir SSRS, neleidavo traktorininkams apdirbti jų buvusios žemės, net naudodavo jėgą prieš kolūkio aktyvą, pirmininkus. LSSR MGB ir LSSR prokuratūra tuoj pat ėmėsi represijų,

išsiuntė į vietas savo aparatų darbuotojus. Antikolūkinių apraiškų iniciatoriai nedelsiant buvo suimti ir teisiami, tuo užgniauziant didesnio maišto pavojų⁴⁵.

Kolektyvizacijai įsibėgėjus, A. Sniečkus ir M. Gedvilas buvo sumanę kaimo totalaus pertvarkymo planą ir 1950 m. rudenį prašė J. Stalino visokeriopos sąjunginių ministerijų materialinės paramos. Pagal sumanymą per ketverius metus 190 tūkst. vienkiemių (apie 55 proc. visų valstiečių ūkių) būtų panaikinti, o jų gyventojai kolūkiečiai būtų perkelti į kuriamas kolūkines gyvenvietes. Motyvuojama buvo tuo, kad vienkiemiai „yra stabdys panaudoti šiuolaikinę žemės ūkio techniką, trukdo sutvarkyti kolūkių žemės naudojimą, yra kliūtis organizaciniam ūkiniam kolūkių stiprinimui ir kolūkiečių materialinės gerovės bei kultūrinio lygio kėlimui“⁴⁶. Šiems planams nebuvo lemta išsipildyti, matyt, dėl didžiulių tam reikalingų lėšų stokos.

Po 1950 m. vasaros pabaigoje VKP(b) CK sekretoriatai įvykusio „kolūkinės statybos“ eigos Lietuvoje svarstymo respublikos vadovybė turėjo imtis priemonių taisyti padėtį. 1950 m. lapkričio 16–19 d. įvyko LKP(b) CK plenumas; jame A. Sniečkus perskaitė išsamų pranešimą apie pagrindinius „kolūkinės statybos trūkumus ir klaidas“, apžvelgė, ką respublikos partinės ir valstybinės institucijos nuveikė po to, kai kolūkių stiprinimo klausimai buvo apsvaistyti VKP(b) Centro Komitete. Kartu buvo iškelti nauji uždaviniai, kaip organizaciniu ūkiniu atžvilgiu stiprinti kolūkius. Plenumo dalyvavęs VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjas pavaduotojas V. Jakuševas ataskaitoje CK vadovams rašė, kad daugelis kolūkių neturėjo gyvulininkystės fermų, žieminių kultūrų sėjos planas neįvykdytas, nekuriamos gyvulininkystės fermos⁴⁷.

1951 m. pradžioje į kolūkius jau buvo sujungta 90,5 proc. visų valstiečių ūkių. Į kolūkių žemes įsiterpę nekolektyvizuoti

ūkių žemės sklypai A. Sniečkui ir M. Gedvilui pasirodė didelė kliūtis vykdant kaimo pertvarkymus, todėl jie prašė G. Malenkovo leisti Lietuvoje veikti VKP(b) CK ir SSRS LKT 1939 m. nutarimui „Dėl kolūkių visuomeninės žemės apsaugos nuo iššvaistymo“, kuriuo nustatyta, kad į kolūkius neįstoję valstiečiai gali turėti ne daugiau kaip 1 ha žemės, o kolūkiečių pagalbiniai ūkiai – iki 0,20 ha⁴⁸. SSRS žemės ūkio ministro pavaduotojas S. Choštarija tam nepritarė ir prašė nesvarstyti šio klausimo Centro Komite⁴⁹, tačiau CK aparatas rekomendavo SSRS žemės ūkio ministerijai ir Kolūkių reikalų tarybai prie SSRS MT komandiruoti savo atstovus papildomai išnagrinėti klausimą vietoje kartu su LKP(b) CK, LSSR MT ir pateikti pasiūlymus SSRS Ministrų Tarybai⁵⁰. Tai ir buvo padaryta.

1951 m. visą birželio mėnesį Lietuvoje dirbo VKP(b) CK inspektoriai, jie parengė išsamią ataskaitą apie įvairių respublikos sričių būklę su rekomendacijomis G. Malenkovui. Inspektoriai informavo vadovybę, kad 1951 m. birželio 1 d. buvo įkurti 3154 kolūkiai, sujungę 335 269 valstiečių ūkius, arba 91,5 proc. visų ūkių, tačiau daugelyje kolūkių gyvulių produktyvumas buvo žemas, grobstoma kolūkinė nuosavybė, nepatenkinamai organizuotas darbas ir ypač silpna drausmė. Be to, nebuvo suvisuomenintas darbas, technika, inventoriūs, darbiniai gyvuliai ir ūkiniai pastatai. Inspektoriai atkreipė dėmesį, kad 1950 m. iš 257 889 moterų 114 181 neišdirbo darbo dienų minimumo, o 33 788 moterys – nė vienos darbo dienos; iš 223 895 vyrų 40 734 neišdirbo darbo dienų minimumo, o 15 354 – nė vienos darbo dienos. Remdamasi inspektorių „patarimu“ Lietuvos SSR vadovybė rengė SSRS MT nutarimo projektą dėl tolesnės pietryčių Lietuvos rajonų plėtros, nes jie buvo ekonomiškai atsilikę ir mažiausiai kolektyvizuoti. Pagrindine ir svarbiausia blogos organizaci-

nės ūkinės kolūkių būklės priežastimi buvo nurodyti vienkiemiai; juos siūlyta naikinti, o kolūkiečius perkelti į kolūkines gyvenvietes. VKP(b) CK pareigūnai manė esant tikslinga pavesti LSSR Ministrų Tarybai ir LKP(b) Centro Komitetui kartu su SSRS žemės ūkio ministerija parengti ir teikti SSRS MT nutarimo projektą dėl valstiečių-kolūkiečių, gyvenančių vienkiemiuose, perkėlimo į kolūkines gyvenvietes. Jų nuomone, ši priemonė būtų lemiamą organizaciniu ūkiniu atžvilgiu stiprinant kolūkius ir likviduojant tautinį ginkluotąjį pagrindį⁵¹. G. Malenkovas nurodė įvairiems VKP(b) CK aparato padaliniais ir SSRS žemės ūkio ministerijai apsvarstyti inspektorių ataskaitoje iškeltas problemas ir parengti pasiūlymus⁵².

Maskvai padėtis Lietuvoje kėlė didelį nerimą, todėl tų pačių metų rugpjūčio mėn. į Lietuvą pasiūsta dar viena aukščiausio rango pareigūnų delegacija; jos nariai buvo VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjas A. Kozlovas ir SSRS žemės ūkio ministras I. Benediktovas. Jų išvada buvo nepalanki respublikos vadovybei: „Respublikoje daug silpnų kolūkių ir vadinamųjų fiktyvių kolūkių, kuriuose valstiečiai slapta ir netgi visai atvirai ūkininkauja individualiai.“⁵³

Neabejotina, kad VKP(b) CK inspektorių ataskaitos galiausiai inspiravo SSRS vadovybę imtis aktyvių veiksmų. SSRS Ministrų Taryba 1951 m. rugsėjo 4 d. priėmė nutarimą „Dėl pagalbos priemonių Lietuvos SSR žemės ūkiui“; šiuo nutarimu 1950 m. įkurti kolūkiai buvo atleisti nuo mėsos, pieno, kiaušinių ir vilnos privalomų pristatymų valstybei, suteiktos įvairios lengvatų kolūkiams 1951 m.

SSRS ir LSSR vadovybei reikėjo surasti sunkios ekonominės padėties žemės ūkyje ir blogos kolūkių būklės „kaltininką“, todėl vėl griebtasi naujų represijų prieš „išsiskverbčius į kolūkius ir ardomąją veiklą užsiimančius buožes“. J. Stalino vadovaujamas

Politinis biuras atsižvelgė į „LKP(b) CK pasiūlymą“⁵⁴ ir 1951 m. rugsėjo 5 d. priėmė sprendimą ištrėmti iš Lietuvos „apie 4000 prieš kolūkius veikiančių buožių su jų šeimomis“. LKP(b) Centro Komitetas buvo įpareigotas išaiškinti kaimo gyventojams, kad „buožių“ ištrėmimas buvo „priemonė, skirta darbo žmonių saugumo užtikrinimui ir kolūkinės statybos respublikoje pagerinimui“. Tuo pačiu Politinio biuro nutarimu buvo patvirtintas SSRS Ministrų Tarybos nutarimo⁵⁵ „Dėl buožių su šeimomis iškeldinimo iš Lietuvos teritorijos“ projektas⁵⁶. Įgyvendinant šį nutarimą, iš Lietuvos 1951 m. buvo ištrėmti maždaug 21 177 žmonės⁵⁷, o 1952 m. – maždaug 2934 žmonės⁵⁸. Kaip ir 1948 m., suveikė rutininis sprendimo dėl trėmimų priėmimo ir įgyvendinimo mechanizmas: iniciatyva–sprendimas–akcijos vykdytojas–propagandinis akcijos pagrindimas–formalus akcijos legitimavimas⁵⁹.

Tačiau šios priemonės atrodė nepakankamos. A. Sniečkus, matydamas itin blogą kolūkių padėtį, prašė G. Malenkovo SSRS MT 1951 m. rugsėjo 4 d. nutarimo punktus perkelti į naują nutarimą ir juos taikyti 1952 m. Be to, prašė papildomai nurašyti visus valstiečių, įstojusių į kolūkius, žemės ūkio produktų privalomų pristatymų įsiskolinimus⁶⁰.

Susidaryti vaizdą apie tuometį ekonominį nuosmukį gali padėti anoniminis laiškas J. Stalinui; jo autorius 1952 m. sausio mėn. rašė: „Šiuo metu visoje Lietuvoje panika. Parduotuvėse viskas išperkama. Kolūkinis turgus ištuštėjo. Kainos neįtikėtinai sukeltos. Maisto prekių parduotuvėse produktų trūkumas. Duonos pirkti eilės susidaro nuo nakties. Mėsos kainos pakilo iki 20–25 rb, sviesto – iki 45 rb prieš 8–10 ir 20–25 rb atitinkamai 1951 m. vasarą.“⁶¹

Vengdamas atsakomybės už kolektyvizacijos nesėkmes, A. Sniečkus griebėsi politinio manevro ir pareiškė kaltinimus

LKP(b) Kauno ir Vilniaus sričių komitetų vadovybėms⁶². Priverstas teisintis, LKP(b) Vilniaus srities komiteto pirmasis sekretorius Danijilas Šupikovas 1951 m. pabaigoje ataskaitoje J. Stalinui turėjo pripažinti „daug didelių trūkumų“ vadovaujant žemės ūkiui, „ypač politiniam ir organizaciniam ūkiniam kolūkių stiprinimui“. Pasak D. Šupikovo, kai kurie kolūkiai buvo kuriami paskubomis, nesuvisuomeninus gamybos priemonių, egzistavo fiktyvūs kolūkiai, o rajonų atsilikimo „kolūkinėje statyboje“ pagrindine priežastimi įvardijo tai, kad „nebuvo sukurtas platus nepartinio aktyvo sluoksniu apie partines organizacijas kolūkiuose“⁶³.

Išsiaiškinti tikrąją padėtį Vilniaus srityje VKP(b) CK nedelsiant nusiuntė inspektorių Jurijų Andropovą⁶⁴; jis ataskaitoje G. Malenkovui teigė, kad „kolektyvizacijos įgyvendinimui srityje smarkiai priešinasi buožių liekanos, buržuaziniai nacionalistai ir kunigai, kurie pikta agituoja prieš kolūkius, organizuoja padegimus, kolūkių turto grobstymą, griebiasi teroristinių aktų prieš aktyvistus, kolūkių vadovus, partinius ir sovietinius darbuotojus“, o LKP(b) Vilniaus srities komiteto vadovybė su tuo nekovoja, neišaiškina partijos politikos. Ataskaitoje taip pat pažymima, kad į kolūkių vadovybę prasiskverbę „buožės“ daro didžiulę žalą kolūkiams, žlugdo gyvulininkystės fermas, „buožės“ agituoja derlių nuiminėti individualiai, todėl 1951 m. net 130 kolūkių visuomeniniai pasėliai buvo nuimti individualiai, Eišiškių rajone iširo 5 kolūkiai. Anot inspektoriaus, siekdama ištaisyti padėtį, partinė ir sovietinė valdžia su milicijos pagalba atiminėjo iš valstiečių individualiai nuimtą derlių, grasino ir pradėjo valstiečių areštus. Tuo pasinaudoję „buožės“ sukėlė dalies kolūkiečių antikolūkinius veiksmus Druskininkų, Eišiškių, Varėnos ir Šalčininkų rajonuose, dėl to Eišiškių rajone 17 kolūkių buvo išgrobstyti gyvulininkystės fermos,

10 kolūkių sunaikinti apskaitos dokumentai, 5 kolūkiai iširo, Varėnos rajone 5 kolūkių valdybos atsisakė dirbti. J. Andropovas pažymėjo, kad vadovaujant „kolūkinei statybai“ LKP(b) Vilniaus srities komitetas ir srities rajonų partijos komitetai, užuot „kantriai aiškinę ir įtikinę“, neretai vykdė administravimą ir buvo „pažeidžiamas savanoriškumo principas“, srityje ilgą laiką egzistavo fiktyvūs kolūkiai, kuriuose valstiečiai toliau individualiai ūkininkavo. J. Andropovo manymu, vienkiemiai buvo didelė kliūtis „tolesniam kolūkinės statybos vystymui“⁶⁵.

1952 m. pradžioje VKP(b) CK sekretariate buvo sušauktas CK vadovybės posėdis; jame išklaustytos D. Šupikovo ir J. Andropovo ataskaitos ir CK priėmė specialų nutarimą „Dėl LKP(b) Vilniaus srities komiteto darbo“. Nutarime konstatuota: „Nors srities partinė organizacija pasiekė tam tikrų rezultatų vykdant žemės ūkio kolektyvizaciją“, tačiau padarė „rimtų trūkumų ir klaidų vadovaujant kolūkiams“. Įvairios ministerijos buvo įpareigos suteikti visokeriopą pagalbą sričiai toliau plėtojant kolektyvizaciją⁶⁶. LSSR žemės ūkio ministerija ir VKP(b) CK Žemės ūkio skyrius 1952 m. vasario 16 d. G. Malenkoviui pateikė naują pagalbos Lietuvos žemės ūkiui projektą⁶⁷. Šios priemonės gelbėjo žemės ūkį nuo visiškos katastrofos.

LKP(b) VII suvažiavimas (1952 m. rugsėjo 22 d.) konstatavo, kad „Lietuvos kaime nedalomai viešpatuoja socialistinė ūkio sistema. Lietuvos valstietis <...> tapo laisvu naujo, pasiturimo kolūkinio gyvenimo statytoju“⁶⁸. Tikrovė buvo visai kitokia – valstietis tapo pusiau baudžiavinių santykių su valstybe įkaitu, iš esmės pasmerktu skurdžiam vegetavimui ir sąlygoms, kurios ilgainiui skatino materialinę ir dvasinę degradaciją, moralinių vertybių nykimą. Žmonės kėlėsi į miestus, kur gyvenimo perspektyva atrodė geresnė.

IŠVADOS

J. Stalino vadovaujamas VKP(b) CK Lietuvoje iš esmės pakartojo Sovietų Sąjungoje 1929–1932 m. vykusios kolektyvizacijos etapus. Kaimo modernizavimui, arba gyventojų išvalstietinimui, buvo pasirinktas ne fermerizacijos (fermerinių ūkių), o pauperizacijos (nuskurdinimo) ir represijų būdas, tai yra pats blogiausias stalininis išvalstietinimo būdas.

Kolektyvizacijos procesą galima suskirstyti į kelis kokybiškai skirtingus etapus.

Pirmasis etapas (1947 m. balandis–1948 m. vasaris) – nesuveikęs savanoriškumo principas. VKP(b) CK ir LKP(b) CK vadovybė kolektyvizaciją pradėjo įgyvendinti lenininiais savanoriškumo principais, kurie akivaizdžiai nepasiteisino, ir kolūkių kūrimo procesas sustojo.

Antrasis etapas (1948 m. kovas–1949 m. sausis) – kolektyvizacijos proceso aktyvinimo laikotarpis. Šiame etape LKP(b) CK ėmė spausti vietines valdžios organizacijas spartinti kolektyvizaciją ir tai susiejo su 1948 m. gegužės pabaigoje vykdytu pirmuoju valstiečių masiniu trėmimu, kurio metu buvo išvežti pasiturintys ūkininkai. A. Sniečkaus parodytos iniciatyvos forsuoti kolektyvizaciją Maskva nesankcionavo, VKP(b) CK aparate tai buvo vertinama neigiamai. Pirmajame ir antrajame etape J. Stalinas nesidomėjo kolektyvizacijos eiga, todėl VKP(b) CK kontrolė buvo minimali.

Trečiajame etape (1949 m. sausis–1952 m.) prasidėjo ir buvo baigta prievartinė visuotinė kolektyvizacija. Lemiamą sprendimą vykdyti visuotinę kolektyvizaciją ir masinį valstiečių trėmimą J. Stalinas ir sukviesti Baltijos respublikų komunistų partijų pirmieji sekretoriai priėmė 1949 m. sausio 18 d. Kremliuje. Šiuo laikotarpiu spartūs kolektyvizacijos tempai lėmė, kad atsirado daug fiktyvių kolūkių, ir tai tapo VKP(b) CK inspekcijų

nuolatinio dėmesio objektu. 1949–1952 m. Lietuvoje lankėsi ne mažiau kaip 5 įvairaus rango VKP(b) CK inspekcijos, kurios tikri- no kolūkių būklę ir kolektyvizacijos eigą. Jų išvadomis buvo vadovaujamosi priimant sąjunginius sprendimus dėl visokeriopos pagalbos blogėjančiai žemės ūkio padėčiai taisyti.

VKP(b) CK nuolatinė kontrolė ir pagalba padėjo LSSR vadovybei įvykdyti kaime „didįjį lūžį“, arba ūkininkų išvalstietinimą, kai buvo

sulaužyta kaimo bendruomenės gyvenimo sankloda, pakeisti nuosavybės, ekonominiai ir socialiniai santykiai. Kolūkinė santvarka iš esmės pažeidė kaimo egzistencijos sąlygas, atėmė materialinę žmonių motyvaciją ir iniciatyvą, sutraukė tradicinius kaimo bendruomeninius santykius bei ryšius. Kolektyvizacija sunaikino paskutinę valstybės nekontroliuo- jamą laisvosios rinkos salelę – individualius valstiečių ūkius ir paspartino kaimo žmonių emigravimą į miestus.

Nuorodos

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, *Избранные произведения*, т. 2, Москва: Издательство политической литературы, 1948, с. 414–415.

² В. И. Ленин, *Полное собрание сочинений*, т. 38, Москва: Издательство политической литературы, 1969, с. 29.

³ И. В. Сталин, *Вопросы ленинизма*, Москва: Госполитиздат, XI изд., с. 307.

⁴ И. В. Сталин, „Год великого перелома: к XII годовщине Октября“, *Правда*, 3 ноября 1929 г.

⁵ LKP(b) CK XIX plenumo medžiaga, Lietuvos upratingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 51, b. 231, l. 6.

⁶ *Коллективизация крестьянских хозяйств Литовской ССР*, Вильнюс, 1977, с. 252.

⁷ *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*: Справочник, Москва: Новый хронограф, 2008, с. 515.

⁸ Т. Таннберг, *Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956)*, *Исследования и документы*, Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010, с. 44; Rašytinis nurodymas N. Karotammui atvykti į pokalbį su J. Stalinu, Estijos valstybinis archyvas (toliau – EVA), f. 9607, ap. 1, b. 302, l. 1–3.

⁹ 1973 m. sausio 7–9 d. vyko pompastiškas A. Sniečkaus 70-ies metų jubiliejaus minėjimas. Sausio 9 d. pasveikinti sekretoriaus į LKP CK atvyko dailininkų Vytauto Mackevičiaus, Vlodo Karatajaus ir Liudos Vaineikytės delegacija, kuriai jis, geriant kavą, papasakojo apie susitikimus su J. Stalinu 1944 ir 1949 m. Prisiminimus užrašė susitikime dalyvavęs Partijos istorijos instituto prie LKP CK direktorius

Romas Šarmaitis, žr. Susitikimai 70-mečio gimimo dienos proga 1973 metais. *Revoliucinė veikla 1920–1940 metais*. Susitikimas su dailininkais, LYA, f. 3377, ap. 51, b. 80, l. 13–17.

¹⁰ Ibid.

¹¹ M. Gedvilas, *Lemiamas posūkis*, Vilnius: Vaga, 1975, p. 238–239.

¹² A. Jefremenka, *Kolūkinės santvarkos pergalė Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, 1977, p. 45.

¹³ Rašytinis nurodymas N. Karotammui atvykti į pokalbį su J. Stalinu, EVA, f. 9607, ap. 1, b. 302, l. 1–3.

¹⁴ Matyt, čia turėta omenyje Estijos KP(b) CK biuras, o ne VKP(b) CK Politinis biuras.

¹⁵ Т. Таннберг, op. cit., с. 44; Rašytinis nurodymas N. Karotammui atvykti į pokalbį su J. Stalinu, EVA, f. 9607, ap. 1, b. 302, l. 1–3.

¹⁶ *Советская Литва*, 1949 03 09.

¹⁷ VKP(b) CK Partinių organizacijų tikrinimo valdybos Partinės informacijos skyriaus vedėjo I. Pozdniako 1948 m. kovo 22 d. pažyma A. Ždanovui, A. Kuznecovui ir M. Suslovui apie LKP(b) CK ir Lietuvos SSR Ministrų Tarybos nutarimą „Dėl kolektyvinių ūkių organizavimo respublikoje“, RVSPJA, f. 17, ap. 122, b. 319, l. 59–60; VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjo pavaduotojo V. Jakuševo 1948 m. rugpjūčio 7 d. tarnybinis raštas A. Ždanovui dėl I. Pozdniako pažymos „Dėl Lietuvos SSR KP(b) CK ir Lietuvos SSR Ministrų Tarybos nutarimo dėl kolektyvinių ūkių organizavimo respublikoje“, ibid.

¹⁸ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ataskaitinis pranešimas LKP(b) VI suvažiavime, LYA, f. 1771, ap. 51, b. 218, l. 18.

¹⁹ *История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х–первая половина 1950-х годов*: Собрание документов в 7-ми томах, т. 1, Москва: РОССПЭН, 2004, с. 517–519.

²⁰ E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1996, p. 124.

²¹ LSSR valstybės saugumo ministro generolo leitenanto Piotro Gorlinskio ir SSRS MGB įgaliotinio generolo leitenanto Jedunovo 1949 m. kovo 31 d. ataskaita SSRS valstybės saugumo ministrui generolui pulkininkui V. Abakumovui ir SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui generolui leitenantui S. Ogolcovui apie 1949 m. kovo 25–29 d. trėmimą iš Lietuvos, <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/480400.htm> (žiūrėta 2018 08 21).

²² *История сталинского...*, c. 517–519.

²³ A. Anušauskas, *Teroras, 1940–1958*, Vilnius: Versus aureus, 2012, p. 210.

²⁴ A. Jefremenka, op. cit., p. 32.

²⁵ *Ibid.*, p. 45.

²⁶ Trakų apskrities Eišiškių valsčiaus Pabarės apylinkės Pulstakų kaimo valstiečių 1949 m. balandžio 15 d. pareiškimas su prašymu G. Malenkovui ir SSRS Ministrų Tarybos reikalų valdytojo pavaduotojui V. Prokofjevui dėl prievartinės kolektyvizacijos, RVSPJA, f. 17, ap. 118, b. 388, l. 66–67.

²⁷ I. Adomonienė, *Kolektyvizacija Anykščių apskrityje 1948–1950 m.*, Utena: UAB „Utenos Indra“, 2009, p. 74.

²⁸ *Ibid.*, p. 98.

²⁹ *Ibid.*, p. 91.

³⁰ L. Truska, „Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas“, in *Lietuvos istorijos metraštis*, 1988, Vilnius: Mokslas, p. 79–90.

³¹ L. Truska, „Skaudi praradimų kaina“, *Komjaunimo tiesa*, 1988 05 18.

³² L. Truska, „Lietuvos valstiečių...“

³³ A. Sniečkaus ir M. Gedvilo 1949 m. gruodžio 7 d. tarnybinis raštas G. Malenkovui dėl pagalbos tarybiniais ūkiams, RVSPJA, f. 17, ap. 138, b. 105, l. 151–153; VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjo pavaduotojo V. Puzanovo 1950 m. vasario 18 d. raštas G. Malenkovui dėl pagalbos Lietuvos tarybiniais ūkiams, *ibid.*, l. 157.

³⁴ Kolūkių reikalų tarybos prie SSRS Ministrų Tarybos inspektoriaus Domarackio 1950 m. kovo 2 d. tarnybinis raštas Kolūkių reikalų tarybos prie SSRS Ministrų Tarybos pirmininkui A. Andrejevui „Dėl rimtų trūkumų vykdant kolektyvizaciją Lietuvos SSR“, *ibid.*, b. 162, l. 3–14.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*

³⁸ VKP(b) CK Kadrujų valdybos inspektoriaus P. Jakovlevo 1948 m. gegužės mėn. pažyma apie LKP(b) CK antrąjį sekretorių Aleksandrą Trofimovą, *ibid.*, ap. 127, b. 1342, l. 95–96.

³⁹ LKP(b) CK antrojo sekretoriaus Aleksandro Trofimovo 1950 m. kovo 29 d. informacinis raštas VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjui A. Kozlovui „Dėl kolektyvizacijos eigos ir kolūkių būklės Lietuvos SSR“, *ibid.*, ap. 138, b. 162, l. 19–27.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjo A. Kozlovo 1950 m. balandžio 12 d. tarnybinis raštas G. Malenkovui dėl blogos kolūkių būklės, *ibid.*, l. 15.

⁴² VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjo A. Kozlovo 1950 m. birželio 13 d. tarnybinis raštas G. Malenkovui dėl blogos kolūkių būklės, *ibid.*, l. 16–17.

⁴³ VKP(b) CK Politinio biuro 1950 m. birželio 8 d. nutarimas „Dėl politinių skyrių prie MTS organizavimo Lietuvos SSR“, *ibid.*, ap. 3, b. 1082, l. 25–26.

⁴⁴ VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjo A. Kozlovo 1950 m. birželio 13 d. tarnybinis raštas G. Malenkovui dėl blogos kolūkių būklės, *ibid.*, ap. 138, b. 162, l. 16–17.

⁴⁵ LSSR prokuroro 2 klasės valstybės justicijos patarėjo Georgijaus Bacharovo 1950 m. liepos 16 d. tarnybinis raštas SSRS generaliniam prokurorui 1 klasės valstybės justicijos patarėjui Grigorijui Safonovui „Dėl antikolūkinių apraiškų faktų kai kuriuose Lietuvos SSR rajonuose“, Rusijos federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. 8131, ap. 29, b. 195, l. 1–7.

⁴⁶ A. Sniečkaus ir M. Gedvilo 1950 m. spalio 7 d. tarnybinis raštas J. Stalinui dėl kolūkinių gyvenviečių kūrimo ir vienkiamų naikavimo, RVSPJA, f. 17, ap. 138, b. 162, l. 57–59.

⁴⁷ VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjo pavaduotojo V. Jakušovo 1950 m. lapkričio 23 d. tarnybinis raštas M. Suslovui ir P. Ponomarenkai „Dėl LKP(b) CK plenumo“, *ibid.*, l. 76–80.

⁴⁸ M. Gedvilo ir A. Sniečkaus 1951 m. kovo 8 d. tarnybinis raštas G. Malenkovui prašant leisti Lietuvoje veikti VKP(b) CK ir SSRS MT 1939 m. gegužės 27 d. nutarimui „Dėl apsaugos priemonių nuo kolūkių visuomeninės žemės iššvaistymo“, *ibid.*, ap. 119, b. 326, l. 112.

⁴⁹ SSRS žemės ūkio ministro pavaduotojo S. Choštarijos 1951 m. kovo 19 d. tarnybinis raštas SSRS MT dėl M. Gedvilo ir A. Sniečkaus prašymo leisti Lietuvoje veikti VKP(b) CK ir SSRS MT 1939 m. gegužės 27 d. nutarimui „Dėl apsaugos

priemonių nuo kolūkių visuomeninės žemės iššvaistymo“ *ibid.*, l. 113.

⁵⁰ J. Penzino ir A. Ponomariovo 1951 m. balandžio 7 d. tarnybinis raštas G. Malenkoviui dėl M. Gedvilo ir A. Sniečkaus prašymo leisti Lietuvoje veikti VKP(b) CK ir SSRS MT 1939 m. gegužės 27 d. nutarimui „Dėl apsaugos priemonių nuo kolūkių visuomeninės žemės iššvaistymo“, *ibid.*, l. 111.

⁵¹ VKP(b) CK inspektorių B. Dvinskio, A. Fedino ir V. Stepanovo 1951 m. liepos 7 d. ataskaita G. Malenkoviui apie padėtį Lietuvos SSR, *ibid.*, b. 452, l. 233–247.

⁵² G. Malenkovo 1951 m. liepos 11 d. nurodymas SSRS žemės ūkio ministrui I. Benediktovui, VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjui A. Kozlovui, CK darbuotojams Ždanovui ir V. Stepanovui, *ibid.*, l. 232.

⁵³ E. Зубкова, *Прибалтика и Кремль. 1940–1953*, Москва: «Политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008, c. 186.

⁵⁴ Politinio biuro ir VKP(b) CK nutarimuose ši formuluotė gana standartinė, todėl nėra visai aišku, ar iniciatyvą parodė respublikos vadovybė, ar tokia iniciatyva kilo Kremliuje.

⁵⁵ Potvarkį pasirašė SSRS MT pirmininkas J. Stalinas ir SSRS MT reikalų valdytojas M. Pomaznevas.

⁵⁶ VKP(b) CK Politinio biuro 1951 m. rugsėjo 5 d. nutarimas „Dėl buožių su šeimomis ištrėmimo iš Lietuvos“, RVSPĪA, f. 17, ap. 162, b. 46, l. 1, 55, 69, 84.

⁵⁷ Trėmimai vyko keliais etapais: 1951 m. rugsėjo 20–21 d., spalio 2–3 d. ir lapkričio 30 d., žr. A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 212.

⁵⁸ Iš jų 359 žmonės buvo ištrėmti 1952 m. rugpjūčio 5–6 d. vykdant MGB Ypatingojo pasitarimo sprendimą. Pagal SSRS MT 1951 m. rugsėjo 5 d. nutarimą 1952 m. sausio 23 d. ištrėmta maždaug 1844 žmonės, o liepos 6–7 d. – 465 žmonės, žr. *ibid.*, p. 211.

⁵⁹ E. Зубкова, *op. cit.*, c. 182.

⁶⁰ A. Sniečkaus 1952 m. vasario 7 d. tarnybinis raštas G. Malenkoviui dėl pagalbos kolūkiams, RFVA, f. 5446, ap. 86, b. 4169, l. 11–12.

⁶¹ Anoniminis 1952 m. sausio 18 d. laiškas J. Stalinui apie politinę socialinę padėtį Lietuvoje, RVSPĪA, f. 558, ap. 11, b. 903, l. 78–80.

⁶² E. Зубкова, *op. cit.*, c. 222–223.

⁶³ LKP(b) Vilniaus srities komiteto sekretoriaus D. Šupikovo 1951 m. gruodžio 29 d. ataskaita J. Stalinui apie LKP(b) Vilniaus srities komiteto darbą, RVSPĪA, f. 17, ap. 119, b. 711, l. 19–44.

⁶⁴ Jurijus Andropovas (1914–1984) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK inspektoriaus Baltijos respublikoms (1951 06 21–1953 03 24), VKP(b) CK Partijos, profsajungų ir komjaunimo organizacijų skyriaus poskyrio vedėjas (1953 03 24–1953 05 15), SSRS užsienio reikalų ministerijos 4-ojo Europos skyriaus vedėjas (1953 05 15–1953 07 18), SSRS valstybės saugumo komiteto pirmininkas (1967 05 18–1982 05 26), SSKP CK generalinis sekretorius (1982 11 12–1984 02 09), SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas (1983–1984), SSKP CK Politinio biuro narys (1973 04 27–1984 02 09).

⁶⁵ VKP(b) CK inspektoriaus Baltijos respublikoms J. Andropovo 1952 m. sausio 18 d. pažyma G. Malenkoviui „Dėl Lietuvos KP(b) Vilniaus srities komiteto darbo“, RVSPĪA, f. 17, ap. 119, b. 711, l. 6–18.

⁶⁶ VKP(b) CK 1952 m. vasario 2 d. nutarimas „Dėl Lietuvos KP(b) Vilniaus srities komiteto darbo“, *ibid.*, b. 711, l. 1–4.

⁶⁷ A. Kozlovo, I. Benediktovo, J. Penzino, D. Buzino ir J. Volčenkos 1952 m. vasario 16 d. tarnybinis raštas G. Malenkoviui dėl pagalbos LSSR žemės ūkiui, RFVA, f. 5446, ap. 86, b. 4169, l. 17.

⁶⁸ *Tarybų Lietuvos valstietija*, H. Šadžius ir kt., Vilnius: Mokslas, 1979, p. 121.

Praėjusiame numeryje dėl techninės klaidos straipsnis buvo priskirtas LGGRTC. Atitaisome klaidą.

Gauta 2019 03 29
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Mindaugas Pocius

COLLECTIVISATION IN LITHUANIA 1947–1952: DECISIONS AND CONTROL BY THE CC OF THE ALL-UNION CP

Summary

Based on the documents in the Russian State Archive of Social-Political History and other sources, the article attempts to reveal the little-known aspects of the policy of collectivisation in Lithuania of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolshevik) and Lithuanian CP(B) CC; it also tries to demonstrate the constant attention paid to some issues by the CC of the All-Union CP and decisions it took, and its collaboration with the CC of the LCP(B).

In Lithuania, the CC of the All-Union CP(B) led by Stalin essentially replicated the 1929–1932 stages of the collectivisation in the Soviet Union. The means chosen for the modernisation or alienation of the rural population was not to start farms but to impoverish and repress it, which was the worst Stalinist way of the alienation of the countryside.

The collectivisation process can be divided into some stages that were of a different nature. The first stage (April 1947–February 1948) was based on the principle of volunteering, which failed. The All-Union CP(B) CC and LCP(B) CC leadership started to implement collectivisation according to the Leninist principles of volunteering that did not prove to be useful and the process stopped. The second stage (March 1948–January 1949) was the activation period of the collectivisation process. During the period the CC of the Lithuanian CP exerted pressure on the local authorities to accelerate collectivisation and it was linked to the first mass deportation of peasants at the end of May 1948, when well-to-do farmers were exiled. The initiative to speed up collectivisation shown by Antanas Sniečkus was not authorised by Moscow and the CC of

the All-Union CP apparatus did not approve of it. Stalin was not interested in the first and second collectivisation stages; therefore, the control was minimal. The third stage (January 1949–1952) saw the beginning and completion of the forced universal collectivisation. The crucial 18 January 1949 decision to implement the universal collectivisation and mass deportations of the peasantry was taken by Stalin and the first secretaries of the Communist Party of the Baltic republics who had to go to Moscow. During this period, the high speed of collectivisation led to the emergence of many fictitious collective farms, which became the focus of the constant attention of various inspectorates of the All-Union CP CC. Between 1949 and 1952, at least five groups of various rank inspectors visited Lithuania and assessed the state of the collective farms and the collectivisation process. The conclusions they made served as the basis for taking decisions about all kinds of assistance to improve the deteriorating state of agriculture in the entire Soviet Union. The constant control and aid on the part of the CC of the All-Union CP helped the Soviet Lithuanian leadership to implement the “great break”, i.e. the peasants’ alienation when the structure of the rural community life was broken, the ownership, economic and social relationship underwent great change. The collective farm system essentially violated the conditions of the rural lifestyle, deprived people of material motivation and initiative, breaking traditional relations and ties of the rural communities. Collectivisation destroyed the last niche of the free market not controlled by the state – individual peasants’ farms, which accelerated the migration of the rural population to cities.

KGB agentai: tipai, funkcijos ir keliami tikslai

KGB agentų veikla vis dar susilaukia didžiulio visuomenės dėmesio. Taip pat kyla nemažai diskusijų dėl jų veiklos viešinimo ir atsakomybės. Žmonėms ypač rūpi, kieno pavardės slypi už asmenų, sutikusių bendradarbiauti su sovietų saugumo tarnyba, slapyvardžių, o ne konkrečių agento veikla. Nežinant kokias funkcijas ir užduotis jie vykdė agentas asocijuojasi su skundiku, informatoriumi, kuris tik kenkė žmonėms. Tai tik gerokai supaprastintas vaizdinys, kai nėra žinoma, kokie jiems buvo keliami tikslai ir skiriamos užduotys.

ĮVADAS

Agentai – vieni iš svarbiausių KGB veiklos atramų ir galios šaltinių, nes jų pateiktos informacijos pagrindu buvo organizuojama KGB operatyvinė veikla. SSRS valstybės saugumo komiteto pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakyme Nr. 00140 konstatuojama, kad agentūra yra pagrindinė čekistų veiklos priemonė¹. Tai paslaptimis ir mitais apaugusi KGB veiklos sritis, nes informacija apie agentus buvo patikimai saugoma net ir institucijos viduje. O tai, kas apgaubta paslapties šydu, labiausiai ir domina visuomenę. KGB stengėsi, kad visur „kyšotų“ akys ir ausys, t. y. siekė per baimę užsitikrinti visuomenės

paklusnumą ir kontrolę. Skirtingi agentų tipai rodo, kokia įvairi buvo agentų veikla ir jų užduotys. Kiekvienas agentas – tai skirtinga istorija, skirtingas santykis su KGB. Vieni su KGB bendradarbiavo entuziastingai, iš idėjinių paskatų, kiti – šantažuojami, patirdami psichologinį spaudimą. Tik reali agentų veikla ir padaryta žala lemia jų atsakomybės dydį. Be abejo, pats sutikimo bendradarbiauti su KGB faktas nepuošia biografijos. Beatodairiškas sensacijų ar viešumo siekis neretai užgožia tiesą apie agentų veiklą, padarytą žalą ir jų atsakomybę.

Šio straipsnio tikslas – įvardyti ir apibūdinti agentų tipus, jiems iškeltus tikslus ir užduotis, išryškinti, kokiose visuomenės grupėse jie aktyviausiai veikė. KGB siekė kontroliuoti įvairias visuomenės gyvenimo sferas, tad ir agentūrinio darbo spektras buvo labai platus. KGB juos naudojo prieš rezistentus Lietuvoje ir lietuvių išeivius Vakaruose, buvo pasitelkiami stebėti švietimo, mokslo, kultūros, ekonomikos ir turizmo sektorius. Šiame straipsnyje siekiama konkrečiais pavyzdžiais atskleisti, kaip agentai buvo naudojami prieš rezistencinę veiklą Lietuvoje ir išeivijoje, t. y. prieš dvasininkiją, išeiviją, disidentus ar siekiant išsiaiškinti antisovietines apraiškas ir bandant užkirsti joms kelią. Pateikiami agentūrinės veiklos

atvejai, iliustruojantys svarbiausius agentų darbo aspektus.

Slaptųjų tarnybų ir agentų veikla susilaukia nemažai istorikų ir kitų specialistų dėmesio. Tačiau tirti šią temą yra sudėtinga, nes pasaulio slaptosios tarnybos slepia informaciją apie savo ir slaptųjų bendradarbių veiklą net ir prabėgus daugybei metų. Lietuvoje tyrimus apsunkina tai, kad daug KGB agentų asmens ir darbo bylų yra sunaikinta arba išvežta. Likę dokumentai yra svarbūs tiriant tiek slaptųjų tarnybų, tiek agentų veiklą, tik nereikėtų KGB tapatinti su kitomis specialiosiomis tarnybomis, nes KGB veikla pasižymėjo tam tikra specifika.

Kai kuriuose moksliniuose darbuose apsiribojama pavienių, jau išviešintų agentų veiklos aprašymu, visiškai neanalizuojama, kas yra KGB slaptieji bendradarbiai, kokie jų tikslai, funkcijos, kaip jų veikla keitėsi per visą KGB istoriją. Be to, daug dėmesio kol kas buvo skiriama pragaištingai agentų veiklai prieš partizaninio judėjimo dalyvius. Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė viena pirmųjų bandė pristatyti agentų tipus, aprašyti jų vykdytas užduotis, naudotus verbavimo metodus ir pateikti konkrečių KGB veiklos pavyzdžių². Ji daug dėmesio skyrė laikotarpiui iki 1952 m. agentūros reformos. Istorikas Arvydas Anušauskas³ daug nuveikė tyrinėdamas KGB agentų veiklą Lietuvoje, tačiau jo darbuose ši tema atskleidžiama tam tikrais aspektais: aprašomi verbavimo procesai, pateikiami fragmentiški statistiniai duomenys, agentų veikla išryškinama tik tam tikrose visuomenės grupėse. Itin daug dėmesio istorikas skyrė užsienio agentams, kurie veikė tarp išievių ar vykdė pramoninį šnipinėjimą.

Lina Okuličiūtė, tyrinėdama vieną iš KGB slaptųjų bendradarbių tipų – patikimus asmenis, – trumpai apibūdino visus slaptųjų bendradarbių tipus⁴. Apie Katalikų Bažnyčios persekiojimą yra išlikę nemažai šaltinių. Paminėtinos Arūno Streikaus⁵,

Vytauto Vitkausko⁶, Valdo Pruskaus⁷ publikacijos, kuriose analizuojama agentų veikla prieš rezistencinėje veikloje dalyvavusius kunigus, pateikiama preliminari užverbuotų dvasininkų statistika. Vidas Spengla, remdamasis kunigo Juozo Zdebskio KGB operatyvine byla Nr. 242, aprašo, kaip ir kokie agentai mėgino kontroliuoti „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ sudarytojus, platintojus, konkrečius kunigus ir vienuoles⁸. Nemažai istoriko dėmesio sulaukė ir KGB agentų veikla iševijijoje. Šią temą taip pat analizavo istorikai Darius Juodis⁹, Juozas Banionis¹⁰ ir Kristina Burinskaitė¹¹. L. Okuličiūtė atskleidžia, koks agentų tinklas buvo apraizgęs garsų nepriklausomos Lietuvos veikėją, buvusį politinį kalinį Juozą Keliuotį, Audronė Veilentienė¹² pateikia informacijos, kaip agentai veikė Kauno politechnikos institute¹³, o tarp akademinio ir neformalaus jaunimo – Juozas Romualdas Bagušauskas¹⁴.

Visuomenei, ypač jaunimui, KGB dokumentų prieinamumą apsunkina ir tai, kad šie dokumentai yra parašyti rusų kalba. Tai šiek tiek kompensuoti turėtų į lietuvių kalbą išvertas KGB dokumentų rinkinys, kuriame dokumentai atrinkti pagal tam tikras veiklos sritis¹⁵.

Užsienio istorikams tirti KGB agentų veiklą yra aktualu, nes tarp Rytų ir Vakarų vyko intensyvi ne tik politinė, bet ir žvalgybinė kova, o slaptųjų tarnybų šaltiniai Rusijoje yra neprieinami. Paminėtini vieno iš slaptųjų tarnybų žymiausių ekspertų Christopherio Andrewso veikalai¹⁶, pagrįsti buvusio saugumiečio Vasilijaus Mitrochino slapta nukopijuotais ir Vakaruose atsidūrusiais KGB dokumentais. Šis autorius plačiai aprašo KGB veiklą Vakaruose. Įvairius KGB veiklos aspektus atskleidžia Amir Weiner, Aigi Rahi-Tamm publikacijos¹⁷. Baltijos šalyse archyvai yra laisvai prieinami, tad užsieniečiai gali tirti šios institucijos veiklą.

Šiame tyrime remiamasi sovietinio saugumo dokumentais, kurie saugomi Lie-

tuvos ypatingajame archyve (LYA). Juose atskleidžiami įvairūs KGB agentų veiklos aspektai. Direktyviniuose dokumentuose apibrėžiama agento sąvoka, aprašoma, kaip reglamentuoti ir organizuoti agentų darbą, kaip pasiruošti atlikti agentūrines užduotis. Kita dokumentų grupė – KGB pagrindinių valdybų, miestų ir rajonų padalinių metiniai planai ir ataskaitos, agentūrinių-operatyvinių priemonių planai. Juose atskleidžiama, kaip agentai buvo išnaudojami vienai ar kitai užduočiai atlikti (pažaboti nepalankius režimui asmenis, nutraukti antisovietinių organizacijų veiklą, sutrukdyti rengti mitingus, piketus, eisenas). Vis dėlto trūksta ataskaitų, kuriose būtų užfiksuota, kaip buvo vykdomos užduotys. Šią spragą iš dalies užpildo agentūriniai pranešimai, kuriose nurodyta, kokios užduotys buvo skiriamos agentams ir kokių veiksmų jie ėmėsi. Taip pat galima rasti agentų komentarų, pastabų, pasiūlymų, netgi negatyvių asmenų apibūdinimų, o tai daug ką pasako apie patį agentą. Pasitaiko ir operatyvinių darbuotojų komentarų apie agentų pasiekimus, pranešimų informatyvumą. Pateikta informacijos apie konkrečių agentų užduotis, jų pasirengimo planus. Agentūrinių pranešimų informatyvumo lygis rodo, kaip „sąžiningai“ agentai atlikdavo savo užduotis.

KGB dokumentas, kaip istorijos šaltinis, yra nepatikimas ir „pavojingas“, ypač kai kalbama apie tikrus ar tariamus agentus, nes būdingas tam tikras prirašinėjimas, darbo imitavimas, kad pasipuikuotų prieš valdžią ar užglaistytų agento neveiknumą. Skirtingos terminijos vartojimas taip pat sukelia tam tikros painiavos, nes ne visada aišku, koks buvo asmens su KGB bendradarbiavimo lygis, ar žmogus tikrai buvo agentas, ar informacija išgauta slapta, ar griebtasi spaudimo priemonių. Be to, iš dokumentų nematyti, kiek asmenų buvo užverbuota prievarta, kiek bendravo „idėjiniais“, patriotiniais

pagrindais, kokia vyko drama, kai agentas buvo verčiamas slapta dirbti represinei struktūrai. Sunaikinti ar išvežti dokumentai tam tikrus agentų veiklos aspektus turbūt paliks po paslapties šydu visiems laikams. KGB dokumentai, kaip agentų atsakomybės įvertinimo šaltinis, yra labai komplikuoti, nevienareikšmiš. Vargu ar galima vien tik agentus kaltinti dėl žmonėms padarytos žalos: nenusisėkusios karjeros, neįvykusios kelionės ir pan. Jie buvo tik represinės politikos sraigtelis, nes operatyviniai darbuotojai turėjo ir kitų priemonių kovodami su antisovietinio pasipriešinimo dalyviais.

1999 m. lapkričio 23 d. buvo priimtas įstatymas Nr. VIII-1436 „Dėl Lietuvos Respublikos asmenų, slapta bedradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos“, kuris riboja galimybes tirti asmenų, prisipažinusių „Liustracijos komisijai“, veiklą ir ją viešinti.

KGB AGENTAS: SĄVOKA, TIPAI, FUNKCIJOS

Agentų veiklos esmę atskleisti padeda KGB dokumentuose pateikiamos agento sąvokos, jų tipų apibrėžtys, tikslų ir užduočių formuluotės. KGB siekė kontroliuoti kuo daugiau gyvenimo sferų, tad agentams, kaip pagrindiniams sovietinio saugumo pagalbininkams, buvo keliami įvairūs tikslai ir skiriamos užduotys. SSRS valstybės saugumo komiteto pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakyme Nr. 00140 agentas apibrėžiamas taip: tai sovietų pilietis, užsienio šalies pilietis arba asmuo be pilietybės, slapta bendradarbiaujantis su VSK organais ir vykdamas jo užduotis užtikrinant SSRS saugumą. VSK agentūrinį aparatą sudarė agentai, rezidentai, slapto susitikinėjimo butų savininkai ir VSK etatiniais darbuotojais nesantys

konspiracinių butų savininkai¹⁸. KGB kontržvalgybos žodyne agentas apibūdintas kaip asmuo, savanoriškai ar kai kuriais atvejais priverstinai slaptai vykdamas KGB užduotis sovietinės valstybės naudai ir įsipareigojęs slėpti savo bendradarbiavimo su KGB lygį¹⁹.

Pagal veiklos pobūdį ir keliamus uždavinius KGB slaptieji bendradarbiai skirstomi į tam tikrus tipus. Uždaviniai keitėsi, nes kas tiko partizaniniam judėjimui, tas visiškai netiko taikiam periodui, atsirasdavo vis naujų iššūkių: intensyvėjo ryšiai su užsieniu, kildavo įvairių taikaus pilietinio pasipriešinimo akcijų, didėjo konfrontacija ir konkurencija su Vakarais įvairiose gyvenimo sferose.

N. Gaškaitė-Žemaitienė išskiria du slaptųjų bendradarbių tipus: agentai ir informatoriai (iki 1952 m. reformos). Pagal veiklos pobūdį buvo kelių rūšių agentai: vidaus (infiltruoti į partizanų būrius ar pagrindines organizacijas stengėsi išsiaiškinti jų planus, dalyvaujančius asmenis, rėmėjus ir užkirsti kelią jų planuojamoms akcijoms), agentai maršrutininkai (siųsti su užduotimi į konkrečią vietovę, daugiau būdingi partizaniniam laikotarpiui), agentai smogikai (vykdę smurto akcijas partizanų vardu, juos planuota pasitelkti „ypatingajai“ situacijai pertvarkos laikotarpiu), kamerų agentai (šnypinėję suimtuosius ir turėję paskatinti išsikalbėti, išduoti reikalingą medžiagą), įtakos agentai (formavę tam tikrą visuomenės nuomonę, jais galėjo būti visuomenėje autoritetą turintys asmenys), agentai verbuotojai (patys verbavę kitus agentus), susitikimų ir konspiracinių butų šeimininkai ir pan. Aukščiausios kategorijos agentai – rezidentai – turėdavo keletą pavaldžių agentų, priiminėdavo jų pranešimus, skirdavo jiems užduotis ir pan. Nuo 1952 m. buvo panaikinta informatoriaus kategorija ir įvesta nauja kategorija: patikimas asmuo²⁰. Slaptieji bendradarbiai pagal

indėlį į KGB operatyvinės veiklos vykdymą taip pat buvo skirstomi į dvi kategorijas: pagrindinę ir pagalbinę. Pagrindinei kategorijai priklausė agentai tyrėjai, įtakos agentai, rezidentai ir perspektyvos agentai. Tyrėjai aktyviai domėjosi tam tikrą KGB įtarimą sukėlusiu asmeniu ar grupe asmenų. Įtakos agentų funkcijos apibūdintos jau anksčiau. Perspektyvos agentai dalyvauddavo „aktyviose KGB priemonėse“, dažnai – kontržvalgybinėse. Konspiratyviai bendrauti su pagrindinės kategorijos agentais padėdavo pagalbinės kategorijos agentai: susitikimų ir konspiracinių butų, konspiracinių pašto dėžučių, telefonų šeimininkai, techniniai-operatyviniai darbuotojai. Rezerviniai agentai, užverbuoti „ypatingajam periodui“ (tokiu buvo laikomas karinis konfliktas, kai daugelis agentų mobilizuojami, o gyventojai turi būti ypač aktyviai šnipinėjami), priklausė, kaip ir patikimi asmenys, vienkartiniais ar ilgalaikiams „informacijos šaltiniams“²¹. L. Okuličiūtė, remdamasi mokomąja priemone *Сборник СССР КГБ* (1990 m.), taip pat išskiria kelis slaptųjų bendradarbių tipus: agentus stebėtojus, fiksavusius vienokias ar kitokias priešiškos, ardomosios veiklos apraiškas, įtakos agentus, formavusius tam tikrą visuomenės nuomonę, agentus verbuotojus, agentus dezinformatorius, agentus, atitraukdavusius priešą nuo netinkamo objekto, agentus, slaptai vykdžiusius profilaktiką, agentus, padėjusius įdiegti operatyvinę techniką²². Agentų veiklos principus ir tikslus po 1952 m. reformos lėmė tai, kad partizaninio karo metais agentai privaldė arba patys fiziškai sunaikinti sovietinės sistemos priešus, arba savo pateiktos informacijos pagrindu organizuoti akcijas prieš partizanus. Vėliau kur kas svarbiau buvo pakeisti žmonių pažiūras²³, skleisti KGB padiktotą informaciją. KGB agentai buvo ir pasyvūs informacijos rinkėjai, ir aktyvūs visuomenės nuomonės formuotojai.

Rinkti informaciją buvo viena svarbiausių slaptųjų bendradarbių funkcijų. Jau minėtame SSRS KGB pirmininko įsakyme Nr. 00140 nurodoma, kad KGB agentai kaupė kontržvalgybinę medžiagą apie priešišku užsienio šalių žvalgybų tarnybas, antisovietinių centrų akcijas, nukreiptas prieš SSRS, tiek užsienyje, tiek šalies viduje, kad užtikrintų valstybinių paslapčių apsaugą įvairiuose objektuose. Nemažiau svarbus buvo ir profilaktinis agentų darbas su politiškai nebrandžiais ir suklydusiais asmenimis²⁴, su nelegaliomis antisovietinėmis grupuotėmis, taip pat masinių ir grupinių antvisuomeninių reiškinių, emigracinių ir kitų nelegalių procesų prevencija ir jų neutralizacija, melagingų prasimanymų, juodinančių sovietinį valstybingumą ir visuomeninę santvarką, prevencija, antisovietinių anoniminių dokumentų, proklamacijų ir užrašų autorių paieška²⁵, priešininkų agentų tarp į Lietuvą atvykstančių asmenų išaiškinimas, stebėjimas, priešininko dezinformacija²⁶. Iš KGB metodinės medžiagos, kurioje aptariama, kaip agentai turi tirti antisovietines apraiškas, paaiškėja, koks sudėtingas ir įvairialypis buvo agentų darbas. Siekdami priartėti prie antisovietine veikla įtariamų asmenų, agentai turėjo tapti gerais jų pažįstamais ir, įgavę pasitikėjimą, pasistengti išgauti atitinkamos informacijos, tapti bendraminčiu, kuris neva yra tokių pat pažiūrų, bet ne per daug įsijausiti į vaidmenį, kad pats neįsitrauktų į antisovietinę veiklą. Svarbu buvo ne tik priartėti prie sovietų režimui nepalankių asmenų, bet ir išsiaiškinti jų planus, kad būtų galima juos užkardyti²⁷. Tad agentui galėjo būti skiriamos daugialypės užduotys, pareikalaujančios iš jo įvairių sugebėjimų.

Taigi agentai nėra tiesiog skundikai, slap-tai vykdę KGB užduotis: rinkę ir teikę informaciją saugumui. Tai daryti jie turėjo ne pasyviai, tik klausydamiesi ar klausdami, turėjo sugebėti išprovokuoti asmenį, kad išgautų

iš jo naudingos informacijos. Užkirsti kelią įvairioms antisovietinės veiklos akcijoms, priartėti prie antisovietinių elementų, kenkti organizuotai pagrindinei veiklai iš vidaus, kiršinant, kompromituojant atskirus pavienius asmenis – toks buvo pagrindinis vidaus agentų tikslas. Įtakos agentai turėjo ne tik atkalbėti, perkalbėti „paklydusius asmenis“, bet ir sudaryti galimybes jiems nesireikšti viešojoje erdvėje, apsaugoti sovietinę valdžią nuo nepalankių idėjų tarptautinėje erdvėje.

AGENTŲ VEIKLA PRIEŠ KATALIKŲ BAŽNYČIĄ IR DVASININKUS

Sovietinės okupacijos pradžioje, ypač partizaninio judėjimo laikotarpiu, sovietinis saugumas nebuvo per daug išrankus verbuodamas agentus, nes agentūrinį tinklą reikėjo kurti nuo nulio, kad būtų galima stebėti ir kontroliuoti procesus šalyje. Po 1953 m., nuslopinus ginkluotąją rezistenciją, KGB susidūrė su naujais iššūkiais: intensyvėjo ryšiai su Vakariais, aktyvėjo išeivijos veikla, radosi Lietuvoje naujų pasipriešinimo formų, kurių vien represijomis nenumalšinsi. Tad keitėsi ir užduotys agentams, ir agentūrinio tinklo formavimo principai. Agentų atranka tapo selektyvesnė. Ypač svarbu buvo sukurti stiprų slaptųjų bendradarbių tinklą valdžiai nelinkusiose paklusti visuomenės grupėse (katalikų dvasininkijos bendruomenėje, išeivijoje, jaunimo, inteligentijos gretose).

Didelį spaudimą iš KGB patyrė dvasininkai. KGB siekė kontroliuoti Katalikų Bažnyčią per agentų tinklą, sudarytą iš seminaristų, kunigų ir vyskupų. Sovietų valdžia stengėsi, kad į vadovybę ar apskritai į dvasininkijos luomą patektų kuo daugiau jiems palankių asmenų. Užverbuoti vyskupai turėjo padėti kovoti su nepaklusniais kunigais, kontroliuoti dvasininkų paskyrimą, seminarijos veiklą ir daryti sovietų valdžiai naudingą

įtaką Vatikane. Nemažai KGB dėmesio susilaukė ir Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto (TTGKK) veikloje dalyvavę kunigai, vienuoliai ir kiti tikintys asmenys. Agentai aktyviai stengėsi išaiškinti „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ leidėjus, šio pagrindžio leidinio kelią į Vakarų. Siekdama sumažinti Katalikų Bažnyčios įtaką, puoselėdama viltis suklaidinti Vatikaną, valdžia skleidė klaidingą informaciją apie kai kuriuos rezistentus kunigus Lietuvoje ar antisovietiškausi nusiėikusius dvasininkus išėivijoje.

KGB agentai Vatikane. Sovietų valdžios žvilgsnis nukrypo į Katalikų Bažnyčios vadovybę, aukšto rango dvasininkus – vyskupus. Buvo siekiama, kad jie sutiktų bendradarbiauti su KGB, ypač tie, kurie buvo pelnę tikinčiųjų autoritetą, užsitarnavę pasitikėjimą Vatikane, kur sovietai visada stengėsi turėti savų žmonių²⁸.

Vyskupai ir kunigai agentai turėjo vystyti santykius su Vatikanu sovietų valdžiai naudinga linkme: patvirtinti valdžiai palankius dvasininkus, perduoti jiems tam tikrą informaciją. Agentų daroma įtaka Vatikano opinijai turėjo formuoti požiūrį į vadamuosius reakcingus dvasininkus Lietuvoje ir išėivijoje, buvo skleidžiama propaganda apie gerą Katalikų Bažnyčios padėtį Lietuvoje, skatinama dvasininkus priimti sovietinei valdžiai palankius sprendimus ir renkama informaciją apie Vatikano poziciją dėl sovietinės valdžios, rezistentų kunigų. KGB buvo suinteresuotas, kad su Vatikano valdžia bendrautų tik sovietų valdžiai ištikimi dvasininkai. Vienas iš tokių buvo vyskupas J. Matulaitis-Labukas (agentas „Daktaras“), kuris turėjo pagerinti dvasininkų ir valdžios santykius, proteguoti valdžios atžvilgiu nuosaikius dvasininkus, paskirti juos į aukštesnes pareigas. KGB siejo daug vilčių su šiuo kunigu, jį net panaudojo tolesniam agentūriniam išsiskverbimui į Vatikaną²⁹. 1965 m. vyskupą J. Labuką išrinkus į Vatika-

no II susirinkimo nutarimu įsteigtą Vyskupų sinodą, į sinodo posėdžius saugumo organai su juo siųsdavę savo agentą, kuriam buvo nurodyta rinkti reikalingą informaciją ir stebėti vyskupą, domėtis, su kuo jis palaiko ryšius³⁰. Po Vatikano II susirinkimo sesijos delegatai iš Lietuvos vykdė KGB užduotį kurstyti nesutarimus tarp reakcingų išėivijos dvasininkų (V. Brizgys, L. Tulaba) ir „realiai vertinančių esamą padėtį, veikiančių pozityviai ir besidominčių gyvenimu Lietuvos SSR“. Jie, kaip įtakos agentai, turėjo sukurti mitą apie gerą Katalikų Bažnyčios padėtį Lietuvoje³¹.

Į Vatikaną buvo siunčiami ne tik aukšto rango dvasininkai, bet ir ten norintys mokytis kunigai. Tai buvo puiki priedanga žvalgybinei veiklai. KGB 1971 m. ataskaitoje nurodoma, kad į Vatikaną buvo išsiųsti devyni agentai iš dvasininkijos tirti antisovietinių apraiškų tarp išėivijos dvasininkijos ar rinkti kitos svarbios informacijos. Pažymėta, kad naudingos medžiagos gauta iš agento „Antano“³². 1987 m. agentai pranešė, kad išėivijos dvasininkai sunerimę dėl lietuviškų kadru trūkumo Vatikane ir tikisi, kad jų gretas papildys Kauno kunigų seminariją baigę kunigai. KGB tai vertino kaip puikią galimybę infiltruoti savo agentus ir davę nurodymą atrinkti potencialius kandidatus³³.

Pertvarkos laikotarpiu dėl besikeičiančios tarptautinės situacijos, aktyvios naujojo popiežiaus veiklos, griežtėjančios pozicijos SSRS atžvilgiu Vatikanas išliko svarbiu KGB veiklos baru. Sovietų valdžiai Vatikanas buvo reikalingas arba neutralus, arba SSRS palankus, agentai Vatikanui turėjo teikti tik sovietų valdžiai naudingą informaciją, prirėikus ja manipuliuoti, taip pat izoliuoti nepalankią informaciją teikiančius asmenis. Kad buvo siekiama daryti įtaką Vatikano opinijai, rodo sovietinės valdžios ir KGB pastangos neutralizuoti antisovietinę Vatikano retoriką, ruošiantis minėti 600 metų krikščionybės

Lietuvoje sukaktį. KGB siuntė agentus į Vatikaną, kurie tiesiogiai ar netiesiogiai turėjo Vatikaną įtikinti, kad religinių iškilnių minėjimas (krikšto 600 metų jubiliejus) bus siejamas su politiniais įvykiais (sovietine okupacija), o tai gali neigiamai atsiliiepti Katalikų Bažnyčiai Lietuvoje ir sutrukdyti atvykti Lietuvos delegacijai į Vatikaną, todėl buvo prašoma pakeisti datą – vietoj birželio 14-osios pasirinkti birželio 28-ąją³⁴. Iškilnių data buvo pakeista, nes tai buvo viena iš sąlygų, kad lietuvių dvasininkai galėtų dalyvauti Vatikano renginiuose³⁵. Bet visus nuopelnus priskirti KGB vargu ar būtų galima. LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1989 m. rašte dėl „aktyvių“ priemonių taikymo nurodoma siųsti agentus iš dvasininkijos į Vatikaną skleisti žinios apie nusiginklavimą ir daryti spaudimo, kad būtų pasiektas susitarimas tarp JAV ir SSRS dėl nusiginklavimo, nes demokratizavimo procesai Pabaltyje gali susilpnėti ir pakenkti Sąjūdžiui³⁶. Siekta, kad Vatikanas paremtų SSRS naudingus tarptautinius procesus arba bent jau išliktų neutralus. Jonui Pauliui II ir jo aplinkos žmonėms nuolat būdavo brukama „informacija“, esą eiliniai tikintieji ir Lietuvos katalikų dvasininkai nepatenkinti Vatikano radijo laidų Lietuvai turiniu, ypač jo vadovu prelatu V. Kazlauskui³⁷.

Vakaruose aktyviai veikė įtakos agentai, jie siekė paveikti Katalikų Bažnyčios vadovybę sau naudinga linkme. Tai turėjo padėti SSRS užsienio politikai ir pakenkti režimui nepaklūstantiems kunigams.

Kunigų seminarija KGB voratinklyje. Jaunuolius, stojančius į kunigų seminariją, KGB bandydavo šantažu priversti juos bendradarbiauti. Sovietų saugumas akylai stebėjo net potencialius kandidatus į seminariją. Agentams buvo duodamas nurodymas išsiaiškinti, ar moksleiviai lanko bažnyčią, ar neplanuoja stoti į kunigų seminariją. Pavyzdžiui, KGB Skuodo poskyris rapor-

tavo, kad ypač stebi jaunuolius iš religingų šeimų. Taip pat buvo praveisti pokalbiai su jau užverbuotais jaunuoliais, norinčiais stoti į kunigų seminariją³⁸. KGB Telšių rajono poskyrio ataskaitoje pažymima, kad nemažai jaunuolių, pareiškusių norą studijuoti dvasinėje seminarijoje, atsispyrė spaudimui³⁹. KGB Anykščių rajono poskyris iš agento „Artūro“ gavo informaciją, kad Kavarsko mokyklos mokinys lanko bažnyčią, nestoja į komjaunimą ir galbūt planuoja stoti į kunigų seminariją. Agentas ir toliau buvo raginamas palaikyti ryšį su šiuo mokiniu⁴⁰. Verbuojuant kuo didesnę klierikų skaičių (nebūtinai visi turėjo būti užverbuoti), buvo siekiama seminarijoje sukurti tarpusavio nepasitikėjimo atmosferą, stebėti ten vykstančius procesus⁴¹ ir užkirsti kelią antisovietinės propagandos sklaidai, priešišku valdžiai kunigų atsiradimui. KGB 1985–1987 m. priemonių plane, kaip kontroliuoti Kauno kunigų seminariją, išdėstyti tikslai mažai skyrėsi nuo ankstesnių, tai rodo, kad nelabai sekėsi juos vykdyti: sekti seminaristus, dėstytojus, vadovybę, rinkti informaciją, kontroliuoti seminaristus per agentus, fiksuoti priešišką veiklą (kas skaito nelegalią literatūrą, spaudą). Šiame plane atskleidžiama ir konkrečių agentų veikla. Infiltruotas agentas „Stankevičius“ turėjo stengtis įgauti visų pasitikėjimą, kad galėtų sekti jų elgesį. Agentas „Antanas“ ir kiti turėjo dėstytojams ir pozityviai nusiteikusiems dvasininkams įteigti idėją keisti padėtį seminarijoje, pamažu atsiverti visuomenei, atsiriboti nuo fanatizmo ir palankiai formuoti nuomonę apie sovietinę realybę, lojalumą valstybei. KGB 1985 m. duomenimis, tarp dėstytojų buvo infiltruoti 6, o tarp klierikų – 26 agentai⁴². Kauno m. KGB 1986 m. ataskaitoje užfiksuotos antisovietinės apraiškos kunigų seminarijoje: išsiaiškinta, kas ir iš kur gauna antisovietinės spaudos, religinės literatūros ir dainuoja nacionalistines dainas. Šios informacijos pagrindu buvo planuojama

tuos asmenis arba bandyti verbuoti, arba kompromituoti⁴³.

Agentai prieš religinį antisovietinį pasipriešinimą. Agentai buvo vieni pagrindinių sovietinio saugumo įrankių kovojant su kunigais, kurie nesitaikstė su religinės laisvės suvaržymais: fiksavo tikinčiųjų teisių pažeidimo faktus ir juos viešino Vakaruose, prisidėjo prie „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ leidybos, dalyvavo TTGKK veikloje. Buvo svarbu ne tik rinkti informaciją apie kunigų rezistencinę veiklą, bet ir prieš juos nuteikti kitus dvasininkus, vadovybę, Vatikaną, tikinčiuosius, sukurti nepakantumo atmosferą, formuoti valdžiai palankią viešąją opinią, kompromitavimo ir propagandinėmis akcijomis diskredituoti jų viešinamus faktus apie tikinčiųjų persekiojimą Lietuvoje.

Agentai sekė viešą pastoracinę kunigų veiklą (klausydavosi pamokslų, apie jų turinį raportuodavo KGB), ėmėsi veiksmų mėginami suardyti rezistencinę veiklą vykdančių kunigų, vienuolių, tikinčiųjų tinklą. KGB aktyviai siekė išsiaiškinti „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ leidėjus, platintojus, skaitytojus ir patraukti juos baudžiamojon atsakomybėn ar kitomis priemonėmis pakenkti jų veiklai. V. Spenglos monografijose atskleidžiama KGB priemonių ir metodų, taikytų religiniame pasipriešinime dalyvavusiems kunigams J. Zdebskiui, B. Laurinavičiui, visuma. Todėl šiame straipsnyje paminėti tik tiek atvejai, kurie geriausiai iliustruoja agentams skirtas užduotis, jų veiklos momentus.

KGB nuolat stebėjo dėl įvairių priežasčių į jo akiratį patekusius kunigus, vienuolius ir kitus tikinčiuosius. 1972 m. pasirodžius pirmajam „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ numeriui ir 1978 m. įsteigus TTGKK, prasidėjo naujas antisovietinio pasipriešinimo etapas. Religinio pasipriešinimo dalyviai ieškojo būdų, kaip Vakarams

pranešti apie religinės laisvės ir tikinčiųjų teisių pažeidimo atvejus. Sovietų valdžiai tai buvo nepriimtina, ji stengėsi kurti gerą SSRS įvaizdį Vakaruose. KGB parengė ne vieną planą, kaip sutrukdyti platinti sovietų valdžiai nepalankią informaciją. Tai GDOR (grupinė operatyvinė tyrimo byla) „Pautina“ („Voratinklis“), J. Zdebskiui užvesta DOR Nr. 242 (operatyvinio tyrimo byla) „Akiplėša“. Ją sudaro 2040 lapų, iš jų 465 agentūriniai pranešimai apie kunigą⁴⁴. Šiuos pranešimus parašė 115 agentų. Vien Lazdijų r. J. Zdebskį įvairiu laikotarpiu sekė iki 80 agentų⁴⁵. Buvo uoliai renkama informacija apie jo pastoracinę ir nelegalią rezistencinę veiklą, domėtasi jo vizitais į įvairias Lietuvos vietas ir ryšiais. Stengtasi užverbuoti žmones, su kuriais kunigas bendravo. 1974 m. agentas „Gerardas“ pranešė, kad buvo sutikęs vieną kun. J. Zdebskio pažįstamą, kurios sūnus atlieka bausmę Pravieniškių kolonijoje. Ant pranešimo buvo uždėta KGB rezoliucija: „Užverbuoti jos sūnų, anksčiau paleisti iš lagerio ir panaudoti kun. J. Zdebskio „ryšiams“ nustatyti“⁴⁶. Agentui „Mykolui“ padedant buvo pagamintos kun. Zdebskio namų ir Šlavantų bažnyčios raktų kopijos, kad būtų galima atlikti priemonę „D“ ir patekti į bažnyčią⁴⁷. Agentas „Gediminas“, viešėdamas J. Zdebskio namuose, pastebėjo keturias rašomąsias mašinėles, paėmė jų rašto pavyzdžius⁴⁸. Kiti agentai siekė diskredituoti jo veiklą, skleidė sovietiniam saugumui naudingą informaciją apie jį. Agentui „Jakui“ duota užduotis suniekinti kun. J. Zdebskį vyskupo Vincento Sladkevičiaus akyse. Prieš kunigą J. Zdebskį buvo panaudota „specialioji priemonė“, jis buvo nudegintas cheminėmis medžiagomis ir bandyta inkriminuoti venerinę ligą⁴⁹. Kai kurie kurijų darbuotojai aiškino, kad šis nudeginimas – tai jo paties darbas arba tarp savęs konkuruojančių ir besipešančių dėl jo moterų kerštas. 1977 m. agentas „Gedimi-

nas“ apsilankęs pas vieną iš dekanų (vyskupą Juozą Žemaitį), peikė kun. J. Zdebskį už jo dažnas išvykas iš parapijos⁵⁰.

Panašios užduotys agentams buvo skiriamos ir bandant išsiaiškinti „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ leidėjus, platintojus, diskredituojant jų veiklą ir skleidžiamą informaciją. Visų pirma KGB rūpėjo gauti „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ numerius, kad galėtų išanalizuoti spaudoje pateiktą informaciją ir paneigti viešumoje pasirodžiusius faktus. 1972 m. rugpjūčio 11 d. KGB priemonių plane užfiksuota, kad iš agento „Klevo“ gautas pranešimas, kuriame rašoma, kad kunigas J. Zubrus agentui „Klevui“ pranešęs apie leidinio „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“ pasirodymą, o agentas „Edmundas“ perdavęs KGB pirmąjį šio leidinio numerį⁵¹, tad KGB labai greitai sužinojo apie „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ pasirodymą. Agentas „Lilija“ pranešė, kad iš vienuolės gavo „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ numerį, kurį jai buvo palikęs J. Zdebskis. Vienuolė agentui prasarus, kad šis pagrindžio leidinys verčiamas į rusų kalbą ir siunčiamas Maskvos disidentams, kad leidinius „Aušra“ ir „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“ leidžia ta pati redakcija, o leidybai vadovauja S. Tamkevičius⁵². Kunigai agentai sugebėjo ne tik gauti pirmuosius saugomų „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ numerius, bet ir išsiaiškinti asmenis, kurie galėjo būti susiję su šiuo leidinio platinimu. Ši informacija padėjo KGB susidaryti vaizdą apie „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ leidybą. V. Spenglos duomenimis, iš 124 KGB saugyklose saugomų „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ numerių 80 buvo pateikti agentų, o iš 140 „Aušros“ leidinių – 130⁵³. Vis dėlto agentams nepavyko „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikai“ užkirsti kelio patekti į Vakarų, nepajėgė atskleisti leidėjų, platintojų tinklo, sustabdyti leidybos.

Kai vieni agentai rinkdavo informaciją, kiti (įtakos agentai) kompromituodavo asmenis, skaldė tikinčiųjų bendruomenę, skleisdami gandus apie jų kovos beprasmiškumą, daromą žalą Katalikų Bažnyčiai. Šios nepagrįstos paskalos sklido tikinčiųjų ir kunigų lūpomis. KGB per slaptuosius bendradarbius nuolat kėlė Lietuvos katalikų bažnyčios dvasininkų „vienybės reikalą“, tvirtindamas, jog reakcingai nusiteikę kunigai, tokie kaip S. Tamkevičius, J. Zdebskis, A. Šeškevičius, A. Keina, J. Kauneckas, savo veiksmais (vaikų katekizacija, jaunimo religinis švietimas, nesuderintų su valdžia religinių procesijų organizavimas ir pan.) pažeidžia LSSR įstatymus ir skatina naujus suvaržymus⁵⁴. KGB 1979 m. priemonių plane, kaip trukdyti TTGKK narių veiklai, agentui „Gladijolei“ pavesta parengti kolektyvinius kunigų laiškus, kuriuose būtų smerkiama ekstremistų skaldytojiška veikla, ir tuos laiškus, suderinus su KGB ir agentui surinkus lojaliai nusiteikusių ir turinčių autoritetą kunigų parašus, nusiųsti Katalikų Bažnyčios vadovybei, taip pat į Vatikaną ir emigracijos centrus. Be to, tokius kunigų ir tikinčiųjų vardu parašytus laiškus, kuriuose reiškiamas nepasitenkinimas dvasininkų elgesiu ir reikalaujama nutraukti kurstytojišką veiklą, periodiškai siuntinėti patiems TTGKK nariams ir į vyskupijų kurijas; Katalikų Bažnyčios vadovybėje esantiems agentams duoti užduotį atitraukti minėtus asmenis nuo ekstremistinės veiklos, neleisti jiems kištis į vyskupijų reikalus ir pasmerkti juos, „jų veiklą vertinti kaip skaldytojišką, vedančią į sektantizmą ir į bažnyčios griovimą iš vidaus <...>“⁵⁵. KGB siekdamas, kad S. Tamkevičiaus, A. Svarinsko ir J. Kaunecko areštai 1983 m. nesukeltų neigiamos kunigų reakcijos, agentams, užimantiems vadovaujamą padėtį bažnyčioje, skyrė užduotį bendraujant su kunigais vykdyti aiškinamąjį darbą dėl priimtų represinių priemonių

taikymo S. Tamkevičiui, A. Svarinskui ir J. Kauneckui⁵⁶. 1983 m. birželio mėn. buvo sudarytas dar vienas tardymo ir operatyvinių-agentūrinių veiksmų planas pagal BB Nr. 108 (S. Tamkevičiui ir A. Svarinskui), kuriame buvo numatyta, kad agentai iš bažnytinių autoritetų gretų turi įteigti likusiems laisvėje TTGKK nariams apie vykdomos priešiškos veiklos beprasmiškumą ir komiteto paleidimo tikslingumą. Taip pat skleisti tokias pat idėjas, nuotaikas tarp tikinčiųjų⁵⁷. KGB Ignalinos poskyrio priemonių plane nurodoma, kad agentui „Pušiniui“ pavesta įtikinti kunigą Karolį Garucką išstoti iš TTGKK⁵⁸. Šitaip siekta susidoroti su kunigais rezistentais, smaugti Katalikų Bažnyčią pačių tikinčiųjų ir kunigų rankomis.

Kunigai agentai buvo pasitelkti sovietinės propagandos sklaidai apie gerą tikinčiųjų padėtį Lietuvoje. Ši propaganda buvo sudėtinė kunigų rezistentų šmeižimo ir izoliavimo akcijų dalis. Agentai turėjo kalbėti apie tikėjimo laisvę Lietuvoje, apie tai, kad valstybė garantuoja kiekvienam piliečiui religijos išpažinimo laisvę. Užverbuoti kunigai per pamokslus, įvairius susirinkimus, spaudoje ar per radiją šlovindavo sovietinę santvarką teigdami, kad Bažnyčia galėtų gauti dar didesnių tikėjimo nuolaidų, tik tam trukdą „uolieji“ kunigai⁵⁹.

Kompromituojami ir persekiojami buvo ne tik garsiausi ir aktyviausi kunigai, bet ir į KGB akiratį patekę kunigai dėl pastoracinės veiklos ar kitaip su Bažnyčia susiję žmonės. KGB Druskininkų poskyris, pasitelkęs agentus, privertė bažnyčios choristą save pasmerkti spaudoje, neva jis prisideda prie antisovietinio leidinio „Vytis“ leidimo ir platinimo⁶⁰. Per agentus „Petraitį“ ir „Dagį“ KGB skleidė gandus, neva kunigas Petras Kryžauskas palaiko ryšius su „banditu“ (partizanų), pasipylė skundų dėl šio kunigo. Agentas „Petraitis“ siuntė laiškus V. Sladkevičiui apie kunigą P. Kryžauską⁶¹.

KGB Šakių poskyrio agentai informavo, kad vietinės bažnyčios klebonas palaiko ryšius su „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ leidėjais, turi nelegalių užsienio radijo laidų įrašų ir literatūros, tarp tikinčiųjų per agentus skleidė žinią, kad jis kviečiasi į bažnyčią kunigą, kuris neoficialiai turi šeimą⁶².

Kunigų agentų padėtis buvo gan komplikuoata, turbūt buvo sunku suderinti tarnystę ir Dievui, ir KGB. Nors kai kurie agentai prisipažindavo kunigams, kad yra užverbuoti, vis dėlto būta ir uoliai dirbančių agentų, ypač sėkmingai sekėsi kontroliuoti aukščiausius dvasininkus. Istoriko A. Streikaus duomenimis, 1956 m. iš 900 dirbančių kunigų užverbuota 60, 1970 m. – daugiau kaip 100, o šeštajame–septintajame dešimtmetyje seminarijos ir visų diecezijų vadovybė buvo visiškai kontroliuojama⁶³. Dar šeštajame dešimtmetyje buvo užverbuotas būsimo seminarijos vadovas, Panevėžio diecezijos apaštalinis administratorius⁶⁴. KGB pavyko užverbuoti Kauno seminarijos vadovą V. Butkų, kuris seminarijai vadovavo iki 1989 m.⁶⁵ Skaičiai nedideli, bet tai ne vietiniai atvejai. Tai liudija, kad aukščiausia vadovybė buvo itin pažeidžiama dvasininkijos dalis.

AGENTAI PRIEŠ IŠEIVIJOS ORGANIZACIJAS IR JŲ POLITINĘ REZISTENCINĘ VEIKLĄ VAKARUOSE

Agentūrinis skverbimasis į išėivijos organizacijas. KGB ypač daug dėmesio skyrė lietuvių išėiviams, nes tarptautinėje erdvėje jie kėlė Lietuvos okupacijos neteisėtumo klausimą. Propagandinėmis ir agentūrinėmis priemonėmis diskreditavo jų veiklą. Pasitelkdamas viešus ir slaptus informacijos šaltinius, KGB rinko įvairią informaciją apie išėivijos organizacijas, jų narių veiklą, ypač domėjosi renginiais, kurie neva diskredituoja

SSRS politiką. Taigi siekta konkrečių tikslų – pakenkti išeiviams ir jų rezistencinei veiklai, susilpninti išeivijos organizacijų aktyvumą ardant jas iš vidaus, kiršinant tarpusavyje. Agentai buvo bene pagrindinis KGB įrankis kovojant prieš išeiviją ir jos vykdomą veiklą. Verbavimo taikiniai tapdavo asmenys, dalyvaujantys išeivijos organizacijų veikloje, užsienio radijo stočių lietuviškų redakcijų, spaudos leidinių bendradarbiai arba šių asmenų aplinkoje esantys žmonės, ypač gyvenantys Lietuvoje. Agentai ne tik rinko KGB dominančią informaciją, bet ir stengėsi daryti tam tikrą ideologinį poveikį, kad kuo daugiau išeivių palaikytų ryšį su Lietuva, kad formuotų pozityvų Lietuvos vaizdinį išeivijoje. Šitaip siekta didinti trintį tarp skirtingų išeivijos kartų ir pakenkti Lietuvos laisvinimo veiklai.

Surinkta KGB agento informacija apie išeivijos organizacijų veiklą, jos narius (pažiūras, interesus, santykį su Lietuva, ryšius Lietuvoje) buvo panaudojama užmezgiant ryšį su asmeniu arba jį verbuojant. Į JAV vykstančiam agentui buvo suformuluojamos tokios užduotys: rinkti informaciją apie išeivijos organizacijų požiūrį į Maskvos olimpiadą, išsiaiškinti, ar neplanuojamos kokios nors akcijos, nukreiptos prieš SSRS artėjant Madride vyksiančiai Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai⁶⁶, atskleisti, kas išeiviams ypač rūpi Lietuvoje (politika, ekonomika, socialiniai, nacionaliniai, religiniai aspektai)⁶⁷. Taip pat domino senosios ir jaunosios išeivijos kartų nesutarimai. Į JAV vykstančio agento „Vokės“ irgi prašoma atskleisti asmens, pas kurį jis apsisistos, požiūrį į Sovietų Sąjungą, politines pažiūras, ryšius su išeiviais ir JAV valdžios institucijomis, sužinoti, ar pats dalyvauja išeivių organizacijų veikloje ir koks tos veiklos pobūdis, kokie jo pomėgiai, interesai. Be to, buvo siekiama ši asmenį paskatinti atvykti į Lietuvą⁶⁸. LSSR KGB agentas „Vasaris“ gavo SSRS KGB PGU 19-ojo skyriaus rekomendacijas, kaip dirbti

su operatyviniu objektu „Rykliu“. Agentas turėjo surinkti šias žinias: asmeninės objekto savybės, charakteris, pomėgiai, santykiai su šeima, ar patenkintas savo socialine ir ekonomine padėtimi. Kartu nurodyta paklausinėti konkrečių jo biografijos faktų, bet tai reikėjo daryti atsargiai, nes agentas galėjo būti iššifruotas, be to, šių žinių buvo galima rasti ir viešuose šaltiniuose⁶⁹. Agentui „Rimantui“, vykstančiam į JAV, buvo patarta bendraujant su buvusiu VLIK'o vadovu Juozu Kęstučiu Valiūnu pabandyti išsiaiškinti jo požiūrį į šią organizaciją, jos perspektyvas, asmeninį jo požiūrį į dabartinį vadovą K. Bobelį, išsiaiškinti, kodėl jis paliko šį postą, atskleisti jo požiūrį į sovietinę Lietuvą, sužinoti, ar jis neplanuoja atvykti į Lietuvą⁷⁰. Agentams įvykdyti užduotis neturėjo sutrukdyti net ir artimiausi giminystės ryšiai. Agentui „Kriučevui“ buvo pavesta išklausinėti savo tėvą apie kelionę į JAV sužinoti, ką jis planuoja pasakoti aplinkiniams apie savo vizitą. Patarta klausinėjant nerodyti itin didelio susidomėjimo ir neklausinėti per daug įkyriai⁷¹, nes baimintasi sukelti įtarimų.

Rengiami užduotims agentai buvo raginami telkti dėmesį į pažintis su asmenimis, kurie yra svarbūs KGB. Agentui, vykstančiam į Angliją, buvo patarta užmezgti ryšį su garsiu išeiviu Aleksandru Štromu ir mėginti išsiaiškinti jo planus, ypač kreipiant dėmesį į jo pasisakymus apie išeiviją, dalyvavimą organizacijų veikloje. „<...> su A. Štromu nebūkite įkyrus, venkite tiesmukų klausimų, pateikite save kaip besidominčiu gyvenimu Vakaruose.“⁷² Siekiant įgyti „Santaros-Šviesos“ veikėjo pasitikėjimą, agentui „Kalviui“ buvo sukurta atitinka legenda: jis turėjo dėtis atstovaujans opozicinei grupei, norinčiai užmezgti ryšius su išeivija, parodyti dokumentą, kurį ketinąs įteikti išeiviams. Paprašytas įvardyti kitus tariamos opozicinės grupės narius, turėjo atsakyti negalįs to padaryti dėl konspiracijos⁷³.

Dėl išeivijos organizacijų santykio su Lietuva susidarė netinkamos aplinkybės verbuoti išeivius. VLIK'as, pasisakydamas tik už asmeninius ryšius su Lietuvoje gyvenančiais asmenimis, kiek apsinkino KGB pastangas panaudoti oficialius kultūrinius, turistinius ryšius agentūrinei veiklai. Todėl verbuoti VLIK'o narius KGB sekėsi labai sunkiai, net nepavyko šioje organizacijoje sukurti agentūrinio tinklo. Priartėti prie VLIK'o narių stengtasi per jų giminaičius, pažįstamus, ypač gyvenančius Lietuvoje. Buvo aktyviai renkama informacija apie lietuvių išeivius, domimasi jų biografijomis, pažįstamais ir giminaičiais Lietuvoje. Giminytės ryšiai buvo naudojami verbuojant arba vykdant agentūrines užduotis. Lietuvoje gyvenusio agento „Saliuto“ tėvas buvo laikraščio „Keleivis“ redaktorius ir VLIK'o valdybos narys, o agento „Gavrilčenko“ tėvas – VLIK'o narys⁷⁴. LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių plane 1980–1981 m. tiriant bylą „Džiaz“ buvo numatyta buvusį VLIK'o valdybos narį „pakviesti atvykti į Lietuvą ir išgauti „vtemnuju“ (jam nežinant) naudingos informacijos apie VLIK'ą. VLIK'o vicepirmininką Liūtą Grinių bandyta įtikinti bendradarbiauti su KGB užverbuotais asmenimis, kurie važinėjo į JAV⁷⁵. Alytaus KGB agentas „Jūratė“ gavo naudingos informacijos iš buvusio VLIK'o vadovo L. Girniaus apie VLIK'o santykius su Sąjūdžiu, materialinę organizacijos padėtį, ryšius su JAV specialiosiomis tarnybomis, vidines rietenas⁷⁶. Istoriko A. Anušausko duomenimis, 1986 m. informaciją apie VLIK'ą gaudavo iš keturių užsienyje gyvenančių agentų⁷⁷, o 1987 m. apie VLIK'ą, PLB, ALT – iš trylikos agentų⁷⁸.

„Santara-Šviesa“ palaikė kultūrinius ryšius su Lietuva. Kai kurie KGB agentai, dirbantys užsienyje, užmezgė draugiškus ryšius su federacijos nariais, su jais susirašinėjo. Korespondenciją KGB buvo numatęs pateikti „Santaros-Šviesos“ nariams, kad „eiliniams

federacijos nariams būtų daromas naudingas poveikis, įvertinamos galimybės juos verbuoti“⁷⁹. LSSR KGB 1970 m. plane numatyta „Santaros-Šviesos“ nario Vepšto kvietimu į JAV vykstančiam agentui „Sigitui“ skirti užduotį rinkti informaciją apie šią organizaciją, ypač apie jos veiklą, daryti teigiamą ideologinį poveikį. Agentui „Audriui“ pavyko nufotografuoti kai kuriuos „Santaros-Šviesos“ susirinkimo protokolus ir jų narių kartoteką. Gavęs šiuos duomenis, KGB rinko informaciją apie asmenis, jų ryšius Lietuvoje, svarstė galimybę kai kurius verbuoti⁸⁰. LSSR KGB 1971 m. veiklos ataskaitoje užfiksuota, kad „Santaros-Šviesos“ vadovybė domisi tam tikra inteligentijos dalimi, todėl buvo nuspręsta per agentus ir partines institucijas daryti jai ideologinį poveikį. Apie šią organizaciją medžiagą rinko agentai, kurie buvo išvykę į JAV per mokslinius mainus⁸¹. KGB užmezgė ryšį su vienu santariečiu, kuris pasisakė už ryšius su sovietine Lietuva, 1981 m. jis buvo atvykęs į Vilnių. Jis rinko informaciją apie kitus „Santaros-Šviesos“ narius, padėjo KGB įgyvendinti propagandines, kompromitavimo akcijas spaudoje⁸². 1986–1988 m. plane „Pritvorščiki“ („Apsimetėliai“) numatyti agentams uždaviniai nelabai skyrėsi nuo ankstesnių planų, tai rodo, kaip sunkiai KGB sekėsi juos įgyvendinti: įsiskverbti į „Santarą-Šviesą“, kad gautų informacijos apie veiklos planus ir ją panaudotų prieš Lietuvą, ideologiškai paveikti liberalesnę išeivijos dalį, kompromituoti atskirus organizacijos narius⁸³. Anot A. Anušausko, 1986 m. organizacijoje „Santara-Šviesa“ veikė penki agentai,⁸⁴ tai rodo, kad KGB nelabai sekėsi pasinaudoti kultūriniais, moksliniais mainais ir užverbuoti šios organizacijos narius.

Agentų vaidmuo kompromitavimo ir propagandos akcijose. Agentai taip pat aktyviai dalyvavo propagandos ir kompromitavimo akcijose ar net išnaudojo išeivius šiose akcijose; jie veikė kaip įtakos agentai.

Negalėdamas įsiskverbti į išeivijos organizacijas ir kenkti joms iš vidaus, KGB bandė per viešąją opiniją diskredituoti pačius aktyviausius organizacijos narius.

KGB agentai bandė įtraukti išeivius į propagandines akcijas. Geriausiai tai iliustruoja garsaus išeivio kelionė į Lietuvą. 1987 m. pavasarį su L. Mockūno grupe pirmą kartą į Lietuvą atvyko žurnalistas Zenonas Rekašius. Jį stebėjo ir su juo bendravo keletas agentų⁸⁵. Agento „Beržo“ agentūriniame pranešime⁸⁶ užfiksuota, kad Z. Rekašius palankiai vertina Lietuvos kultūrą, KGB bandė jį panaudoti savo propagandiniams tikslams. Z. Rekašiaus kelionės Lietuvoje metu agentai palankiai nušvietė Lietuvos pasiekimus, parodė reprezentacines vietas, bažnyčias, susitiko su tikinčiaisiais, organizavo pokalbius su garsiais inteligentijos atstovais⁸⁷. Norėta parodyti, kad kunigai ir tikintieji Lietuvoje nepersekiojami. Patyrusiam agentui žurnalistui „Tichonovui“ buvo pavesta parengti interviu su Z. Rekašiumi, paskatinti išeivį emigrantų spaudoje kuo objektyviau atsiliiepti apie gyvenimą Lietuvoje. Siekiant sustiprinti jo, kaip kultūrinių ryšių su Lietuva šalininko, įvaizdį planuota per agentus pasiūlyti jam pasisakyti savaitraštyje „Literatūra ir menas“ ar kuriame nors kitame kultūrinio pobūdžio periodinės spaudos leidinyje⁸⁸.

Per agentus siekta paveikti išeivius, kad jie spaudoje neigiamai atsiliieptų apie konservatyvius išeivius. KGB 1978 m. veiklos ataskaitoje rašoma, kad buvo gauta 36 interviu iš išeivių ir jų pagrindu parengti straipsniai žurnaluose „Gimtajame krašte“, „Nemuno krašte“ ir kt., publikuota 130 straipsnių, parengtų agentų ir patikimų asmenų, kurie rėmėsi KGB medžiaga⁸⁹. 1979 m. buvo planuojama išleisti agento knygą, kurioje būtų neva atskleidžiami žmogaus teisių pažeidimo atvejai JAV ir išeivijos machinacijos, o į IV pasaulio lietuvių jaunimo kongresą planuota

siųsti agentus, kad būtų neutralizuotas anti-sovietinis jo pobūdis⁹⁰.

Įtakos agentai ypač aktyviai veikė per tvarkos laikotarpiu, nes lietuvių išeivija bandė atkreipti dėmesį į Lietuvos ir kitų Baltijos šalių okupaciją tarptautiniu lygmeniu ir siekė tarptautinės bendruomenės paramos. Visais įmanomais būdais KGB stengėsi paneigti Baltijos šalių okupacijos faktą ir pabrėžti buvimo Lietuvos SSRS viduje naudą. 1990 m. veiklos ataskaita rodo, kad agentai Europos Parlamente turėjo svarbią užduotį pašalinti iš rengiamo dokumento dalį apie Baltijos šalių okupaciją ir jų nepriklausomybės siekį⁹¹. Agentas, dirbęs leidinyje „Kalba Vilnius“, išspausdino interviu su išeivijos mokslininku apie ryšių su Vakaraais per didelį sureikšminimą. Kitas agentas publikavo interviu su garsiais išeivijos menininkais, kurie ragino nepervertinti gyvenimo Vakaruose⁹². Vykstantiems į užsienį agentams buvo duota užduotis skleisti tariamą tiesą apie savanorišką Baltijos šalių įstojimą į SSRS ir jos naudą Lietuvai. Vokietijoje leistame žurnale „Nemuno kraštas“ ketinta publikuoti memuarus, pagrindžiančius Lietuvos, Latvijos, Estijos savanorišką įstojimą į SSRS. O kandidatui verbavimui „R. V.“ duodama užduotis jo kelionės į Daniją metu skleisti Sovietų Sąjungai palankią informaciją apie Baltijos šalis, formuoti „atitinkamą Danijos visuomenės opoziciją dėl Baltijos šalių buvimo SSRS viduje klausimo“⁹³.

Agentams veikti užsienyje buvo gerokai sunkiau nei Lietuvoje, nes ryšiai su išeiviais buvo riboti, be to, į atvykėlius žiūrėta įtariai. Apibendrinant galima teigti, kad sukurti stipraus agentūrinio tinklo jiems nepavyko, tačiau propagandinių, ypač kompromitavimo, akcijų poveikis buvo gan veiksmingas.

AGENTAI PRIEŠ ANTISOVIETINĮ PASIPRIEŠINIMĄ LIETUVOJE

Agentūrinio darbo tarp jaunimo, inteligentijos, buvusių politinių kalinių, pilietinio ir disidentinio judėjimo atstovų pavyzdžių yra labai nedaug, nes garsiausių disidentų operatyvinių bylų Lietuvoje nėra. Išlikusi tik kunigo J. Zdebskio operatyvinė byla. Ji yra puikus pavyzdys, rodantis, kokių priemonių prieš rezistentus buvo imtasi. Todėl ir istoriografijoje ši tema atspindėta fragmentiškai. Slaptųjų KGB bendradarbių pagrindinis tikslas buvo stebėti, analizuoti įvairių visuomenės grupių nuotaikas, fiksuoti antisovietines apraiškas (pasisakymus prieš valdžią, anoniminių dokumentų, savilaidos platinimo atvejus, antisovietines akcijas), vykdyti profilaktinę veiklą (atkalbėti, atgrasyti nuo tolesnės rezistencinės kovos).

Agentų darbas su nepriklausomos Lietuvos veikėju, grįžusiu iš įkalinimo vietos, Juozu Keliuočiu iliustruoja agentų veiklos formas ir tikslus – kuo arčiau priartėti prie jo, pelnyti pasitikėjimą, stebėti jį ir jo bendraminčius, išsiaiškinti jo požiūrį į valdžią svarbius dalykus, bandyti daryti įtaką, pakeisti jo požiūrį į valdžią, įtikinti su ja bendradarbiauti. L. Okuličiūtės duomenimis, 1950–1978 m. J. Keliuotį sekė penkiasdešimt šeši agentai⁹⁴. Buvo svarbu, kad garsus nepriklausomos Lietuvos veikėjas darytų naudingą įtaką visuomenei. Žurnaluose dirbantiems agentams „Gintarui“ ir „Butkui“ buvo paskirta užduotis įtikinti J. Keliuotį pasisakyti spaudoje apie sovietinės Lietuvos pasiekimus⁹⁵.

KGB stebėjo ne tik garsius buvusius politinius kalinius. Pavyzdžiui, KGB Šakių poskyrio agentas „Šešupė“ informavo, kad buvęs partizanas, politinis kalinys Petras Biskirskas kritikuoja valdžią. KGB, gavęs šią informaciją, nusprendė kaupti medžiagą apie šį asmenį ir jį profilaktuoti. Taip pat buvo

gautas pranešimas, kad Vincas Korsakas perskaitė nacionalistinio pobūdžio eilėraštį. KGB jį atkreipė dėmesį, nutarė sekti⁹⁶. KGB Šakių poskyrio 1972 m. ataskaitoje nurodyta stebėti buvusį politinį kalinį, buvusį partizaną Z. Žemaitį. Buvo užverbuotas jo bendražygis, kartu partizanavęs, kalėjęs, o dabar saugumo agentas „Vilkas“⁹⁷.

Stebėti konkretų asmenį ar jų grupę yra vienoks agentų veiklos pobūdis, o išsiaiškinti anoniminius neorganizuotos veiklos dalyvius (savilaidos leidinių, lapelių autorius, nelegalius užsienio radijo stočių klausytojus) yra kur kas sudėtingiau, tada agentai tampa ypač svarbūs KGB talkininkai išaiškinant tokių veiksmų autorius. 1971 m. KGB sudarė operatyvinę bylą (GDOR) „Sofistai“ šešioms asmenims, kurie buvo įtariami antisovietinės medžiagos platinimu ir keitimuisi su rusų savilaida. Agentai „Kibirktis“ ir „Rokas“ turėjo išsiaiškinti jų tolesnius planus⁹⁸. KGB Švenčionių r. 1974 m. veiklos ataskaitoje rašoma, kad agentas „Lesnik“ išsiaiškino anoniminio laiško autorių, taip pat stebėjo asmenų „iš negatyvios“ aplinkos elgesį. Jis, prisidengęs pseudonimu, į vietinį laikraštį parašė straipsnį, šmeižiantį partizanus⁹⁹. Agentas „P“ informavo, kad disidentas V. Petkus kartu su latvių ir estų rezistentais 1977 m. rugpjūčio 20 d. parengė dokumentą apie bendro pasipriešinimo judėjimo organizacijos įkūrimą. Operatyvinė byla V. Petkui buvo sudaryta vadovaujantis agento „Pušies“ pateiktais duomenimis. Pas šį agentą V. Petkus buvo atvykęs atspausdinti šio dokumento¹⁰⁰. KGB Radviliškio 1979 m. ataskaitoje pažymima, kad agentas „Briedis“ asmenį, patekusį į KGB akiratį dėl ryšių su nelegalios spaudos leidėjais, supažindino su operatyviniu darbuotoju, kuris prisistatė kaip pogrindyje rašantis rašytojas¹⁰¹. KGB Kauno m. skyriaus 1985 m. rašte rašoma, kad agentas „Rudolfas“ išsiaiškino, kad DOR „Neudačnik“ bandė platinti nelegalų leidinį. KGB agentams

buvo skirta užduotis rinkti kuo daugiau informacijos apie to kūrinio platinimą, pagal gautą medžiagą buvo sprendžiama, kokių priemonių imtis toliau: sudaryti bylą ar profilaktikuoti¹⁰². KGB padalinių 1987 m. veiklos plane užfiksuota, kad prie savilaidos leidinio „Vytis“ rengimo įtariamais prisidėjęs DOR „Mentorius“ (Konstantinas Meidūnas), todėl agentai „Nemunas“, „Kalinauskas“ ir kandidatas verbavimui iš jo pažįstamų turi surinkti įrodymus, patvirtinančius šį įtarimą¹⁰³.

LSSR KGB fiksavo ir kitokius antisovietinius veiksmus. 1971 m. Kelmėje agento pranešimo pagrindu atskleista „politiškai kenksminga“ moksleivių (8 kl.) grupė. Agentas veikė apsimitęs Milicijos vaikų kambario darbuotoju¹⁰⁴. Per vykusias protesto akcijas po Romo Kalantos susideginimo buvo suimti Šarūnas Žukauskas, Antanas Sakalauskas, Vidmantas Povilionis. Operatyvinių ir agentūrinių priemonių plane Nr. 358 siekiant išsiaiškinti šių asmenų ryšius ir indėlių platinant savilaidą pasitelktas agentas „Kudirka“. Kadangi apie suimtą V. Povilionį KGB nedaug žinojo, į jo kamerą buvo įleistas agentas. Tardomas L. Sakalauskas išsitarė, kad savo rašomajai mašinėlei dalis pirkęs iš Staugaičio. Agentas „K“ stengėsi prie jo priartėti, kad, išsiaiškinęs galimybes, galėtų pritaikyti slaptas priemones (išorinį sekimą)¹⁰⁵. 1974 m. KGB Švenčionių poskyrio agentas „Karvelis“, kuris buvo naudojamas išsiaiškinti negatyvias apraiškas tarp besimokančio jaunimo, informavo apie dainuojamas nacionalistinio pobūdžio dainas; kitas agentas pranešė, kad mokytojas, paveiktas užsienio radijo stočių, skleidžia ideologiškai žalingas kalbas¹⁰⁶. Tiriant GDOR „Ozlablionių“ (kurioje minimas ir B. Gajauskas) per agentus pavyko užfiksuoti nelegalius rezistentų veiksmus. KGB stengėsi užkirsti kelią jų veiklai, tačiau nepavyko¹⁰⁷. KGB Akmenės 1977 m. ataskaitoje rašoma, kad agentai vis

dažniau buvo naudojami neutralizuojant antisuomeninius veiksmus. Buvo praveisti keturi profilaktiniai pokalbiai, sutrukdyta susikurti antisovietinei moksleivių grupei, pagal gautus agentų „Sauliaus“, „Klevo“ pranešimus partiniai organai buvo informuoti apie negatyvias apraiškas, nuotaikas Akmenės gamyklose¹⁰⁸. 1978 m. profilaktuotas DON Nr. 104 „Vorony“ („Varnai“) už ryšius su kunigais, nelegalios spaudos skaitymą ir platinimą, žalingų minčių sklaidą tarp mokinių. Agentas „Stankutė“ ir patikimas asmuo vykdė profilaktiką neįpareigojančio pokalbio forma, veikė kaip įtakos agentai. KGB nutarė jį toliau stebėti, nors profilaktika ir turėjo teigiamo poveikio¹⁰⁹. KGB Anykščių skyriaus 1979 m. buvo užverbuotas agentas „Petrauskas“, buvęs mokytojas, mokėjęs anglų kalbą ir turėjęs ryšių užsienyje. Jis vedė populiarias diskotekas, tad manyta, kad jis gali paveikti jaunimą KGB naudinga linkme¹¹⁰.

KGB rūpėjo ir akademinės bendruomenės nuotaikos, pasisakymai, ryšiai. 1979 m. Kauno miesto KGB agentas „Kęstutis“ išsiaiškino, kad Veterinarijos akademijos dėstytojas Vaiškevičius bando savo studentus apdoroti nacionalistine dvasia¹¹¹. Agentai užfiksavo S. Žuko Taikomosios dailės technikumui dėstytojos Kuklerytės ideologiškai netinkamus pasisakymus. KGB stengėsi juos paviešinti per atitinkamas institucijas ir praveisti viešą profilaktiką¹¹² (daryti poveikį per visuomenę ir slėpti savo indėlių). Vilniaus miesto KGB 1985 m. veiklos ataskaitoje rašoma, kad Vilniaus statybos technikumui antro kurso studentas skleidžia nacionalistines, antisovietines idėjas, priklauso pankams. Jis buvo profilaktuotas, bet savo idėjų neišsižadėjo. Toliau jį stebėjo agentai. Jam įsidarbinus, planuota surasti informatorių darbovietėje, kad jį stebėtų ir darytų jam palankų poveikį. Salomėjos Nėries mokyklos moksleivis taip pat pakliuvo

į KGB akiratį, nes leido laikraštuką. Agentai „Algis“ ir „Akademikas“ mokykloje bandė šiam jaunuoliui daryti teigiamą poveikį¹¹³. LSSR KGB Kauno miesto skyriaus 1986 m. planuose buvo numatyta atlikti Vilniaus universiteto Filologijos katedros mokslinio bendradarbio profilaktiką per universitete dirbantį KGB patikėtinį¹¹⁴.

Agentai ne tik stebėjo Sąjūdžio veiklą, rinko informaciją apie narius, bet ir stengėsi daryti įtaką jų sprendimams įvairiais klausimais, santykiams su kitomis organizacijomis ir išeivija. 1988 m. Šilalės KGB planavo agentams „Jurai“, „Margeliui“, „Geniui“, „Monteriui“ ir „Knistautui“ sukurti elgesio šablonus, kad pelnytų Sąjūdžio grupės vadovų ir narių pasitikėjimą. Išsiaiškinti aktyviausios Sąjūdžio grupės narės V. Bernickienės priešišką veiklą patikėta agentui „Žemaitėi“¹¹⁵. Agentui „Karabinui“ pavesta stebėti Alytaus Sąjūdžio grupės veiklą šaldytuvų gamykloje, spaudos leidybą ir platinimą, taip pat fiksuoti pokalbius asmenų, norinčių radikalizuoti Sąjūdžio veiklos kryptį¹¹⁶. Iš KGB Alytaus miesto 1989 m. ataskaitos matyti, kad ieškota slaptų informatorių tarp visų besikuriančių neformalių judėjimų, Sąjūdžio, Demokratų partijos, Tremtinių sąjungos. Slaptiems bendradarbiams pavyko gauti informacijos apie Lietuvos laisvės lygos ir „Jaunosios Lietuvos“ veiklą (mitingus, pasisakymus)¹¹⁷. Agentas „Alik“, susitikęs su kadriniu darbuotoju, pranešė apie Lietuvos mokslų akademijos Zoologijos ir parazitologijos institute vykusį sąjūdžio grupės susirinkimą, jam duota papildoma užduotis dalyvauti 1989 m. rugsėjo 6 d. Lietuvos mokslų akademijos Mokslininkų rūmuose vykšančiame rinkiminiame susirinkime ir fiksuoti negatyvius pasisakymus¹¹⁸. Agentui „Vikarui“ pavyko išsiaiškinti, kaip yra organizuojami Sąjūdžio ir kitų judėjimų spaudos darbai Vilniuje¹¹⁹. Raseinių sky-

riaus KGB 1989 m. ataskaitoje nurodoma, kad agentas „Dėstytojas“ gavo informacijos apie planuojamas Sąjūdžio akcijas. Agentas „Lauras“ dalyvavo tremtinių klubo „Garsas“, ateitininkų „Carito“ veikloje¹²⁰. KGB Širvintų rajono 1989 m. ataskaitoje pažymima, kad jiems su agentu „Rubinu“ pavyko pasiekti, kad rajono laikraštyje „Širvinta“ nebūtų išspausdinta antisovietinio pobūdžio straipsnių apie Sąjūdį¹²¹.

Nors KGB vykdė aktyvią agentūrinę veiklą, galutinai palaužti disidentų, kunigų, išeivių ir kitų visuomenės atstovų nepavyko, neužkirto ir kelio Sąjūdžio radikalizacijai, atvedusiai Lietuvą į nepriklausomybę.

IŠVADOS

Agentai buvo vieni svarbiausių sovietinio saugumo įrankių kovoje su rezistentais Lietuvoje ir Vakaruose. Skleisti dezinformaciją, diskredituoti ir kompromituoti rezistentus bandant juos „perauklėti“ buvo ne ką mažiau svarbu, nei rinkti informaciją. KGB ir rezistentai kovojo dėl viešosios nuomonės, o agentai buvo nematomi šios kovos KGB kariai. Jie turėjo sukurti tarpusavio nepasitikėjimo, baimės, įtarumo atmosferą tarp rezistentų. Naujos antisovietinio pasipriešinimo formos privertė keisti KGB taktiką renkantis agentus, skiriant jiems užduotis ir kuriant elgesio šablonus. KGB agentų atranka tapo selektyvesnė, buvo labiau orientuojamasi į konkrečias visuomenės grupes, todėl agentams buvo keliami geroi didesni, ypač išsilavinimo, reikalavimai nei iki 1953 m. Tačiau nuolatiniai raginimai ieškoti kandidatų į slaptuosius bendradarbius rodo, kad šis darbas vyko sudėtingai ir rezultatai netenkinio KGB. Rezistencinė veikla nenutrūko, buvo padaryta žala tik atskiriems asmenims.

Nuorodos

¹ SSRS valstybės saugumo komiteto pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS VSK organų agentūrinio aparato ir patikėtinių asmenų nuostatų patvirtinimo“, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 150, l. 2–50. Prieiga per internetą: <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/2118/from:538>>.

² N. Žemaitienė, „MGB–KGB agentūra okupuotoje Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2; N. Gaškaitė, „MGB agentūra pokario Lietuvoje“, *Laisvės kovų archyvas*, 1994, Nr. 12.

³ A. Anušauskas, *KGB. Visiškai slaptai*, Vilnius, 2015.

⁴ L. Okuličiūtė, „Patikimi asmenys Lietuvos SSR KGB agentūrinio tinklo šešėlyje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1.

⁵ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1944–1990 m.*, Vilnius, 2002; To paties, „Lithuanian Catholic clergy and the KGB“, *Religion, State and Society*, 2006, vol. 34, No. 1; To paties, „Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, Nr. 20.

⁶ V. Vitkauskas, „Lietuvos katalikų bažnyčios dvasininkų verbavimas NKVD/KGB agentais sovietmečiu“, *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 16, 2000.

⁷ V. Pruskus, „Lietuvos katalikų bažnyčios dvasininkai KGB objektyve: verbavimo tikslai, ypatumai ir formos“, *Darbai ir dienos*, t. 47, 2007.

⁸ V. Spengla, „Akiplėša“. *KGB kova prieš Bažnyčią. Pagal kunigo J. Zdebskio sekimo bylą*, Vilnius, 1996; To paties, *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratininkai*, Vilnius, 1993; To paties, *Objektas „Intrigantas“: kunigo Broniaus Laurinavičiaus gyvenimas ir veikla*, Vilnius, 2002.

⁹ D. Juodis, *Šiapus ir anapus kordono: sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išeiviją 1945–1991 m.*, Vilnius, 2016.

¹⁰ J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990 m.*, Vilnius, 2002.

¹¹ K. Burinskaitė, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius, 2015; To paties, „Lietuvos SSR KGB taikiny – akademinė bendruomenė“, *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1; To paties, „Veidu į Lietuvą“ programos vaidmuo KGB veiklos prieš „Santara-Šviesą planuose“, *Genocidas ir rezistencija*, 2010, Nr. 1; To paties, „KGB agentų rengimas užsienio žvalgybinėms užduotims ir jų veiklos vertinimas“, *Genocidas ir rezistencija*, 2018, Nr. 1.

¹² L. Okuličiūtė, „Juozas Keliuotis KGB taikinyje 1956–1978 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2.

¹³ A. Veilentienė, „Kauno politechnikos instituto studentai ir dėstytojai KGB akiratyje (1951–1989)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1.

¹⁴ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999.

¹⁵ K. Burinskaitė, L. Okuličiūtė, *Slaptieji KGB archyvai*, Vilnius, 2011.

¹⁶ C. Andrew, *The sword and the shield. The Mitrokhin archive and the secret history of the KGB*, New York: Basic Books, 1999; O. Гордиевский, К. Эндрю, *КГБ. Разведывательные операции от Ленина до Горбачева*, Москва: Центрполиграф, 1999.

¹⁷ A. Weiner, A. R. Tamm, „Getting to Know You: The Soviet Surveillance System, 1939–1957“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2012, vol. 13, No. 1.

¹⁸ SSRS valstybės saugumo komiteto pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS VSK organų agentūrinio aparato ir patikėtinių asmenų nuostatų patvirtinimo“, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 150, l. 4. Prieiga per internetą: <http://www.kgbveikla.lt/lt>.

¹⁹ *Контрразведывательный словарь*, Москва, 1972, c. 9.

²⁰ N. Gaškaitė, p. 99, 100.

²¹ Ibid.

²² L. Okuličiūtė, „Patikimi asmenys Lietuvos SSR KGB agentūrinio tinklo šešėlyje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1, p. 56.

²³ N. Gaškaitė, p. 100.

²⁴ *Контрразведывательный словарь*, c. 10.

²⁵ SSRS valstybės saugumo komiteto pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS VSK organų agentūrinio aparato ir patikėtinių asmenų nuostatų patvirtinimo“, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 150, l. 4, 4 a. p. Prieiga per internetą: <<http://www.kgbveikla.lt/lt/>>.

²⁶ Ibid., l. 5, 5 a. p.

²⁷ „Kai kurie agentų taktikos klausimai tiriant antisovietinės propagandos ir agitacijos bylas“, *Труды высшей школы КГБ*, 1976, t. 10, c. 65.

²⁸ V. Pruskus, „Lietuvos katalikų bažnyčios dvasininkai KGB objektyve: verbavimo tikslai, ypatumai ir formos“, p. 188.

²⁹ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1944–1990*, p. 231.

³⁰ V. Vitkauskas, op. cit., p. 243.

³¹ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1944–1990 m.*, p. 234, 246.

³² LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1972 m. sausio 27 d. ataskaita apie agentūrinių-operatyvinių darbų 1971 m., LYA, f. K-51, ap. 1, b. 372, l. 67.

³³ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio 1987 m. liepos 21 d. raštas apie Vatikano kadru problemas, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 232, l. 169–170.

³⁴ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1987 m. sausio 4 d. raštas SSRS KGB dėl aktyvių priemonių Vatikane, *ibid.*, l. 109–110.

³⁵ D. Glodenis, „Kaip KGB žlugdė Lietuvos krikšto jubiliejus minėjimą“. Prieiga per internetą: <www.religija.lt>, [žiūrėta 2018-10-18].

³⁶ LSSR KB 1-ojo skyriaus 1988 m. gruodžio 26 d. raštas dėl rengiamų aktyvių priemonių, LYA, f. K-35, ap. 2, b. 232, l. 94.

³⁷ „Sąjūdis ir KGB, slaptieji takai“, *XXI amžiaus priedas apie slaptąsias tarnybas*. Prieiga per internetą: <http://www.xxiamzius.lt/archyvas/priedai/slaptieji/20080618/slaptieji_03.html>.

³⁸ LSSR KGB Skuodo r. poskyrio 1981 m. liepos 2 d. pažyma apie atliktą darbą išaiškinant kandidatus į kunigų seminariją, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 2977, l. 22.

³⁹ LSSR KGB Telšių rajono poskyrio 1980 m. liepos 17 d. ataskaita apie dvasinėje seminarijoje taikytas poveikio priemones, *ibid.*, b. 3744, l. 22–25.

⁴⁰ LSSR KGB Anykščių rajono skyriaus 1980 m. veiklos ataskaita (1980 m. gruodžio 3 d.), *ibid.*, b. 305, l. 51.

⁴¹ V. Vitkauskas, p. 246.

⁴² LSSR KGB 5-osios tarnybos 1985 m. liepos 30 d. priemonių planas stiprinant kontržvalgybinę darbą Kauno dvasinėje akademijoje 1985–1987 m., LYA, f. K-18, ap. 2, b. 235, l. 2,7,10, 13.

⁴³ LSSR KGB 1984 m. rugpjūčio 6 d. pažyma apie Kauno kunigų seminarijos klierikus, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 246, l. 106–108.

⁴⁴ V. Spengla, „Akiplėša“. *KGB kova prieš bažnyčią. Pagal kunigo J. Zdebskio sekimo bylą*, p. 54.

⁴⁵ LSSR KGB Lazdijų rajono poskyrio 1984 m. vasario 22 d. parengtas J. Zdebskį sekusių agentų sąrašas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 886, l. 60–64.

⁴⁶ Agento „Gerardas“ 1974 m. spalio 30 d. pranešimas, *ibid.*, b. 882, l. 293.

⁴⁷ V. Spengla, „Akiplėša“. *KGB kova prieš bažnyčią. Pagal kunigo J. Zdebskio sekimo bylą*, p. 56, 61.

⁴⁸ LSSR KGB Lazdijų rajono poskyrio 1978 m. birželio 29 d. raštas 5-ajam skyriui dėl kunigų, su-

sijusių su „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ leidyba, persekiojimo, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 884, l. 287–289.

⁴⁹ V. Spengla, „Akiplėša“. *KGB kova prieš bažnyčią. Pagal kunigo J. Zdebskio sekimo bylą*, p. 64.

⁵⁰ Agento „Gediminas“ 1977 m. sausio 25 d. pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 883, l. 164.

⁵¹ LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas tiriant baudžiamąją bylą dėl „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ platinimo (1972 m. rugpjūčio 11 d.), *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 199, l. 89.

⁵² Agento „Lilija“ 1975 m. gegužės 14 d. pranešimas, *ibid.*, f. K-30, ap. 1, b. 883, t. 4, l. 111.

⁵³ V. Spengla, *Katalikų bažnyčia, Kronika, KGB voratinklis*, p. 171.

⁵⁴ V. Vitkauskas, p. 253.

⁵⁵ Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto kompromitavimo planas (1979 m. vasario 14 d.), LYA, f. K-30, ap. 1, b. 884, l. 148–151.

⁵⁶ LSSR KGB 5-osios tarnybos ir Tardymo skyriaus 1983 m. sausio 20 d. agentūrinių-operatyvinių ir tardymo priemonių planas tiriant GDOR „Pautina“ („Voratinklis“), *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 234, l. 149.

⁵⁷ LSSR KGB 1983 m. birželio mėn. tardymo veiksmų ir agentūrinių-operatyvinių priemonių planas kun. S. Tamkevičiaus baudžiamojoje byloje, *ibid.*, b. 235, l. 284.

⁵⁸ LSSR KGB Ignalinos rajono poskyrio 1977 m. veiklos ir profilaktikos priemonių ataskaita (1976 m. gruodžio 24 d.), *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 661, l. 7.

⁵⁹ V. Vitkauskas, p. 251.

⁶⁰ LSSR KGB Druskininkų miesto poskyrio 1987 m. gegužės 8 d. raštas apie darbą su agentais ir patikimais asmenimis atsižvelgiant į SSRS KGB įsakymus, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 563, l. 20.

⁶¹ LSSR KGB Utenos miesto poskyrio 1980 m. gegužės 19 d. pažyma apie kunigo P. Kražausko kompromitavimą, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 4112, l. 9–11.

⁶² Priedas prie LSSR KGB Šakių rajono poskyrio 1977 m. gruodžio 12 d. ataskaitos pagal 5-ąją liniją 1979 m., *ibid.*, b. 3070, l. 27.

⁶³ A. Streikus, „Lithuanian Catholic clergy and the KGB“, p. 65, 66.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 67.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 66, 67.

⁶⁶ Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencija Madride, vykusi 1977–1978 m.

⁶⁷ Užduotis į JAV vykstančiam agentui, LYA, f. K-35, ap. 2, b. 300, l. 66.

⁶⁸ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1980 m. kovo 17 d. pažyma apie agento „Vokė“ kelionės užduotį, *ibid.*, b. 450, l. 121.

⁶⁹ SSSR KGB PGU 1980 m. liepos 17 d. raštas LSSR KGB 1-ajam skyriui dėl užduoties agentui „Vasaris“, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 166, l. 188.

⁷⁰ Išrašas iš agentui „Rimantas“ suformuotos užduoties jam vykstant į užsienį (1981 m. vasario 25 d.), *ibid.*, b. 324, l. 74.

⁷¹ Agento „Kriučev“ 1971 m. lapkričio 4 d. pranešimas, *ibid.*, b. 444, l. 340–341.

⁷² Užduotis į Angliją vykstančiam agentui, *ibid.*, b. 189, l. 64–65.

⁷³ Užduotis agentui „Kalvis“ priartėti prie „Santaros-Šviesos“ nario (1978 m. kovo 31 d.), *ibid.*, b. 203, l. 40–42.

⁷⁴ LSSR KGB darbo su užsienio specialiosiomis tarnybomis pagal operaciją „Horizont“ 1967–1968 m. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas (1967 m. birželio 18 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 660, l. 159.

⁷⁵ LSSR KGB 1980 m. gegužės 23 d. priemonių planas byloje „Džiaz“ 1980–1981 m. (VLIK), *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 324, l. 12–13.

⁷⁶ LSSR KGB Alytaus m. skyriaus 1989 m. veiklos ataskaita (1989 m. gruodžio 12 d.), *ibid.*, f. K-18, ap. 2, b. 1373, l. 23.

⁷⁷ A. Anušauskas, *KGB. Visiškai slaptai*, p. 219.

⁷⁸ A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai*, p. 90.

⁷⁹ *Ibid.*, 90.

⁸⁰ LSSR KGB darbo su lietuvių išėvių organizaciją „Santara-Šviesa“ agentūrinių-operatyvinių priemonių planas (1970 m. kovo 5 d.), LYA, b. 674, l. 70, 76.

⁸¹ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1971 m. sausio 27 d. ataskaita apie agentūrinių-operatyvinį darbą 1971 m., *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 372, l. 66.

⁸² „Santara-Šviesa ir kiti“ (KGB parengtas straipsnis), *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 323, l. 62–63.

⁸³ LSSR KGB darbo su lietuvių išėvių organizacija „Santara-Šviesa“ agentūrinių-operatyvinių priemonių planas (1970 m. kovo 5 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 674, l. 41–42.

⁸⁴ A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje*, p. 90.

⁸⁵ LSSR KGB darbo su Profesoriumi (Z. Rakašiumi) agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 1212 (1987 m. rugpjūčio 27 d.), jam lankantis Lietuvoje, LYA, f. K-35, ap. 2, b. 165, l. 80–81

⁸⁶ Agento „Beržas“ 1982 m. spalio 18 d. pranešimas, *ibid.*, l. 71.

⁸⁷ LSSR KGB darbo su Profesoriumi (Z. Rakašiumi) agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 1212 (1987 m. rugpjūčio 27 d.), jam lankantis Lietuvoje, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 165, l. 80–81.

⁸⁸ *Ibid.*, l. 82.

⁸⁹ LSSR KGB 1978 m. agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaita (1979 m. sausio 30 d.), *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 372, l. 174.

⁹⁰ LSSR KGB 1979 m. veiklos planas (1979 m. sausio 30 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 758, l. 28.

⁹¹ LSSR KGB 1989 m. veiklos ataskaita, *ibid.*, f. K-15, ap. 1, b. 224, l. 8.

⁹² LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1989 m. gruodžio 4 d. raštas „Z“ tarnybai atsakant į 1989 m. lapkričio 17 d. raštą „z“/4-622, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 333, l. 294–295.

⁹³ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1989 m. veiklos ataskaita pagal „EM“ liniją (1989 m. gruodžio 1 d.), *ibid.*, b. 646, l. 36, 39.

⁹⁴ L. Okuličūtė, J. Keliuotis, p. 134.

⁹⁵ LSSR KGB 5-ojo skyriaus 1972 m. gruodžio 1 d. pažyma apie buvusių nepriklausomos Lietuvos inteligentų panaudojimimą prieš išėviją ir priešiškus elementus šalies viduje, LYA, f.-30, ap. 1, b. 374, l. 328.

⁹⁶ LSSR KGB Šakių rajono poskyrio 1971 m. gruodžio 28 d. ataskaita apie antisovietines apraiškas rajone 1971 m., *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 3059, l. 34.

⁹⁷ LSSR KGB Šakių rajono poskyrio 1972 m. veiklos ataskaita (1972 m. gruodžio 26 d.), *ibid.*, l. 70–71.

⁹⁸ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1971 m. sausio 27 d. ataskaita apie agentūrinių-operatyvinį darbą 1971 m., *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 372, l. 74.

⁹⁹ LSSR KGB 1974 m. balandžio 30 d. pranešimas apie darbą su asmenimis iš negatyvios aplinkos Švenčionių rajone, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 3524, l. 41.

¹⁰⁰ LSSR KGB 1977 m. spalio 26 d. operatyvinių ir tardymo priemonių planas Viktoro Petkaus baudžiamojoje byloje Nr. 47, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 209, l. 208, 216.

¹⁰¹ LSSR KGB Radviliškio r. skyriaus 1979 m. ataskaita (1979 m. gruodžio 17 d.), *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 2601, l. 152.

¹⁰² LSSR KGB Kauno miesto skyriaus 5-ojo poskyrio 1984 m. gruodžio 29 d. agentūrinio-operatyvinio ir organizacinio darbo planas pagal jaunimo ir inteligentijos liniją 1985 m., *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 206, l. 10.

¹⁰³ LSSR KGB 5-osios tarnybos ir KGB Tardymo skyriaus 1987 m. kovo 25 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas „Mentorius“, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 1375, l. 245.

¹⁰⁴ LSSR KGB Šiaulių m. skyriaus 1972 m. vasario 18 d. pranešimas LSSR KGB 5-ajam skyriui apie antisovietines jaunimo grupes Kelmėje, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 511, l. 56–57.

¹⁰⁵ LSSR KGB priemonių planas baudžiamojoje byloje Nr. 358 (1973 m. birželio 11 d.), *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 197, l. 183–184, 190.

¹⁰⁶ LSSR KGB 1974 m. balandžio 30 d. pranešimas apie darbą su asmenimis iš negatyvios aplinkos Švenčionių rajone, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 3524, l. 41.

¹⁰⁷ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus 1976 m. gruodžio 16 d. pažyma apie ideologinės kontržvalgybos darbo rezultatus 1976 m., *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 172, l. 3–4.

¹⁰⁸ LSSR KGB Akmenės r. skyriaus 1977 m. gruodžio 14 d. pažyma apie 1977 m. kontržvalgybinio darbo rezultatus, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 42, l. 58.

¹⁰⁹ LSSR KGB Šilalės r. skyriaus 1978 m. gruodžio 12 d. pažyma apie 1978 m. darbo rezultatus vykdančią KGB 5-osios tarnybos užduotis, *ibid.*, b. 3272, l. 18–19.

¹¹⁰ LSSR KGB Kėdainių rajono poskyrio 1979 m. veiklos ataskaita (1979 m. gruodžio 12 d.) *ibid.*, b. 1388, l. 12.

¹¹¹ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus 1979 m. gruodžio 12 d. pažyma apie ideologinės kontržvalgybos darbo rezultatus 1979 m., *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 175, l. 64.

¹¹² LSSR KGB Kauno miesto skyriaus 5-ojo poskyrio 1982 m. gruodžio 30 d. planas pagal

jaunimo ir inteligentijos liniją 1983 m., *ibid.*, b. 184, l. 18.

¹¹³ LSSR KGB Vilniaus miesto skyriaus 1985 m. rugsėjo 23 d. pažyma apie operatyvinio stebėjimo bylas, *ibid.*, b. 21, l. 33–34.

¹¹⁴ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus 5-ojo poskyrio 1985 m. gruodžio 29 d. agentūrinių-operatyvinių ir organizacinių priemonių planas pagal jaunimo ir inteligentijos liniją 1986 m., b. 262, l. 8.

¹¹⁵ LSSR KGB Šilalės rajono 1989 m. veiklos planas (1988 m. gruodžio 1 d.), *ibid.*, f. K-11, ap. 2, b. 1395, l. 111–112.

¹¹⁶ Agento „Karabinas“ 1988 m. spalio 14 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, f. K-18, ap. 2, b. 1377, l. 18–19.

¹¹⁷ LSSR KGB Alytaus m. skyriaus veiklos 1989 m. ataskaita (1989 m. gruodžio 12 d.), *ibid.*, f. K-18, ap. 2, b. 1373, l. 26.

¹¹⁸ LSSR KGB 6-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio 1988 m. gruodžio 20 d. raštas apie susitikimą su agentu „Alik“ dėl Sąjūdžio grupės susirinkimo Lietuvos mokslų akademijos Zoologijos ir parazitologijos institute, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2141, l. 214–215.

¹¹⁹ Agento „Vikaras“ 1989 m. sausio 10 d. pranešimas, *ibid.*, f. K-18, ap. 2, b. 102, l. 8–11.

¹²⁰ LSSR KGB Raseinių rajono 1989 m. veiklos ataskaita (1989 m. gruodžio 7 d.), *ibid.*, f. K-11, ap. 2, b. 1029, l. 26–27.

¹²¹ LSSR KGB Širvintų rajono poskyrio 1989 m. veiklos ataskaita (1989 m. gruodžio 7 d.), *ibid.*, b. 1695, l. 5.

Gauta 2019 04 11
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Kristina Burinskaitė

KGB AGENTS: THEIR TYPES, FUNCTIONS AND OBJECTIVES

Summary

KGB agents are one of its pillars and sources of power since on the basis of the information they provided, the operative work was organized, which ensured that the atmosphere of fear and obedience pervade society. The goal of this research is to name and define the types of agents, the tasks they had to carry out, the goals to be achieved as well as in what segments of the population they were most active. The definition of an agent in KGB documents is a Soviet citizen,

a foreign country national (subordinate) or an individual who has no citizenship, who collaborated secretly with the KGB organs and fulfilled its tasks ensuring internal security in the USSR. The committee's apparatus consisted of agents, residents, owners of apartments for secret meetings, and owners of conspiracy apartments who were not on the staff of the agency. KGB secret agents are divided into certain types by the nature of their activities and the tasks

they were to carry out. Agents infiltrated into the clergy controlled the Church and seminaries' activities, attempted to exert influence on anti-Soviet priests as well as to form a positive position of the Vatican and the community of the devout that was in favour of the Soviet regime. Among the émigré communities their goal was to harm the organisations of the diaspora and discredit the cause of Lithuania's liberation for which they fought. The objective of the agents who were in charge of monitoring resistance activities was to uncover anti-Soviet schemes, especially the ways and organizers of samizdat. They aimed to influence people so that they avoided resistance, and those who got involved

would abandon it. Agents using various instruments such as spreading disinformation about individuals, compromising them, trying to "reeducate" them took efforts to discredit non-conformists in the eyes of the public. The role of agents was particularly important for explaining the activities of resistance both in Lithuania and the West.

After 1953, requirements for agents were more demanding than before. However, constant search for secret collaborators demonstrates that the work was complicated and the results could not satisfy the KGB although separate individuals suffered harm.

Nubausti negalima, pasigailėti: malonė mirtininkams Lietuvos SSR 1954–1990 m.

Straipsnio tikslas – išanalizuoti malonės (ne) suteikimo Lietuvos SSR 1954–1990 m. mirties bausme nuteistiems asmenims atvejus. Siekiant užsibrėžto tikslo, buvo keliami šie uždaviniai: 1) išsiaiškinti malonės suteikimo pasmerktiesiems periodizaciją, šio proceso ypatybes ir tyrimo problematiką įvairiais laikotarpiais; 2) atskleisti, kokiais principais vadovavosi malonę Lietuvos SSR suteikianti institucija – Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo (toliau – LSSR ATP) Malonės grupė; 3) ištirti ką savo malonės prašymuose pabrėždavo pasmerktieji ir kiti malonės suteikimu mirtininkams suinteresuoti asmenys, kokių iš(si)gelbėjimo strategijų griebdavosi, siekdami sulaukti malonės; 4) išanalizuoti, kaip skyrėsi skirtingų tipų mirtininkų – kriminalinių nusikaltėlių, ekonominių nusikaltėlių ir nuteistųjų pagal politinius straipsnius – malonės prašymo strategijos ir malonės suteikimo tendencijos; 5) pateikti konkrečius statistinius skaičiavimus, kokia dalis visų Lietuvos SSR nuteistų mirtininkų sulaukė malonės.

ĮVADAS

Chronologinės šio tyrimo ribos – nuo 1954 iki 1990 m. Absoliuti dauguma iki 1954 m.

nuteistų mirtininkų būdavo pasmerkami įvairių Lietuvos SSR veikusių Karo tribunolų, todėl mirtininkai galėjo malonės prašyti tik SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo (toliau – SSRS ATP). 1954 m. balandžio 30 d. SSRS ATP išleido įsaką, kuriuo remiantis mirties bausme galėjo būti teisiami asmenys, įvykdę tyčinę žmogžudystę sunkinančiomis aplinkybėmis¹. Pagal šį įsaką mirties bausmę skirdavo Lietuvos SSR Aukščiausiasis Teismas, o nuteistų mirtininkų malonės prašymus svarstydavo LSSR ATP, o šiam malonės prašymus atmetus – SSRS ATP. Netrukus ir politinių mirtininkų bylos tapo teisingomis Lietuvos SSR Aukščiausiajam Teismui: jei partizanų vadą Joną Žemaitį-Vytautą 1954 m. teisė Pabaltijo karo apygardos tribunolas, tai 1957 m. partizanų vadą Adolfą Ramanauską-Vanagą – Lietuvos SSR Aukščiausiasis Teismas. Taigi 1954–1957 m. galima laikyti lūžiniais, nes mirties nuosprendžius jau skelbė civiliniai teismai, o ne Karo tribunolai, be to, teisė suteikti malonę mirtininkams perkelta iš SSRS ATP į atskirų respublikų ATP. Galutinė chronologinė riba – 1990 m. – siejama su Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimu ir sovietinės sistemos Lietuvoje krachu.

Ši tema istoriografijoje iš esmės netyrinėta. Jei tarpukario Lietuvos malonės

suteikimo mirtininkams instituto veikla buvo fragmentiškai nagrinėta², tai Lietuvos SSR malonė mirtininkams tebėra *terra incognita*. Galima paminėti nebent S. Vaitiekaus studijoje pagarsintą faktą, jog pirmaisiais pokario metais politiniams mirtininkams, kurie ėmėsi aktyvių veiksmų prieš sovietinę valdžią, malonė negalėjo būti suteikiama³. Pasak istoriko A. Anušausko, net šeštojo dešimtmečio antroje pusėje, kai buvo nagrinėjama A. Ramanausko-Vanago byla, malonės suteikimo klausimas buvo tik formalumas⁴. Daugiau atvejų, kai Lietuvos SSR buvo nagrinėjamas malonės suteikimo klausimas, aptikti nepavyko.

Menkas šios temos istoriografinis įdirbis iš esmės paaikškinamas tuo, kad pagrindinė archyvinių šaltinių bazė – LSSR ATP Malonės grupės dokumentai⁵ – nėra žinoma istorikams ir nėra įtraukta į mokslinę apyvartą. Šio straipsnio pagrindą sudaro būtent LSSR ATP Malonės grupės dokumentai, saugomi Lietuvos centriniame valstybės archyve. Pagal savo pobūdį šie dokumentai skiriasi: vieni yra sovietinių piliečių (dažniausiai prašančių malonės dėl savo ar savo artimųjų padarytų nusikaltimų), kiti – sovietinės valdžios (turinčios teisę tą malonę suteikti). Pirmieji turėjo aiškų tikslą – bet kokiomis priemonėmis gauti malonę, t. y. pakeisti mirties bausmę ilgalaikiu laisvės atėmimu, kiti – teisę priimti sprendimą. Ši teisė galėjo būti varžoma ne tik moraliniais ar teisiniais, bet ir politiniais aspektais (vargu ar LSSR ATP Malonės grupės nariai būtų galėję suteikti malonę tokiems asmenims kaip A. Ramanauskas-Vanagas).

Šiame straipsnyje naudojamų šaltinių – archyvinių dokumentų, kuriuose atsispindi sovietų valdžios už įvairius nusikaltimus (ar „nusikaltimus“) pasmerktų asmenų siekis gauti malonę ir likti gyviems – bent kuriam laikui – savitumas išryškina šio straipsnio temos aktualumą. Šis tyrimas – ne

vien apie formalias teisines procedūras ir kriterijus, kuriais remiantis jos galėjo būti (ne)vykdomos. Šis tiriamasis darbas – apie viską praradusį ir nusižeminusį sovietmečio žmogų: galbūt cinišką žmogžudį, galbūt apskrų socialistinio turto grobstytoją, o galbūt apie didvyrišką rezistentą, kuris nuteistas mirti puikiai suvokia, jog jo gyvenimo kelias netrukus pasibaigs. Malonės prašymas – visiškas nusižeminimas, kaltės pripažinimas, raštiškai išreikštas noras bet kokiais būdais išsaugoti savo gyvybę. Prašymas buvo skirtas aukščiausiai sovietinės respublikos valdžiai – tiems asmenims, kurie daug prisidėjo prie sovietinio režimo Lietuvoje įtvirtinimo. Amžino klausimo, kurioje vietoje reikėtų dėti kablelį sakinyje „Nubausti negalima, pasigailėti“, sprendėjais tampa asmenys, kurie patys dažniausiai yra nusikaltėliai – nusikaltėliai žmoniškumui, nusikaltėliai įvairioms žmogaus teisėms ir laisvėms. Dėl šio paradokso – vieni nusikaltėliai (politiniai) (ne)suteikia malonę kitiems nusikaltėliams (politiniams, ekonominiams ar kriminaliniams) – šis straipsnis gali leisti kitu (dar istorikų nenagrinėtu) kampu pažvelgti į sovietinį režimą Lietuvoje.

MALONĖS PERIODIZACIJA

Šio tyrimo metu nepavyko rasti dokumentų, atskleidžiančių malonės (ne)suteikimo mirtininkams procesus pirmosios sovietinės okupacijos metais (1940–1941). Yra žinoma, jog šiuo laikotarpiu mirties bausmė okupuotoje Lietuvoje buvo vykdoma, o konkretūs atvejai byloja tai, kad mirties nuosprendžius skelbdavo sovietiniai Karo tribunolai. Pasmerktasis malonės galėjo prašyti tik formaliai pačios aukščiausios (nors iš tikrųjų tik parodomąją politinę galią turėjusios) sovietinės institucijos – SSRS ATP. Antai 1941 m. vasario 3 d. pagal RSFSR 1926 m.

BK 58-ąjį straipsnį (toliau – 58-asis str.) nuteistiems trims broliams Trakimams ir jų seseriai Stasei mirties nuosprendį paskelbė 11-osios armijos karo tribunolas. Mirties nuosprendis visiems keturiems Trakimams buvo įvykdytas 1941 m. balandžio 10 d. Tai, kad Trakimų šeimos baudžiamojoje byloje nėra išlikusių malonės prašymų (arba dokumentų, rodančių atsisakymą pateikti malonės prašymą)⁶, leidžia spėti, kad šie dokumentai yra saugomi Rusijos archyvuose, SSRS ATP dokumentų fonde.

Pirmuosius kelerius metus po sovietinės reokupacijos Lietuvoje veikė įvairių sovietų karinių dalinių Karo tribunolai, kuriems ir būdavo pavedamos nagrinėti ypatingos bylos – asmenų, kaltinamų kontrrevoliuciniais nusikaltimais (58 str.), banditizmu (59 str. 3 paragrafas) ar kitomis nusikalstamomis veikomis, už kurias buvo numatyta aukščiausiaji sankcija – mirties bausmė. Istorikas S. Vaitiekus savo monografijoje pateikia išsamų šio laikotarpio vaizdinį: absoliuti dauguma 1944–1947 m. mirties bausmė nuteistųjų Lietuvos SSR buvo nuteisti įvairių Karo tribunolų, bet ne civilinių teismų⁷, todėl nuteistieji mirtininkai malonės galėjo prašyti tik SSRS ATP. Tai gerokai apsunkino šios temos tyrimą: neįmanoma išnagrinėti daugumos 1944–1947 m. mirtininkų malonės dokumentų, neištyrus SSRS ATP dokumentų fondo Rusijoje, taip pat ir neišnagrinėjus kelių šimtų šio laikotarpio mirtininkų baudžiamųjų bylų, saugomų Lietuvos ypatingajame archyve (pasitaiko atvejų, kai mirtininko malonės prašymą (arba jo kopiją) galima rasti pridėtą prie baudžiamosios bylos).

Analogiška situacija susiklostė ir kitu mirties bausmių vykdymo periodu: 1950–1956 m. visus politinius mirtininkus (t. y. nuteistuosius pagal 58-ąjį str.) pasmerkdamo tie patys Karo tribunolai (šiuo laikotarpiu daugiausia mirties nuosprendžių paskelbė Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolas).

Politiniai mirtininkai malonės galėjo prašyti tik SSRS ATP. Paskutinis toks politinis mirtininkas – 1956 m. kovo 5 d. Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolo nuteistas mirti devyniolikmetis Algirdas Jakutis⁸. Vėliau politinių mirtininkų bylas svarstydavo civilinis teismas – LSSR Aukščiausiasis Teismas. Pasmerktieji malonės jau galėdavo prašyti ir LSSR ATP. Būtina pažymėti, kad Lietuvos SSR teritorijoje rezidavusių sovietinių karinių dalinių kariškius, kurie darydavo nusikaltimus, teisdavo Karo tribunolas, vadinasi, nusikaltusių sovietinės armijos kariškių malonės klausimus iki pat Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo svarstydavo tik SSRS ATP. Pavyzdžiui, 1963 m. liepos 29 d. Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolas per posėdį Kaune mirties bausmė nuteisė rusą grandinį, su ginklu pabėgusį iš karinio dalinio ir nušovusį jį sulaikyti bandžiusį praeivį⁹. Šio kariškio, kaip ir kitų mirti pasmerktų sovietinės armijos karių, malonės prašymo LSSR ATP nesvarstė. Darytina išvada, jog kariškių mirtininkų likimus sprendė tik SSRS ATP.

Ne visą laiką 1944–1956 m. LSSR ATP Malonės grupė neturėjo galimybės svarstyti nuteistųjų mirtininkų prašymų. 1946 m. dalis anksčiau tik Karo tribunoluose svarstytų baudžiamųjų bylų (pavyzdžiui, banditizmo bylos (59 str. 3 paragrafas), grobstymo iš valstybinių ir visuomeninių įstaigų bylos (vadinamasis 1932 m. rugpjūčio 7 d. SSRS ATP įsakas) buvo perduotos LSSR Aukščiausiajam Teismui. Nuteistieji mirties bausmė šio teismo jau galėjo prašyti malonės ir LSSR ATP. 1947 m. sausio 14 d. įvyko pirmasis LSSR ATP Malonės grupės posėdis. Jame dalyvavo viso labo keturi asmenys: K. Didžiulis (LSSR ATP pirmininko pavaduotojas), I. Tiulkovas (LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininko pavaduotojas), Zujevas (MVD atstovas, einantis MVD Kalėjimų skyriaus viršininko pareigas) ir L. Veržbavičius (atsakingasis se-

retorius). Posėdyje buvo svarstomi penkių kriminalinių banditų (nuteistų mirties bausme už banditizmą pagal 59-3 str.) ir buvusio Vilniaus miesto 5-ojo liaudies teismo teisėjo (nuteisto mirti pagal 1932 m. rugpjūčio 7 d. SSRS ATP įsaką) malonės prašymai. Teisėjas buvo kaltinamas apgaulingais būdais iš valstybės pasisavinęs daugiau kaip 148 tūkst. rublių. Trys banditai malonės prašymų komisijai nepateikė – už juos prašymus surašė jų advokatai. Du kiti banditai ir nuteistas teisėjas malonės sau prašė patys. Prie šio posėdžio dokumentų malonės prašymų nerasta. Visiems penkiems mirtininkams LSSR ATP malonės nesuteikė¹⁰. Tiesa, nė vienas jų nebuvo sušaudytas – S. Vaitiekaus sudarytame 1944–1947 m. LSSR NKGB, MGB vidaus kalėjime sušaudytų asmenų sąrašė jų pavardžių nėra¹¹, o vieno iš pasmerktų kriminalinių banditų baudžiamojoje byloje yra SSRS ATP 1947 m. kovo 25 d. posėdžio protokolo išrašas, liudijantis, jog SSRS ATP sprendimu mirties bausmė pakeista į 20 metų katorgos¹². Galima manyti, kad LSSR ATP atmetus mirtininkų malonės prašymus patenkino SSRS ATP.

1947 m. vasario 27 d. įvyko antrasis LSSR ATP Malonės grupės posėdis, kuriame buvo svarstomas mirtininko, nuteisto pagal 1932 m. rugpjūčio 7 d. SSRS ATP įsaką (įvykdė 13 stambių vagysčių iš valstybinių įstaigų 1945–1946 m.), malonės prašymas. Šiek tiek buvo pasikeitusi komisijos sudėtis: posėdyje vietoj MVD atstovo Zujevo dalyvavo LSSR ATP sekretorius S. Pupeikis ir LSSR prokuroro pavaduotojas Bodekas. Malonės prašymą buvo pateikęs pats nuteistas. Prašymas buvo atmetas¹³. Šio mirtininko pavardė taip pat nebuvo įrašyta į sušaudytųjų sąrašus. Tikėtina, kad bausmę jam pakeitė tas pats SSRS ATP.

Kitas posėdis įvyko 1947 m. balandžio 7 d., jam pirmininkavo jau LSSR ATP pirmininko pavaduotojas M. Kučinskas.

Buvo svarstomi 7 mirtininkų (šešių vyrų ir vienos moters) malonės prašymai. Penki jų buvo nuteisti pagal 1932 m. įsaką, vienam vyrui buvo patenkintas malonės prašymas ir mirties bausmė pakeista į 10 metų lagerio. Penkiems grobstytojams (visi buvo iš vienos stambios grupuotės, kuri užsiėmė maisto talonų klastojimu) malonė nebuvo suteikta – nepasigailėta net moters. Du mirtininkai buvo nuteisti už banditizmą (59-3 str.). Vieno jų malonės prašymas buvo atmetas, kito – visai nesvarstytas¹⁴. Toks sprendimas priimtas įsitikinus, jog klaidą padarė LSSR Aukščiausiasis Teismas – mirtininkui nusikaltimo padarymo metu nebuvo sukakę 17 metų, todėl pagal RSFSR BK 22 str. jis negalėjo būti nuteistas mirties bausme. LSSR Aukščiausiajam Teismui buvo išsiųstas nurodymas iš naujo priimti nuosprendį, tiek kiek jis susijęs su bausmės skyrimo klausimu mirtininkui¹⁵. Galiausiai abiejų mirtininkų bylą persvarstė SSRS Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų kolegija ir priėmė sprendimą, jog, „nesant ypatingų sunkinančių aplinkybių, mirties bausmė paskirta nepagrįstai“. Abiem mirtininkams nuosprendis buvo pakeistas į 10 metų lagerio – tai padaryta ne malonės, o teisminės priežiūros tvarka (ne tik SSRS ATP, bet ir SSRS Aukščiausiasis Teismas galėjo pakeisti LSSR ATP mirtininkų likimus)¹⁶. Kalbant apie kitus tos pačios dienos (1947 m. balandžio 7 d.) LSSR ATP Malonės grupės posėdyje svarstytus mirtininkus, reikėtų pažymėti, jog jų taip pat nesusaudė (sušaudytųjų sąrašuose šių asmenų pavardžių nėra).

Paskutinis LSSR ATP Malonės grupės posėdis įvyko 1947 m. gegužės 4 d. Buvo svarstomi keturių mirtininkų malonės prašymai. Du iš jų buvo nuteisti už apiplėšimą ir keturių asmenų šeimos išžudymą (59-3 str.), kiti du – už dalyvavimą antisovietiniame partizaniniame pasipriešinime (58 str. 2 paragrafas). Pastarųjų dviejų mirtininkų

(vienas jų – lietuvis, kitas – vokiečiai) byla kažkodėl svarstė LSSR Aukščiausiasis Teismas. Malonės šie du politiniai mirtininkai galėjo prašyti ir LSSR ATP. Visų keturių mirtininkų malonės prašymus LSSR ATP atmetė¹⁷. Nė vienas jų nebuvo sušaudytas – 1947 m. gegužės 26 d. SSRS ATP priėmė įsaką, panaikinantį mirties bausmę. Visi iki to laiko neįvykdyti mirties nuosprendžiai buvo pakeisti į 25 metų lagerio bausmę¹⁸.

1950 m. sausio mėnesį SSRS vėl buvo pradėti vykdyti mirties bausmės nuosprendžiai¹⁹. 1950–1956 m. LSSR nepasitaikė tokio atvejo, kad mirties nuosprendžiu pasibaigusią „politinę bylą“ (t. y. kai kaltinama pagal 58 str.) svarstytų LSSR Aukščiausiasis Teismas, LSSR ATP taip pat buvo eliminuotas nuo malonės suteikimo politiniams mirtininkams. Partizanas Albinas Ivanauskas, nuteistas mirti 1957 m. birželio 6 d., buvo pirmasis politinis mirtininkas, kurio byla vėl svarstė LSSR Aukščiausiasis Teismas. LSSR ATP A. Ivanausko nepasigailėjo – 1957 m. rugsėjo 27 d. jis buvo sušaudytas²⁰.

Kiek kitokia buvo mirtininkų, nuteistų už kriminalinius nusikaltimus, padėtis. Jiems mirties bausmės vykdymas formaliai atnaujintas 1953 m. sausio mėn., ypač kriminalinių mirtininkų lygis pradėjo kilti 1954 m. balandžio 30 d. SSRS ATP priėmus įsaką, kuriuo buvo atnaujinta mirties bausmė už tyčinę žmogžudystę sunkinančiomis aplinkybėmis²¹. Pirmojo kriminalinio mirtininko byla LSSR Aukščiausiasis Teismas svarstė 1954 m. rugpjūčio 31 d. Malonės LSSR ATP žmogžudžiui nesuteikė ir 1955 m. kovo 16 d. buvo įvykdyta mirties bausmė²².

Darytina išvada, kad didžiąją dalį 1944–1954 m. mirtininkų prašymų nagrinėjo tik SSRS ATP, nors 1947 m. kurį laiką LSSR ATP Malonės grupei nebuvo uždrausta svarstyti mirtininkų malonės prašymų. Tai susiję su tuo, kad pokario metais absoliučią daugumą politinių mirtininkų bylų sprendė Karo

tribunolai, o ne civiliniai teismai. Tuo metu kriminalinių mirtininkų bylos dažniau pakliūdavo į civilinius teismus, o kai šie mirtininkai būdavo pasmerkami, jų malonės prašymus svarstydavo ir LSSR ATP. Galiausiai tik 1957 m. LSSR Aukščiausiajam Teismui pradėjus vėl nagrinėti politinių mirtininkų bylas, LSSR ATP Malonės grupė galėjo dalyvauti malonės (ne)suteikimo politiniams mirtininkams procesuose. Kriminalinių mirtininkų malonės prašymai LSSR ATP patikėti keleriais metais anksčiau – 1954 m. 1954–1957 m. galima laikyti pereinamuoju laikotarpiu, nes pamažu LSSR ATP Malonės grupei buvo suteikta teisė (ne)suteikti malonę kriminaliniams ir politiniams LSSR mirtininkams. Tokia praktika išliko per visą sovietinės okupacijos laikotarpį, tik su viena išimtimi – LSSR ATP niekada neturėjo galimybės svarstyti nuteistų mirti sovietinės armijos kariškių bylų. Šiems mirtininkams per visą sovietmetį malonę galėjo suteikti tik SSRS ATP.

LSSR ATP MALONĖS GRUPĖS VEIKIMO PRINCIPAI

Kaip jau minėta, pirmaisiais pokario metais LSSR ATP Malonės grupę sudarydavo keturi arba penki asmenys. Posėdžiams pirmininkaudavo LSSR ATP pirmininkas arba jo pavaduotojas. Į komisijos sudėtį įeidavo LSSR ATP sekretorius, LSSR Aukščiausiojo Teismo atstovas (paprastai pirmininkas arba pavaduotojas) ir LSSR prokuratūros atstovas (prokuroras arba jo pavaduotojas). Posėdyje dalyvaudavo ir atsakingasis sekretorius, atlikdavęs daugiau techninį darbą²³. Kartais į posėdį atvykdavo ir kitų struktūrų atstovų, pavyzdžiui, LSSR MVD Kalėjimų skyriaus viršininko pavaduotojas²⁴. Taigi į LSSR ATP Malonės grupės posėdžius nariai buvo kviečiami pagal malonės prašymų pobūdį (buvo

nagrinėjami ne vien kelių mirtininkų, bet ir keliasdešimties kitų kalinių, nubaustų laisvės atėmimo ar kitomis bausmėmis, malonės prašymai). LSSR MVD Kalėjimų skyriaus atstovo dalyvavimas galėtų būti paaiškintas tuo, kad šis pareigūnas disponavo savo žinybos dokumentais, kuriais remdamasis galėjo pateikti argumentuotą nuomonę, kodėl vienam ar kitam malonės prašančiajam (ne)turėtų būti suteikiama malonė.

Vėlesniais metais LSSR ATP Malonės grupės narių skaičius išaugo. 1963 m. birželio 18 d. posėdyje dalyvavo dešimt asmenų: be pirmininkaujančio LSSR ATP pirmininko pavaduotojo Juozo Baltušio ir LSSR ATP sekretoriaus S. Naujalio, posėdyje dalyvavo 5 įvairių LSSR ATP skyrių (Kanceliarijos, Juridinio, Tarybų darbo klausimų ir kt. skyrių) atstovai ir LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininkas, LSSR viešosios tvarkos apsaugos (1968 m. ji pervadinta į LSSR MVD) ministras ir LSSR prokuroras²⁵. Panašios tendencijos išliko per visą sovietmetį – 1987 m. kovo 19 d. Malonės grupės posėdyje dalyvavo aštuoni nariai. Iš jų – 4 LSSR ATP atstovai, LSSR teisingumo ministras, LSSR vidaus reikalų ministras, LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininkas ir LSSR prokuroras²⁶. Galima daryti išvadą, jog vėlesniais metais nusistovėjo praktika, jog Malonės grupės daugumą turi sudaryti LSSR ATP atstovai. Malonės grupės sprendimai buvo priimami atviru Malonės grupės narių balsavimu (protokole buvo pažymima, kurių Malonės grupės narių nuomonės skyrėsi), todėl tikėtina, jog LSSR ATP norėjo išlaikyti galią per balsavimus, juolab kad daugumą komisijos narių sudarydavo LSSR ATP pirmininkui pavaldūs asmenys (šiuo atveju vargu ar nuomonės būdavo skirtingos). LSSR ATP pirmininko nuomonė būdavo svarbiausia (ne)suteikiant malonę konkrečiam asmeniui. Kaip pavyzdį, iliustruojantį skirtingas nuomones, galima pateikti tokį epizodą: 1959 m. sausio 20 d.

nagrinėjant jauno žmogžudžio, dėl asmeni- nių nesutarimų užmušusiam savo kaimyną, malonės prašymą, dauguma Malonės grupės narių balsavo už malonės suteikimą, vienas susilaikė, kitas narys – buvęs LSSR vidaus reikalų ministras Juozas Bartašiūnas – buvo prieš. Nepaisant to, galutinį sprendimą lėmė balsų dauguma – mirties bausmė buvo pakeista į 25 metus lagerio²⁷.

Kai kuriais atvejais Malonės grupės nariai nesiryždavo iškart priimti sprendimo dėl konkretaus mirtininko likimo. Malonės svarstymo klausimas būdavo atidedamas kitam posėdžiui. Tikėtasi, kad iki kito posėdžio bus išaiškintos kokios nors naujos aplinkybės, padėsiančios priimti sprendimą. Pavyzdžiui, 1956 m. gegužės 19 d. Malonės grupė svarstė šešiasdešimtmečio žmogžudžio, kirviu dėl kelių lašinių pančių užkapojusio savo kaimyną, malonės prašymą. Apie šį mirtininką pateiktoje pažymoje buvo parašyta, jog jis „turi žmoną ir 7 suaugusius vaikus“. Šis faktas sudomino Malonės grupės narius – protokole jis pabrauktas raudonu pieštuku, o apačioje uždėta rezoliucija: „Atidėti iki išsiaiškinimo“. Buvo priimtas nutarimas malonės prašymą svarstyti kitame posėdyje²⁸. Galiausiai prieita prie išvados, kad suaugę mirtininko vaikai nėra jo išlaikytiniai, ir malonė nesuteikta – 1956 m. spalio 9 d. daugiavaikis tėvas buvo sušaudytas²⁹. Net kelis kartus buvo atidėtas 1962 m. mirties bausmė už spekuliaciją valiuta nuteistos moters malonės prašymo svarstymo posėdis. Nors teismo ir buvo pripažinta valiutos spekuliantų grupės organizatore, kuri 1955–1961 m. sudarė valiutos sandorių už 2,5 milijono rublių, tačiau priešingai nei trijų bendrabylių, taip pat nuteistų mirties bausmė, jos buvo pasigailėta ir sušaudymas pakeistas į 15 metų laisvės atėmimo bausmę³⁰. Tikėtina, jog tai susiję su nerašyta taisykle, įsigalėjusia Sovietų Sąjungoje po Josifo Stalino mirties, – nebausti moterų mirties bausmė. Žinomi

tik keli atvejai, kai postalininėje SSRS buvo sušaudytos moterys.

Per visą sovietmetį Malonės grupės posėdžių dažnumas kaskart augo iki maždaug 1962 m. Pavyzdžiui, 1948 m. Malonės grupės nariai į posėdžius rinkosi 7, 1956 m. – 9 kartus³¹, 1962, 1970, 1980, 1989 m. – 12 kartų³². Akivaizdu, kad nuo 1962 m. nusistovėjo praktika rengti Malonės grupės posėdžius kartą per mėnesį, nes susikaupdavo itin didelis kiekis malonės prašymų. Malonės prašymų srauto gausėjimas sietinas su tuo, kad nuteistieji arba jų artimieji pasinaudodavo galimybe malonės prašymo keliu sušvelninti savo bausmę. Pasitaikydavo nuteistų ilgalaikėmis įkalinimo bausmėmis kalinių, kurie malonės prašymus rašydavo periodiškai kas kelerius metus. Tokią teisę turėjo ir buvusieji mirtininkai. Pavyzdžiui, viena žmogžudė, 1956 m. apiplėšusi ir nužudžiusi praeivę merginą, malonės sulaukė dukart: 1956 m. spalio 9 d. LSSR ATP pakeitė teismo jai paskirtą mirties bausmę į 25 metus lagerio, o 1974 m. spalio 29 d. tas pats LSSR ATP atleido ją nuo bausmės vykdymo³³. Vienąsyk malonės prašymo keliu laimėjęs gyvybę, nebūdavo atimama galimybė vėliau laimėti dar ir laisvę.

MALONĖS PRAŠYMAI IR IŠ(SI)GELBĖJIMO STRATEGIJOS

Malonės prašymus LSSR ATP Malonės grupei galėjo teikti ne tik patys mirtininkai, bet ir jų šeimų nariai, užsienyje gyvenantys artimieji, advokatai, visuomenės veikėjai, įvairios užsienio organizacijos, taip pat eiliniai piliečiai, tiesiogiai nesusiję su konkrečia byla. Tikslinga panagrinėti atskirai šių įvairių grupių malonės prašymus ir atskleisti, kokios vyrauja iš(si)gelbėjimo strategijos.

Mirtininkai. Malonės mirtininkai prašydavo beveik visais atvejais. Vis dėlto pa-

sitaikydavo atvejų, kai būdavo atsisakoma rašyti malonės prašymą. 1962 m. vienas nuteistas mirtininkas Lukiškių kalėjime pareiškė, jog malonės prašymą parašysiąs tik tuo atveju, jei itin pavojingų recidyvistų (tie, kurie priklausė sovietiniuose lageriuose ir kalėjimuose „vagių“ kastai) akivaizdoje jis galėsiąs iškilmingai savo malonės prašymą įteikti kalėjimo viršininkui. Žinoma, tokio reikalavimo kalėjimo vadovybė nevykdė. Buvo konstatuota, jog „malonės prašymas nustatyta tvarka neįteiktas“³⁴. Paradoksalu, bet netgi pačiam mirtininkui atsisakius pateikti malonės prašymą, jo malonės klausimas vis tiek būdavo svarstomas³⁵. Tiesa, nepavyko užfiksuoti nė vieno atvejo, kad tokio „išdidaus mirtininko“ būtų pasigailėta.

Malonės prašymuose mirtininkai teigėdavo suprantantys, kokius baisius nusikaltimus jie padarė, prašydavo, kad jiems būtų suteiktas šansas išpirkti savo kaltę. Mirtininkai dažnai pabrėždavo, jog jie nusikalto būdami girti arba laikinai praradę sveiką protą, o blaiviai įvertinę savo veiksmus, supratę, kad tai buvusi baisi klaida ir vis dar yra dėl ko gyventi. Geriausiai prašymų ironiją iliustruoja šis atvejis: savo žmoną ir dukterį itin žiauriai nužudęs vyras maldavo malonės, nes „teismo posėdyje pamatęs verkiančią savo senutę motiną ir seseris pajuto, kad jo mirtis šeimos nariams, ypač motinai, bus sunkiai pernešama“³⁶. Jauni mirtininkai būdavo linkę pabrėžti savo amžių ir faktą, jog įvykdytas nusikaltimas – pirmas jų toks gyvenime. Kartais atsirasdavo papildomų aplinkybių, leidžiančių tikėtis malonės. 1963 m. malonės prašė pogrindininko, ilgamečio LKP nario sūnus, kuris buvo nuteistas mirti už tai, kad peiliu subadė su jo mergina pasivaikščioti išėjusį studentą. Mirtininkas savo malonės prašyme pabrėžė ne tik tai, kad yra jauno amžiaus ir kad nusikaltimą padaręs pirmąsyk, bet ir tai, kad „augo be tėvo, kuris buvo neteisingai nuteistas ir, būdamas

atitrauktas nuo šeimos, negalėjo prisidėti prie jo auklėjimo³⁷. Kartais būdavo prisimenama ir tai, kad jų šeimos nariams Laisvės kovų metais Lietuvos partizanai yra įvykdę mirties bausmes. Mirtininkai tikriausiai norėjo pademonstruoti ne tik problemišką savo gyvenimo etapą, atvedusį juos prie nusikaltimo, bet ir savotišką artumą sovietinei valdžiai, maždaug „mes nukentėję, mes saviškiai“. Žinoma, mirtininkai tokius faktus pateikdavo laikydamiesi to meto viešojoje erdvėje vyravusių sovietinių kanonų: „1946 metais buvo banditų nužudyti mano tėvai.“³⁸ Kartais sveiku protu sunkiai suvokiamus nusikaltimus įvykdę asmenys (žiauriai kankinę, išžaginę ir nužudę nuošaliai gyvenusią senutę) savo malonės prašymuose cituodavo Leniną, vadindavo SSKP vadovus „pačiais humaniškiausiais žmonėmis visame pasaulyje“, pereidavo prie poetinių užuolankų („O, laike, laike, šventas teisėjau! Sakyk, kas laukia mūsų rytoj?“), versdavo kaltę bendrininkams (šiuo konkrečiu atveju – savo tikram broliui), o patį nusikaltimą apibūdindavo, pavyzdžiui, žodžiais „avarinė situacija“³⁹.

Pasitaikydavo ir tokių mirtininkų, kurie ne tik prašydavo pasigailėti, bet ir pateikdavo konkrečių pasiūlymų: kuo galėtų būti naudingi sovietinei valdžiai suteiktos malonės atveju. 1955 m. vienas Lukiškėse kalintis žmogžudys parengė elektros generatoriaus brėžinius⁴⁰. Pasiūlymas buvo išsiųstas į Lietuvos energijos kontorą, kuri įvertino jį kaip „mažareikšmį projektą“⁴¹. Įdomų pasiūlymą pateikė už stambų grobstymą iš Kauno mėsos kombinato 1962 m. nuteistas mirtininkas: „Aš noriu tiesiog padėti organams [Vidaus Reikalų. – *Aut. Past.*] bendrauti su jais užkertant visus kelius mėsos kombinatų visiems lėšų grobstymams, aš daug galėčiau duoti organams patarimų, pasiūlymų, užkertančių kelius įvairiems lėšų grobstymams“⁴². Vėlesniais metais mirtininkai siūlydavosi dalyvauti medicini-

niuose eksperimentuose, prašydavosi būti išsiųsti į Afganistano karą.

Mirtininkų artimieji. Malonės mirtininkams prašydavo ir jų šeimų nariai. Dažniausiai jie prašymuose bandydavo atkreipti dėmesį į susiklostysiančią sudėtingą socialinę šeimos padėtį, jei mirtininkui būtų įvykdytas mirties nuosprendis. Iliustratyviu pavyzdžiu galėtų būti vieno mirtininko žmonos prašymo fragmentas: „Šeimoje mes labai pergyvename dėl vyro įvykdyto nusikaltimo. Aš esu labai ligota ir vienai man auklėti vaikus bus labai sunku. Vaikai jau yra pakankamai dideli – jie supranta, kokį nusikaltimą įvykdė tėvas, žino jam paskirtą bausmę ir dėl to labai pergyvena“⁴³. Kartais mirtininkų žmonos liepdavo vaikams – net mažamečiams – rašyti malonės prašymus. Turbūt tikėtasi emociškai paveikti Malonės grupės narius. Motinos labai kruopščiai redaguodavo (greičiausiai tiesiog diktudavo) ką rašyti) vaikų malonės prašymus, kad juose atsispindėtų tai, kad šeimoje, nepaisant tėvo mirtininko, vaikai auginami teisinga socializmo dvasia. „Aš esu pionierius ir gyvenimas kasdien gražėja, mūsų tvarka yra teisingiausia pasaulyje, mes einame į šviesų rytojų, mes statome komunizmą. Aš noriu, kad ir mano tėvelis prisidėtų prie šios statybos“, – 1962 m. rašė keturiolikmetis nuteisto grobstytojo sūnus. Prie malonės prašymo buvo pridėta ir iš mokyklos gauta charakteristika, kurioje nurodyta, kad pastaraisiais metais vaikinys nusimokė, namuose jam trūksta priežiūros⁴⁴. Be abejo, tuo siekta Malonės grupės nariams parodyti, kad, nesuteikus mirtininkui malonės, jo vaikai gali nueiti klystkeliais.

Mirtininko tėvų malonės prašymuose vyraudavo daugmaž tie patys motyvai. Kaip įdomesnį atvejį galima išskirti jau minėtą bylą, kai mirti buvo nuteistas seno komunisto sūnus: jo tėvas rašė malonės prašymus ne tik LSSR ATP pirmininkui J. Paleckiui, bet ir

daug realesnę galią Lietuvos SSR turėjusiam LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, kuris formaliai tebuvo tik eilinis LSSR ATP narys⁴⁵.

Ypač sukrečiantys malonės prašymai – tie, kuriuose malonės buvo prašoma mirtininkams, skriaudusiems savo šeimos narius. 1964 m. LSSR ATP Malonės grupė gavo du tokius prašymus. Viename jų motina ir trys dukterys prašė malonės šeimos vyrui ir tėvui, kuris ilgus metus prievartavo visas tris savo mažametes dukteris: „Nors tėvas prieš savo vaikus, šeimą ir visuomenę padarė labai sunkų nusikaltimą, tačiau jam paskirta per sunki bausmė.“⁴⁶ Kitame malonės nuteistam devyniolikmečiui prašė jo sesuo – ta, kurios mažametę dukterį brolis išžagino ir paskandino šulinyje⁴⁷. Abiem atvejais malonė nebuvo suteikta. Jei artimųjų gailestingumas buvo begalinis, tai LSSR ATP Malonės grupės – ribotas.

Advokatai. Neretai malonės prašydavo ir nuteistojo gynėjas. Viena vertus, tai galėjo būti profesinė siekiamybė, kad ginamasis nebūtų sušaudytas, kita vertus, teismo proceso metu užsimegzdavo žmogiškas ryšys tarp teisiamojo ir gynėjo. Advokatų malonės prašymai pasižymėdavo įvairiomis teisinėmis įžvalgomis, kodėl paskirtoji mirties bausmė yra per griežta. Gynėjai teigdavo, kad teismas neatsižvelgė į tam tikras aplinkybes, pavyzdžiui, į tai, jog iki nusikaltimo nuteistasis elgėsi nepriekaištingai⁴⁸. Taip pat buvo galima operuoti teisės principais, pavyzdžiui, tvirtinti, kad nusikaltimas (kalbama apie grobstymą) buvo padarytas tada, kai už šį nusikaltimą nebuvo numatyta mirties bausmė. Be to, advokatas nevengdavo pademonstruoti išmanąs ne tik klasikinius teisės principus, bet ir marksizmo-leninizmo teorijos pagrindus. Ne vieno gynėjo rašytame malonės prašyme buvo cituojami Vladi-miro Lenino žodžiai: „Įspėjamąją bausmės reikšmę sąlygoja visai ne jos griežtumas, o neišvengiamumas.“⁴⁹ Dažniausiai advokatas

savo vardu nesiųsdavęs malonės prašymų, jis tik padėdavęs mirtininkui jį parengti ir pasirašydavęs. Nereikėtų abejoti, kad būtent aukštąjį mokslą baigęs advokatas buvo tas, kuris keturias klases baigusiam mirtininkui diktudavo „teisingą“ malonės prašymo tekstą, o ne atvirksčiai⁵⁰.

Giminaičiai ir organizacijos iš užsienio. Tai labai reti atvejai, daugiausiai susiję su bylomis, kurios sukeldavo netgi tarptautinį atgarsį. Galima paminėti vadinamąją „Vilniaus valiutininkų bylą“, kai 1962 m. keturi stambūs valiutos spekuliantai buvo nuteisti mirties bausme. Apie šią bylą rašė ir LSSR, ir SSRS laikraščiai. Žinia apie nuosprendį pasiekė ir kapitalistines užsienio valstybes: LSSR ATP gavo mirties bausme nuteistos valiutos spekuliantės brolio, gyvenančio Izraelyje, malonės prašymą, kuriame jis meldė pasigailėti sesers ir pasmerkto jos vyro. Didžiąją šio malonės prašymo dalį sudarė pasakojimas apie tragišką šios Lietuvos žydų šeimos istoriją: nacių okupacijos metais jauna pora atsidūrė koncentracijos stovykloje, ten buvo nužudyti jų vaikai, o patiems pavyko išlikti gyviems tik pabėgus pas sovietinius partizanus⁵¹. Nuteistos valiutos spekuliantės buvo pasigailėta, o jos vyras buvo sušaudytas.

Sprendžiant malonės suteikimo klausimus, sulaukta ir įvairių užsienio organizacijų įsikišimo. Viena lietuvių pora 1970 m. mėgino užgrobti keleivinį lėktuvą „Kaunas–Palanga“ ir pabėgti į Švediją. Pabėgimo iniciatorius buvo nuteistas mirties bausme, o žinia apie įvykį pasklido už SSRS ribų. Netrukus „LTSR Prezidentą“ Motiejų Šumauską pasiekė Lietuvių sielovados Vokietijoje laiškas, kuriuose buvo prašoma pasigailėti pasmerktojo⁵². Neatsiliko ir tarptautinė žmogaus teisių organizacija „Amnesty International“ Danijos skyrius⁵³, Tarptautinis žmogaus teisių susivienijimas ir Laisvanoriška laisvės federacijos Lombardijos Macini vardo

draugija⁵⁴, Vokiečių koordinavimo taryba ir Laikinoji žydų bendradarbiavimo sąjunga⁵⁵. Malonę mirtininkui suteikė ne LSSR ATP (ši institucija nurodė malonės prašymą atmesti), bet SSRS ATP. Sušaudymas buvo pakeistas 15 metų laisvės atėmimu⁵⁶. Tai rodytų, kad LSSR ATP Malonės grupė nesiryžo suteikti malonės tarptautinio atgarsio sulaukusioje byloje ir sprendimo galimybę perleido Maskvai, kuri pasirodė paisanti tarptautinės nuomonės.

Visuomenės veikėjai ir eiliniai piliečiai.

Visuomenės veikėjai nebuvo labai aktyvūs, kai buvo sprendžiami klausimai dėl malonės suteikimo, tai retai pasitaikydavo ir vėlyvuju sovietmečiu. Dažniausiai mirtininkus bandydavo užtarti LSSR Aukščiausiosios Tarybos deputatai, kurie atstovaudavo vietai, kurioje gyveno nuteistasis, ir pažinojo patį mirtininką arba jo šeimos narius. Pasitaikydavo ir solidesnių užtarėjų: 1979 m. nuteistam panevėžiečiui brakonieriui, nušovusiam jį besivijusį gamtos apsaugos inspektorių, pasisekė, kad nuo 1975 m. jis buvo asmeniškai pažįstamas (dirbo tuose pačiuose statybos objektuose) su būsimuoju SSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatu iš Panevėžio. Šis vėliau nepasididžiavo ir parašė LSSR ATP laišką, kuriame užtarė buvusį kolegą⁵⁷. LSSR ATP nusprendė pasigailėti inspektoriaus žudiko⁵⁸. Vėlyvuju sovietmečiu pasitaikė ir daugiau tokių atvejų – dažniausiai buvo prašoma pasigailėti jauno amžiaus mirtininko, padariusio nedidelius (jeigu įmanoma ši būdvardį vartoti kalbant apie žmogžudystę) nusikaltimus.

Dažniau pasitaikydavo kolektyvinių eilinių piliečių pasirašytų laiškų, kuriuose buvo užtariami buvę kaimynai ar kolegos. Malonės peticijose būdavo bandoma nuteistąjį pavaizduoti kaip gerą kaimyną ar darbininką, kuris tapo aplinkybių auka. 1956 m. kelios dešimtys Švenčionių rajono „Aušros“ kolūkio narių pasirašė malonės

peticiją, kurioje buvo teigiama, jog mirties bausmė nuteistasis jiems pažįstamas nuo mažens kaip „doras žmogus ir pavyzdingas, kolūkio brigadininkas“⁵⁹. Malonė nuteistajam buvo suteikta ir bausmė pakeista į 20 metų lagerio⁶⁰. Beveik analogiška malonės peticija LSSR ATP Malonės grupę pasiekė 1959 m. Pakruojo r. Mažeikių apylinkės gyventojai kolektyviai užstojo savo kaimyną: visa mirtininko šeima apylinkės gyventojams buvo nuo mažens pažįstama, „buržuaziais laikais“ žemės neturėjo, sklypą gavo tik „prie Tarybų valdžios“, o „dabartiniu laiku tėvai kolūkyje dirba sąžiningai“. 22 kolūkiečiai pasirašė šią peticiją⁶¹. Tiesa, ne visada „liaudies užtarimas“ turėjo lemiamą reikšmę – LSSR ATP malonės mirtininkui nesuteikė⁶². Ne vien kolūkiečiai rašydavo malonės peticijas – 19 jaunų Vilniuje gyvenusių darbininkų ir studentų prašė pasigailėti jauno bičiulio, kuris įvykdė nusikaltimą, nes „labai mylėjo merginą, kurią pamatęs vaikščiojančią su kitu vaikinu prarado sveiką protą ir nebegalėjo savęs kontroliuoti“⁶³. Malonė buvo suteikta⁶⁴. Nuteistojo pažinimo aplinkybė ne visada būdavo svarbi. Esama malonės prašymų, kuriuos pasirašydavo žmonės, mirtininko nė sykio nematę, o apie bylą sužinoję iš spaudos. Piliėtis A. Slizys 1962 m. LSSR ATP parašė laišką, kuriame teigė, jog laikraščiuose perskaityta žinia apie mirties bausmę valiutos spekuliantams jam atrodanti neteisinga: „Ar galima pinigais ar kokius nors daiktus vertinti labiau negu žmogaus gyvybę?“⁶⁵ Nuteistųjų nepažinusių žmonių laiškai visgi buvo retenybė.

Nemalonės peticijos. Jei kolektyviniai laiškai būdavo rašomi siekiant malonės, tai kolektyvinėse peticijose buvo pasisakoma prieš malonės suteikimą. Nemalonės peticijos daugiausia buvo susijusios su specifinio tipo žmogžudystėmis: kai auka būdavo nužudoma slepiant išžaginimą. 1957 m. Naujųjų Verkių gyventojai mažametės mergaitės

prievartautojui ir žudikui reikalavo įvykdyti mirties nuosprendį⁶⁶, 1980 m. Pasvalio vidurinės mokyklos pedagogai reikalavo mirties jaunuoliui, išžaginusiame ir nužudžiusiam mokytoją⁶⁷, 1988 m. analogišką nusikaltimą padariusiam vaikinui mirties reikalavo Šimonių mokyklos mokytojai⁶⁸. Visais šiais atvejais malonė nebuvo suteikta.

SKIRTINGŲ TIPŲ MIRTININKAI. PRAŠYMO STRATEGIJOS IR MALONĖS TENDENCIJOS

Nagrinėjant malonės prašymo strategijas, reikėtų pažymėti, kad yra reikšmingų skirtumų tarp skirtingų kategorijų mirtininkų prašymų, taip pat pastebimai skiriasi malonės suteikimo įvairių kategorijų mirtininkams tendencijos.

Kriminaliniai mirtininkai. Nors ši kategorija yra dirbtinai sukurta (nagrinėtuose dokumentuose šis terminas nevartojamas), skirtis tarp žmogžudžių, prievartautojų (nagrinėjamoju laikotarpiu tik už šiuos „grynai kriminalinius“ nusikaltimus buvo galima sulaukti mirties bausmės⁶⁹) ir kitų mirtininkų tipų (ekonominių, politinių) – ryški. Žmogžudystės aplinkybės dažniausiai būdavo spontaniškos: momentinis įsiūtis, staigiai sužadinti seksualiniai troškimai ar (ir) girtumas. Priešingai nei ekonominiai mirtininkai (kurių veikloje figūravo planavimas, įvairios sudėtingos kombinacijos ir machinacijos) ar politiniai mirtininkai (kurių veikloje figūravo tam tikrų politinių tikslų siekis), kriminaliniai mirtininkai – dažniausiai žmogžudžiai – savo malonės prašymuose pabrėždavo būtent padaryto nusikaltimo spontaniškumą, teigdami, jog tai yra vienintelė jų klaida, kurią sieksią sąžiningu darbu ištaisyti, jei tik bus suteikta malonė. Spontaniškumą kriminaliniai mirtininkai bandydavo pagrįsti šiomis aplinkybėmis:

girtumu, jaunu amžiumi, momentiniu įsiūčiu, neleistiniais nužudytojo(-ų) veiksmais.

Štai keletas iliustratyvių pavyzdžių. 1955 m. du senokus kirviu užkapojęs plėšikas malonės prašyme teigė: „Aš padariau labai sunkų nusikaltimą. Tačiau padariau jį neapgalvotai. Aš turėjau tikslą apvogti, o kaip aš įvykdžiau jį nužudymą, tai aš pats nežinau.“⁷⁰ 1957 m. mažametę mergaitę išžaginęs ir upelyje paskandinęs žmogžudys rašė: „Pasiteisindamas nedaug galiu pasakyti, bet nusikaltimą padariau būdamas stipraus girtumo, siekiančio proto praradimą, būsenoje. Būdamas blaivus, apie panašius dalykus net nesvajodavau (*sic!*), bet dabar padėtis tokia, kad keikti save arba degtinę vėlu.“⁷¹ 1958 m. miestelio užkandinėje aštuonis šūvius konflikto metu paleidęs į kaimyną milicininkas teisinosi: „Šį nusikaltimą padariau visiškai neapgalvotai, tik girtumo įtakoje, kada ant manęs puolė velionis Kazlauskas, tuomet pasąmoningai ištraukęs pistoletą pradėjau šaudyti. Tik po to kilo baisi baimė, ką aš padariau.“⁷² 1962 m. jį už grobstymą įskundusią kolūkietę nužudęs vyras rašė: „Didžiai susijaudinęs brandinau planą atkeršyti ir šio susijaudinimo metu, neduodamas savo veiksams ataskaitos, įvykdžiau šį sunkų nusikaltimą.“⁷³ Spontaniškumo motyvas kriminalinių mirtininkų prašymuose figūruodavo ir vėlyvuojų sovietmečiu – 1979 m. jau minėtas aplinkosaugininko žudikas rašė: „Mano kaltė neabejotina, bet man atrodo, kad aš jokia būdu taip nebūčiau pasielgęs, jeigu situacija tuo pat momentu, kai aš išdrįsau iššauti, man nebūtų pasirodžiusi labai sudėtinga.“⁷⁴

Ne visi kriminaliniai mirtininkai pagal padarytų nusikaltimų pobūdį galėjo teisintis spontaniškumu. Kai kurie nusikaltimus kruopščiai suplanuodavo iš anksto, todėl malonės prašymuose tekdavo teisintis kitaip. Vienas iš pasiteisinimų variantų – į šį anksto suplanuoto nusikaltimo (dažniau-

siai – apiplėšimo) planus nužudymas neįėjo (žmogžudystė buvo įvykdyta dėl netinkamai susiklosčiusių aplinkybių). Pavyzdžiui, 1971 m. vienišą senuką per apiplėšimą nužudęs recidyvistas tvirtino, jog nužudymo ginklu tapusį durklą į iš anksto suplanuotą apiplėšimą (dar atlikdamas ankstesnę bausmę kolonijoje sužinojęs, kad vienas Telšių r. gyventojas gali turėti daug pinigų) pasiėmė tik tam, kad apsigintų, jei per apiplėšimą būtų užkluptas daugiau žmonių⁷⁵. Kiti galimi variantai – nusikaltimo padarymą aiškinti sunkia savo ir savo artimųjų materialine padėtimi arba tiesiog versti kaltę nusikaltimo bendrininkams. Du broliai, 1956 m. įvykdę keturias žmogžudystes, pasinaudojo skirtingomis taktikomis: vienas aiškino, jog nusikalto, nes neturėjo iš ko pragyventi⁷⁶, kitas apkaltino brolių įkalbėjus įvykdyti apiplėšimus⁷⁷. Pasitaikydavo ir tiesiog komiškų gelbėjimosi strategijų: 1957 m. per įvairias sovietines respublikas klajojęs ginkluotas plėšikas, nužudęs tris žmones, per teismą pradėjo aiškinti, jog žmogžudystes įvykdė tam, kad į save atkreiptų Sovietų Sąjungai priešiškų užsienio šalių žvalgybų dėmesį, pradėtų su jomis bendradarbiauti ir galėtų joms kenkti SSRS interesų labui. Nors malonės prašyme tokio naratyvo žmogžudys nebeplėtojo, Malonės grupės nariai priėjo prie išvados, jog mirtininkas bando apsimesti psichiniu ligoniu⁷⁸.

Reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad savo atskiras nuomones apie bylą raštiškai Malonės grupei pateikdavo LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininkas (arba jo pavaduotojas) ir LSSR prokuroras. Šie pareigūnai išryškindavo bylos faktus, kurie jiems atrodydavo svarbūs, ir pateikdavo savo nuomonę – suteikti malonę ar visgi ne. Nepaisant jų priimto sprendimo, Malonės grupės nariai galėjo nuspręsti savaip. Tokia tvarka būdinga ir kalbant apie ekonominius ir politinius mirtininkus.

Nagrinėjant kriminalinių mirtininkų malonės (ne)suteikimo klausimus, būdavo ypač atsižvelgiama į ankstesnę kriminalinę jų patirtį. 1962 m. malonė nebuvo suteikta mirtininkui, kuris nieko nenužudė, tačiau anksčiau buvo teistas, nes, pabėgęs iš įkalinimo įstaigos, įvykdė apiplėšimus, o vėl suimtas dezorganizavo Lukiškių kalėjimo darbą – periodiškai užpuldinėjo prižiūrėtojus, vieną kėsinosi nužudyti. LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininkas apibūdino jį „nepataisomu kaliniu, nerodančiu nė mažiausio noro pasitaisyti“, taigi „nuosprendis yra vykdytinas“⁷⁹. Lietuvos SSR praktikoje pasitaikė trys mirtininkai, kurie mirties bausme buvo nubausti dukart: pirmąsyk 6 deš. pabaigoje–7 deš. pradžioje (tąkart LSSR ATP jų pasigailėjo ir mirties bausmę pakeitė įkalinimu), antrąkart – 9 deš. pradžioje (kai atlikę bausmę jie išėjo į laisvę ir įvykdė naujas žmogžudystes). Malonė šiems mirtininkams nebuvo suteikta⁸⁰. Kitais atvejais jaunas mirtininko amžius, pirmasis teistumas – aplinkybės, leidžiančios tikėtis malonės.

Malonės grupės nariai atsižvelgdavo ir į mirtininko darbinę charakteristiką. Kai kuriais atvejais būdavo pabrėžiama, jog nuteistasis – geras, sąžiningas darbininkas, todėl vertas pasigailėjimo. Tiesa, šį teiginį nusverdavo padaryto nusikaltimo sunkumo laipsnis: vienu atveju „geram sąžiningam kolūkiečiui“ malonė buvo suteikta⁸¹, kitu atveju „tinkamai darbą atlikusio santechniko“ pasigailėta nebuvo⁸². Galima prieiti prie išvados, kad lemiamą reikšmę (ne)suteikiant malonę turėjo padaryto nusikaltimo sunkumas arba įtikėjimas, jog mirtininkas yra nepataisomas nusikaltėlis.

Negalima užmerkti akių ir prieš anksčiau minėtą malonės suteikimo faktą: aptariamuoju laikotarpiu moterims mirtininkėms (tokių buvo šešios: penkios kriminalinės mirtininkės ir viena ekonominė nusikaltėlė) Lietuvos SSR malonė būdavo suteikiama bet

koku atveju. Tiesa, šių mirtininkų padaryti nusikaltimai nėra išskirtinai stambūs: nė viena jų nenužudė daugiau kaip vieno asmens. Galima tik spėlioti, ar mirtininkei moteriai, nužudžiusiai du ar daugiau žmonių, būtų buvusi suteikta malonė.

Ekonominiai mirtininkai. Ši kategorija taip pat sukurta dirbtinai. Jai priklauso asmenys, nuteisti mirties bausme už ekonominio pobūdžio nusikaltimus, nesusijusius su smurtu ir prievarta: grobstytojai, klastotojai, valiutos spekuliantai. Šie nusikaltimai – ilgą laiką (dažniausiai kelerius metus) trukusios veiklos, gerai apgalvotų kombinacijų rezultatas. Be to, šio tipo nusikaltimus būdinga daryti grupėmis – pavieniui labiau veikdavo tik kai kurie valiutos spekuliantai, o grobstytojai darbuodavosi didelėmis grupėmis, sudarydavo savotiškus nusikalstamus sindikatus. Kovos su ekonominiais nusikaltimais vėlyvojo Sovietų Sąjungoje kilo 7 deš. pradžioje, kai naujai pasirodžiusius sąjunginių respublikų Baudžiamuosius kodeksus (kuriuose už grobstymą ir klastojimą jau buvo numatyta mirties bausmė) papildė dar ir įsakai, sugriežtinantys baudžiamąją atsakomybę už valiutos operacijų pažeidimus (už tai irgi pradėjo grėsti sušaudymas)⁸³.

Būtent dėl to ekonominiai mirtininkai, taip pat ir jų advokatai, prašydami malonės, pasirinkdavo specifinę taktiką – teigdavo, jog didžioji dalis grobstymų ar valiutos operacijų buvo padaryta dar iki už šiuos nusikaltimus skiriamą mirties bausmę. Tokiu atveju turėjo būti remiamasi klasikiniu teisės principu *lex retro non agit* (įstatymai negalioja atgaline tvarka), tačiau sovietinėje realybėje grobstytojai ir valiutos spekuliantai vis tiek būdavo teisiami ir baudžiami mirtimi. 1963 m. mirties bausme buvo nuteistas Kauno tiekimo kontoros 5-ojo sandėlio buhalteris, kuris kartu su kitais 1959–1961 m. pagrobė įvairių vertybių už 35 tūkst. rublių (nauja valiuta). Jo advokatas malonės prašyme pabrėžė tai,

kad daugiausia vertybių buvo pagrobta iki 1961 m. gegužės mėn. (t. y. tuo laikotarpiu, kai mirties bausmė už grobstymą buvo ne-taikoma)⁸⁴. Stambioje byloje – vadinamojoje „Vilniaus valiutininkų procese“ – 1962 m. mirtimi buvo nuteisti keturi valiutos spekuliantai, iš kurių du savo nusikalstamą (sovietų valdžios požiūriu) veiklą nutraukė dar 1960 m. (iki paskelbiant įsaką, kuriuo už spekuliaciją valiuta numatyta mirties bausmė)⁸⁵. Nepaisant to, jie abu buvo sušaudyti, o iš keturių nuteistųjų malonės sulaukė valiutos spekuliantų grupės organizatorė, aktyviai veikusi iki pat suėmimo dienos⁸⁶. Kadangi ji buvo moteris, mirties bausmė buvo pakeista į 15 metų laisvės atėmimą.

Ekonominių mirtininkų malonės prašymuose buvo pabrėžiama, jog nuteistasis nuoširdžiai bendradarbiavo su tardymo organais, padėjo atskleisti nusikaltimą ir demaskuoti kitus nusikaltėlius, taip pat atidavė valstybei pagrobtą turtą. 1962 m. mirties bausme buvo nuteistas Kauno mėsos kombinato prekių žinovas, 1958–1960 m. pagrobęs turto už 900 tūkst. rublių (sena valiuta). Nuteistojo advokatas, įteikdamas malonės prašymą LSSR ATP, pabrėžė, jog mirtininkas ne tik pats prisipažino, papasakojo apie nusikaltimo bendrininkus, padėjo išaiškinti nemažai nusikaltėlių, bet ir pasakė, kur yra sukauptos jo įgyto aukso atsargos (15 kg), ir jas geranoriškai atidavė⁸⁷. 1963 m. Kauno tiekimo bazės bylos nagrinėjimas baigėsi nedideliu skandalu. LSSR Aukščiausiojo Teismo tarėjas P. Karpavičius nesutiko, kad galima skirti mirties bausmę šios bazės buhalterii, kuris, sužinojęs apie artėjančią reviziją, pats savo noru atvyko į LSSR prokuratūrą, prisipažino nusikaltęs ir atskleidė bendrininkus⁸⁸. Mirtininko advokatas tikino, jog nuteistasis ragino bendrininkus sustabdyti veiklą, nes jau buvo grobstoma per didelėmis mastais⁸⁹. Nepaisant to, malonė mirtininkams nebuvo suteikta.

Apžvelgiant bendrąsias malonės suteikimo ekonominiams mirtininkams tendencijas, galima pateikti iškalbingą statistiką: 1962–1963 m. LSSR mirties bausme už ekonominius nusikaltimus buvo nuteista 13 asmenų (6 už valiutos spekuliaciją, 6 už grobstymą, 1 už vertybinių popierių klastojimą). Iš jų 11 buvo sušaudyti – pasigailėta tik dviejų: jau minėtos valiutos spekuliantų grupės organizatorės (moterų mirtininkių postalininėje Sovietų Sąjungoje nebešaudė, per visą SSRS egzistavimo laiką žinomos tik trys sušaudytos moterys, nubaustos 1978–1987 m.⁹⁰) ir savanoriškai prisipažinusio buhalterio, pasmerkto Kauno tiekimo bazės 5-ojo sandėlio vedėjo (kuris, kaip paaiškėjo, nacių okupacijos metais bendradarbiavo su sovietiniais partizanais)⁹¹. Mirties bausmė jiems buvo pakeista į 15 metų laisvės atėmimą. Vėlesniais metais LSSR nebuvo nuteistųjų mirties bausme už ekonominius nusikaltimus, todėl 1962–1963 m. pelnytai galima vadinti kovos su ekonominiais nelegalais kulminacija.

Politiniai mirtininkai. Dar viena dirbtinai sukurta kategorija, skirianti nuo kriminalinių mirtininkų („smurtininkų“) ir ekonominių mirtininkų („grobstytojų“) tuos, kurie tam tikrus veiksmus (kuriuos vėliau sovietiniai teismai traktavo kaip nusikalstamus) vykdė vedami tam tikrų politinių tikslų. „Politiniai tikslai“ – plati sąvoka, todėl į politinių mirtininkų kategoriją patenka ir rezistentai, kovoję prieš sovietinį režimą, ir asmenys, kurie bandė pabėgti iš SSRS ar kolaboravo su naciais, dalyvavo Holokauste. Tokią plačią politinių mirtininkų paletę sukuria sovietinėje baudžiamojoje teisėje naudotas 1926 m. RSFSR BK 58-asis straipsnis („Kontrevoliuciniai nusikaltimai“). Pagal šį straipsnį nuteistuosius buvo priimtina traktuoti kaip „politinius kalinius“. 1961 m. priėmus naujus sąjunginių respublikų BK, 58-ąjį straipsnį pakeitė atitinkamai 62, 64

ir 70 BK straipsniai. Politinių mirtininkų išskirtinumas tas, kad jie kažkuriuo savo gyvenimo laikotarpiu veikė tiesiogiai prieš sovietų valdžią (kitų dviejų kategorijų mirtininkai veikė dėl savo interesų). Taigi malonės prašymuose būdavo klaupiamasi prieš vakarykštį priešą.

Daugelis politinių nusikaltėlių buvo sulaikyti praėjus gan daug laiko, kai buvo įvykdytas nusikaltimas. Nemažai asmenų, dalyvavusių Holokauste, buvo KGB surasti ir sulaikyti tik 6 deš. pabaigoje–7 deš. pradžioje. Kaip tik 7 deš. pradžioje Lietuvos SSR buvo surengti du stambūs teismo procesai. Buvo nagrinėjamos 12-ojo ir 13-ojo policijos batalionų bylos, mirties bausme buvo nuteisti beveik visi kaltinamieji. Dėl vėlyvo sulaikymo dalis buvusių žydšaudžių keliolika metų slapstėsi nuo sovietinės valdžios. Kai kurie politiniai mirtininkai būtent ir pabrėždavo šį laikotarpį savo malonės prašymuose. Pavyzdžiui, buvęs Nemunėlio Radviliškio policijos viršininko pavaduotojas, dalyvavęs žydų žudynėse, buvo suimtas tik 1958 m. Nuteistas mirtininkas savo malonės prašyme rašė: „Tarybiniais metais dirbau ir gyvenau paskutiniu laiku apie 14 metų Kauno mieste. Prieš suimant dirbau Kauno politechnikume buhalteriu. Visuose įstaigose buvau atžymėtas kaip visuomenininkas, su padėkomis ir pagyrimais tarnautojas.“⁹² Kitas buvęs žydšaudys malonės prašyme išvardijo visus pokariu gautus garbės raštus, pagyrimus, pinigines premijas ir konstatavo: „Šie išvardinti mano darbai rodo, kad visą laiką Tarybinei liaudžiai dirbau sąžiningai ir nuo 1944 m. iki suėmimo prieš tarybinę valdžią nusikaltimų nepadariau“⁹³. Dar vieno tokio mirtininko advokatas pateikė malonės prašymą, kuriame irgi pabrėžė pokarinį laikotarpį: „Bylos medžiagoje nėra jokio įtarimo, kad per tą visą laikotarpį [1945–1958 m. – *Aut. Past.*] mano ginamasis būtų parodęs priešiskumą mūsų Tarybinei santvarkai“⁹⁴. Tiek

mirtininkai, tiek jų advokatai suprato, kad tie keliolika metų, praėję nuo paskutinės nuteistotojo veikos, nukreiptos prieš sovietų valdžią, iki suėmimo, – savotiškas įrodymas, jog, nepaisant „praeities klaidų“, nuteistasis asmuo geba sąžiningai dirbti, t. y. „gebės ištaisyti savo klaidas“. Užbėgant už akių, reikėtų pasakyti, kad toks mąstymas, nors ir logiškas, Malonės grupės narių nepaveikdavo – mirti nuteistiems žydšaudžiams malonė nebūdavote suteikiama. Vienintelė išimtis – 1966 m. suteikta malonė Molėtų žydų žudynėse dalyvavusiam asmeniui (sušaudymas pakeistas į 15 metų laisvės atėmimą)⁹⁵.

Visiškai kitokioje situacijoje atsidurdavo politiniais mirtininkais tapę Lietuvos partizanai, kurių vienas kitas į KGB gniaužtus pakliūdavo net 7 deš. pradžioje. Vienas paskutinių Lietuvos laisvės kovotojų, partizanų būrio vadas Pranciškus Prūsaitis-Lapė 1952–1962 m. slapstėsi Kėdainių ir Radviliškio rajonuose, kol buvo sulaikytas. Nuteistas mirties bausme, partizanas parašė malonės prašymą, kuriame tikino, jog dar būdamas partizanų būryje (beje, visur originaliaime tekste vartojami sovietinei ideologijai priimtini epitetai: „banda“, „banditai“) suprato, jog tai yra klaidingas kelias, bet išeiti iš būrio negalėjęs, nes jam įtaką darė vyresni, labiau patyrę partizanai. Malonės prašyme P. Prūsaitis pripažino, jog jo nusikaltimas yra sunkus, ir paprašė: „Būnant kalėjime, aš savo darbu noriu per ilgą laikotarpį išpirkti savo padarytus sunkius nusikaltimus.“⁹⁶ Malonė partizanui nebuvo suteikta. Toli gražu ne visi mirties bausme nuteisti partizanai rašė malonės prašymus, tačiau nei istorikai, nei visuomenė neturi moralinės teisės smerkti tų, kurie būdami dar jauno amžiaus (P. Prūsaičiui buvo 35-eri) ryžosi nusizeminti prieš sovietinę valdžią ir paprašyti malonės. Abejotina, ar asmuo, kuris paskutinius dešimt savo gyvenimo metų slapstėsi nuo sovietinės valdžios, galėjo būti „nuoširdžiai

nusižeminęs“ režimui. Tikėtina, jog partizano, rašančio malonės prašymą, taktiką labiau apibūdintų frazė „o kodėl nepabandžius išsisukti dar kartą?“ Tokių pavyzdžių būta ir daugiau – 1955 m. Karo tribunolo už ginkluotą antisovietinę rezistenciją mirties bausme buvo nuteistas, vėliau SSRS ATP malonės tvarka pagailėtas (sušaudymas pakeistas 25 m. lagerio) būsimo disidentas ir Kovo 11-osios akto signataras Liudvikas Simutis⁹⁷. Tikėtina, jog ir P. Prūsaitis, jei jam būtų buvusi suteikta malonė, lageryje būtų tapęs klusniu sovietiniu piliečiu. Žinoma, tai tik spėjimai.

Politiniais mirtininkais tapdavo ir partizanai, kuriuos gyvus suėmę čekistai užverbuodavo savo agentais smogikais. Vienas tokio likimo asmuo savo malonės prašyme teigė, jog 1951–1955 m. padėjo čekistams likviduoti 54 partizanus: 30 iš jų buvo paimti gyvi. Dėl bendradarbiavimo su sovietine valdžia agentui smogikui suteikta galimybė gyventi Vilniuje, jis nebuvo suimtas. 1955 m. jis savavališkai pasišalino iš Vilniaus, nuvyko į vieną kaimą Nemenčinės rajone, esą norėjęs iš pažįstamo piliečio sužinoti apie vieną 1949 m. pas jį besislapsčiusį partizaną. Tame pačiame kaime smogikas buvo sulaikytas milicijos, grąžintas į Vilnių, vėliau suimtas ir nuteistas mirties bausme. „<...> dabar aš pamačiau, kad man laisvė buvo suteikta tik laikinai, kol aš buvau reikalingas Lietuvos Valstybės Saugumo Komitetui, kol buvo banditų, tai aš gyvenau laisvėj, o kai pasibaigė banditai, tai mane areštavo ir teisė, tai kodėl tie banditai buvę, kuriuos aš esu paėmęs 30 gyvais, kai kuriems suteikta laisvė ir amnestuoti, jeigu pas tuos buvusius banditus yra teroristinių aktų daugiau negu pas mane, o dėl LTSR žmonių naudos atnešta mažiau, o pas mane yra LTSR naudos atnešta daugiau <...>“⁹⁸, – malonės prašyme samprotavo buvęs smogikas. Jo buvo pasigailėta – sušaudymas pakeistas į 10 metų laisvės atėmimo

bausmę⁹⁹. Įdomus likimas ištiko kitą agentą-smogiką: 1957 m. lapkritį jis buvo komandiruotas į Šilalės rajoną su užduotimi rasti ir likviduoti ten besislepiančius partizanus. Komandiruotė prasidėjo nuo išgertuvių su kolūkiečiais. Vienas sugėrovų smogikui pasirodė įtartinas ir jis ryžosi veikti: išsitraukė pistoletą „TT“ ir keliskart iššovė. Žuvo du niekuo dėti žmonės. Smogikas buvo suimtas ir atiduotas teismui dėl tyčinės žmogžudystės iš chuliganiškų paskatų. Malonės prašyme jis skundėsi nuo „įtempto ir sunkaus darbo“ pašlijusiais nervais: „Dirbau kaimuose ir miestuose. Už gerą darbą buvau ne kartą premijuotas pinigineis premijomis. Bet pasirodė, kad tokio darbo aš jau negalėjau dirbti, nes man buvo sugedę nervai, nes aš visuomet, kai turėdavau prie savęs ginklą, jausdavausi nesveiku“¹⁰⁰. Mirties bausmė jam buvo pakeista į 20 metų lagerio¹⁰¹ – net pakeista laisvės atėmimo bausmė nebuvo pati griežčiausia (25 metai lagerio), tai rodytų, kad Malonės grupės nariai suvokė, kad, nepaisant dviejų aukų, nuteistasis – sovietinei valdžiai lojalus smogikas. Atsižvelgiant į tuometinę teismų ir malonės teikimo praktiką, neįmanoma įsivaizduoti, kad koks nors eilinis kriminalinis nusikaltėlis, nužudęs du žmones, galėtų likti nesušaudytas. Beje, ne visi buvę smogikai sulaukdavo malonės. Smogikas „Zigmas“ (buvęs partizanų vadas Kazys Riauba-Kazokas) 1962 m. buvo suimtas atnaujinus kaltinimus už jo veiklą partizanavimo metais, vėliau nuteistas ir sušaudytas.

Išskirtinis politinio nusikaltimo atvejis – jau minėta istorija, kai vienas asmuo 1970 m. bandė užgrobti keleivinį lėktuvą ir pabėgti į Vakarų. Jo malonės prašymas buvo ypatingas: „Mano nusikalstama veika laiku buvo nutraukta ir sunkių pasekmių neturėjo.“¹⁰² Nors LSSR ATP Malonės grupės nariai mirtininkui malonės ir nesuteikė, posėdžiuose svarstyta ištis įtemptai – 1971 m. vasario 5 d. posė-

džiavusi Malonės grupė tesugebėjo išnagrinėti tik šio asmens malonės klausimą¹⁰³. Paprastai per vieną posėdį būdavo išnagrinėjama net iki pusantrų šimto malonės prašymų (mirtininkų malonės klausimai sudarė nedidelį procentą visų Malonės grupės svarstomų atvejų). Tai vienintelis toks atvejis, kai vieno žmogaus malonės prašymui skirtas atskiras LSSR ATP Malonės grupės posėdis.

Apibendrinant malonės (ne)suteikimo politiniams mirtininkams tendencijas, galima konstatuoti, jog aptariamuoju laikotarpiu LSSR ATP malonę suteikė 5 politiniams mirtininkams (neskaičiuojamas aprašytas du žmones per klaidą nušovusio smogiko atvejis – jis buvo nuteistas už žmogžudystę pagal kriminalinį straipsnį) iš 70 nuteistųjų. Toks nedidelis procentas rodo, jog sovietinis režimas nebuvo linkęs gailėti savo priešų, kad ir buvusių.

MALONĖS STATISTIKA

Išnagrinėjus medžiagą, surinktą iš LSSR ATP Malonės grupės bylų apyrašo nuo 1954 m. (kai LSSR ATP pradėjo nebepertraukiamai svarstyti mirtininkų malonės prašymus) iki 1990 m., pavyko nustatyti, jog šiuo laikotarpiu Malonės grupė svarstė 301 nuteistojo mirties bausmės malonės prašymą. Iš jų buvo patenkinti 77 malonės prašymai – mirties bausmė pakeista ilgalaičiu įkalinimu. Dar 7 malonės prašymai buvo pakeisti aukštesnės institucijos – SSRS ATP. Iš viso malonės sulaukė 27,9 proc. visų nuteistų mirtininkų. Iš malonės sulaukusiųjų 91,6 proc. buvo pasigailėti LSSR ATP, 8,4 proc. – SSRS ATP.

Kalbant apie konkrečių kategorijų mirtininkų statistiką, reikėtų pažymėti, jog dažniausiai sovietinės valdžios malonės sulaukdavo kriminaliniai mirtininkai: iš 218 mirties bausmės nuteistų kriminalinių mirtininkų malonės sulaukė 68 asmenys. Taigi

31,2 proc. kriminalinių mirtininkų išsaugojo savo gyvybę malonės keliu. Šis procentas yra gerokai didesnis už malonės sulaukusių ekonominių (2 iš 13, arba 15,4 proc.) ar politinių (5 iš 70, arba 7,1 proc.) mirtininkų nuošimtį. Tokia statistinė tendencija leistų teigti, jog kriminalinius nusikaltimus sovietinė valdžia dažniau buvo linkusi atleisti nei ekonominius nusikaltimus ar politinę rezistenciją.

IŠVADOS

LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo (LSSR ATP) Malonės grupė teisę nepertraukiamai (ne)suteikti malonę kriminaliniams mirtininkams gavo 1954 m., o politiniams mirtininkams – 1957 m. (ekonominių mirtininkų pradėjo rasti 7 deš. pradžioje). Šią funkciją Malonės grupė vykdė iki pat Lietuvos Respublikos atsikūrimo. Išskyrus pirmuosius pokario metus, Malonės grupės narių daugumą sudarė LSSR ATP darbuotojai. Tai užtikrino, jog būtent LSSR ATP, o ne kitų procese dalyvaujančių institucijų atstovai lemtų malonės (ne)teikimo klausimo baigtį.

Malonės grupei teikti prašymus galėjo ne tik patys mirtininkai, bet ir jų artimieji, advokatai, kolegos, kaimynai ar net pašaliniai asmenys, sužinoję apie bylą iš viešosios informacijos priemonių. Įvairių kategorijų asmenų prašymai skiriasi savo „iš(si)gelbėjimo strategijomis“: vieni bandydavo apeliuoti į emocijas, kiti – į teisinius motyvus, tretieji – į kolektyvo nuomonę („kolektyviniai malonės laiškai“). Be to, Malonės grupei savo nuomonės apie malonės (ne)teikimo tikslumą pateikdavo LSSR Aukščiausiojo Teismo ir LSSR prokuratūros atstovai. Šitaip būdavo atspindima sovietinių teisinių institucijų nuomonė apie konkretų atvejį.

Skirtingų kategorijų mirtininkų malonės prašymuose taip pat pastebima skirčių. Jei kriminaliniai mirtininkai (žmogžudžiai ir prievartautojai) būdavo linkę pabrėžti padaryto nusikaltimo spontaniškumą ar „švarią“ ankstesnę kriminalinę praeitį, tai ekonominiai mirtininkai (grobstytojai, valiutos spekuliantai, klastotojai) pabrėždavo teisinius motyvus (pavyzdžiui, jog didžioji dalis nusikalstamos veikos padaryta iki priimančios teisės aktus, kurie numato už tai sušaudymą) ar geranorišką bendradarbiavimą su tardymo organais. Sunkiausia buvo politiniams mirtininkams (rezistentams, nacių kolaborantams, Holokausto dalyviams), nes jie, priklausomai nuo bylos aplinkybių, galėdavo gintis nebent tuo, kad tam tikrą laikotarpį (pavyzdžiui, slapstymosi nuo sovietų valdžios) nedarė prieš sovietinį režimą nukreiptų veiksmų ir elgėsi kaip „teisingi sovietiniai žmonės“.

Įvairių kategorijų mirtininkams malonės suteikimo tendencijos rodo, jog dažniausiai pasigailima buvo kriminalinių mirtininkų (31,2 proc. jų sulaukė malonės), ekonominių (15,4 proc.) ar juo labiau politinių (7,1 proc.) mirtininkų kameras gyvybę dovanojantys raštai pasiekdavo gerokai rečiau. Tai leistų spręsti, jog politinė institucija LSSR ATP (nors ir formalus pobūdis) kriminalinius mirtininkus dažniau suvokė, kaip dar neeliminotinus iš sovietinės visuomenės narius (vertus gailėsčio), o ekonominius ir politinius mirtininkus – jau kaip nepataisomus sovietinės visuomenės priešus (nevertus gailėsčio).

Aptariamuoju laikotarpiu Malonės grupė svarstė 301 mirtininko malonės klausimą. Iš jų malonės sulaukė 84 asmenys (27,9 proc. visų nuteistų mirtininkų): 91,6 proc. nuteistųjų malonę suteikė LSSR ATP, o 8,4 proc. – formaliai aukščiausia visos Sovietų Sąjungos institucija SSRS ATP.

Nuorodos

¹ D. Indrišionis, „Mirties bausmė Lietuvos SSR 1950–1990 m.: teisiniai pagrindai ir periodizacija“, *Genocidas ir rezistencija*, 2016, Nr. 1 (39), p. 65–80.

² S. Kaubrys ir S. Černevičiūtė, *Kartuvių kilpa, kulka ir dujų kamera: Mirties bausmė Lietuvoje 1918–1940 m.*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2014.

³ S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budėliai, 1944–1947*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido rezistencijos tyrimo centras, 2011, p. 68.

⁴ A. Anušauskas, *Teroras, 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus Aureus, 2012, p. 234.

⁵ LSSR ATP Malonės grupės dokumentų apyrašas (1945–1990 m.), LCVA, f. R-758, ap. 5.

⁶ LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo papulkininkio Podgornovo 1958 m. sausio 25 d. raštas SSRS KGB 10-ajam skyriui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43968/3, t. 1, l. 31–24.

⁷ S. Vaitiekus, op. cit., p. 308–310.

⁸ Laikiniai einančio Pabaltijo karo apygardos karo tribunolo pirmininko pareigas justicijos papulkininkio Naseko 1956 m. rugpjūčio 11 d. raštas LSSR KGB pirmininkui, LYA, f. K-15, ap. 2, b. 24, l. 6.

⁹ Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolo 1963 m. liepos 29 d. nuosprendis, ibid., f. V-1, ap. 3, b. 24, l. 6–12.

¹⁰ Malonės prašymų tikrinimo komisijos prie Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1947 m. sausio 14 d. posėdžio protokolas, LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 1, l. 158–179.

¹¹ S. Vaitiekus, op. cit., p. 332–358.

¹² Išrašas iš SSRS ATP 1947 m. kovo 25 d. posėdžio protokolo Nr. 112/23, LCVA, f. R-808, ap. 3, b. 26, l. 175 (LSSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamoji byla Nr. 2-45, 1946 m.)

¹³ Malonės prašymų tikrinimo komisijos prie Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1947 m. vasario 27 d. posėdžio protokolas, ibid., f. R-758, ap. 5, b. 1, l. 197–204.

¹⁴ Malonės prašymų tikrinimo komisijos prie Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1947 m. balandžio 7 d. posėdžio protokolas, ibid., l. 241–251,

¹⁵ LSSR ATP Malonės grupės atsakingojo sekretoriaus L. Veržbavičiaus 1947 m. balandžio 15 d. raštas LSSR Aukščiausiojo Teismo pirminkui, ibid., f. R-808, ap. 3, b. 141, l. 231 (LSSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamoji byla Nr. 2-34, 1947 m.)

¹⁶ SSRS Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų kolegijos 1947 m. gegužės 17 d. nutarimas, ibid., l. 232–233.

¹⁷ Malonės prašymų tikrinimo komisijos prie Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1947 m. gegužės 4 d. posėdžio protokolas, ibid., f. R-758, ap. 5, b. 1, l. 276–290.

¹⁸ D. Indrišionis, op. cit., p. 65.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Mirties bausmės įvykdymo aktas, 1957 m. rugsėjo 27 d., LYA, f. K-15, ap. 2, b. 24, l. 82.

²¹ D. Indrišionis, op. cit., p. 66.

²² Pažyma apie mirties bausmės įvykdymą, LYA, f. V-1, ap. 3, b. 61, l. 48.

²³ Malonės prašymų tikrinimo komisijos prie Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1947 m. vasario 27 d. posėdžio protokolas, LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 1, l. 197.

²⁴ Malonės prašymų tikrinimo komisijos prie Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1947 m. sausio 14 d. posėdžio protokolas, ibid., l. 158.

²⁵ LSSR ATP sekretoriato 1963 m. birželio 18 d. posėdžio protokolas, ibid., b. 470, l. 1.

²⁶ LSSR ATP Malonės komisijos 1987 m. kovo 19 d. posėdžio protokolas, ibid., b. 826, l. 3.

²⁷ LSSR ATP Malonės komisijos 1959 m. sausio 20 d. posėdžio protokolas, ibid., b. 384, l. 31–33.

²⁸ LSSR ATP Malonės komisijos 1956 m. gegužės 19 d. posėdžio protokolas, ibid., b. 301, l. 81–83.

²⁹ Pažyma apie mirties bausmės įvykdymą, LYA, f. V-1, ap. 3, b. 26, l. 27.

³⁰ LSSR ATP Malonės komisijos 1962 m. birželio 9 d. posėdžio protokolas, LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 446; b. 443, l. 21–22.

³¹ LSSR ATP Malonės grupės dokumentų apyrašo aprašas, LCVA, ap. 5 (aprašas, 1 tomas)

³² LSSR ATP Malonės grupės dokumentų apyrašo aprašas, ibid. (aprašas, 2 tomas)

³³ LSSR ATP 1974 m. spalio 29 d. įsakas dėl malonės suteikimo, ibid., b. 652, l. 10.

³⁴ LSSR ATP Malonės komisijos 1962 m. kovo 22 d. posėdžio medžiaga, ibid., b. 436, l. 80–87.

³⁵ LSSR ATP Malonės komisijos 1979 m. spalio 31 d. posėdžio medžiaga, ibid., b. 713, l. 210–220.

³⁶ Malonės prašymas, 1962 m. kovo 7 d., ibid., b. 436, l. 33.

³⁷ Malonės prašymas, 1963 m. gegužės 20 d., ibid., b. 470, l. 109.

³⁸ Malonės prašymas, 1957 m. sausio 15 d., ibid., b. 336, l. 442.

³⁹ Malonės prašymas, 1978 m. (tikslī data nežinoma), *ibid.*, b. 699, l. 85–88.

⁴⁰ Mirties bausme nuteisto kalinio pareiškimas LSSR vidaus reikalų ministruī, LYA, f. V-1, ap. 3, b. 73, l. 39-42.

⁴¹ LSSR MVD Kalėjimų skyriaus viršininko Nartauto 1955 m. vasario 18 d. raštas, *ibid.*, l. 38.

⁴² Malonės prašymas, 1962 m. balandžio 18 d., LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 443, l. 32–43.

⁴³ Malonės prašymas, 1979 m. lapkričio 5 d., *ibid.*, b. 716, l. 318–319.

⁴⁴ Malonės prašymas, 1962 m. balandžio 20 d., *ibid.*, 443, l. 46–49.

⁴⁵ Prašymas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, 1963 m. gegužės 28 d., *ibid.*, b. 470, l. 118–120.

⁴⁶ Malonės prašymas, 1964 m. kovo 26 d., *ibid.*, b. 489, l. 22.

⁴⁷ Pareiškimas, 1964 m. rugpjūčio 5 d., *ibid.*, b. 496, l. 34.

⁴⁸ Pareiškimas malonės reikalu, 1958 m. vasario 17 d., *ibid.*, b. 364, l. 78.

⁴⁹ Malonės prašymas, 1963 m. kovo 18 d., *ibid.*, b. 467, l. 38–41.

⁵⁰ Malonės prašymas, 1963 m. gegužės 22 d., *ibid.*, b. 470, l. 93.

⁵¹ Malonės prašymas, 1962 m. vasario 16 d., *ibid.*, 436, l. 63–64.

⁵² Kun. Vaclovo Šarkos 1971 m. vasario 2 d. laiškas LSSR Prezidentui Motiejui Šumauskui, *ibid.*, b. 608, l. 17.

⁵³ Tarptautinė telegrama, *ibid.*, l. 18.

⁵⁴ Tarptautinė telegrama, *ibid.*, l. 22.

⁵⁵ Tarptautinė telegrama, *ibid.*, l. 23.

⁵⁶ SSRS ATP 1971 m. birželio 28 d. įsakas, *ibid.*, l. 15.

⁵⁷ SSRS ATP deputato A. Smalakio 1979 m. lapkričio 5 d. laiškas LSSR ATP, *ibid.*, b. 716, l. 322.

⁵⁸ LSSR ATP 1980 m. sausio 30 d. įsakas, *ibid.*, l. 308.

⁵⁹ Pareiškimas, 1956 m. (tikslī data nežinoma), *ibid.*, b. 301, l. 92–98.

⁶⁰ Išrašas iš LSSR ATP 1956 m. gegužės 15 d. posėdžio protokolo, *ibid.*, l. 84.

⁶¹ Malonės prašymas, 1959 m. (tikslī data nežinoma), *ibid.*, b. 384, l. 71–72.

⁶² Išrašas iš LSSR ATP 1959 m. sausio 20 d. posėdžio protokolo, *ibid.*, l. 57.

⁶³ Laiškas LSSR ATP pirmininkui, 1963 m. (tikslī data nežinoma), *ibid.*, b. 470, l. 114–117.

⁶⁴ Išrašas iš LSSR ATP 1963 m. birželio 27 d. posėdžio protokolo, *ibid.*, l. 101.

⁶⁵ A. Sližio laiškas dėl bausmės valiutos spekuliantams, *ibid.*, b. 436, l. 67.

⁶⁶ Malonės suteikimo medžiaga, *ibid.*, b. 367, l. 138–152.

⁶⁷ Malonės suteikimo medžiaga, *ibid.*, b. 731, l. 240–252.

⁶⁸ Malonės suteikimo medžiaga, *ibid.*, b. 840, l. 10–24.

⁶⁹ D. Indrišionis, *op. cit.*, p. 67–68.

⁷⁰ Malonės prašymas, 1956 m. balandžio 6 d., LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 301, l. 72.

⁷¹ Malonės prašymas, 1958 m. kovo 17 d., *ibid.*, b. 364, l. 65.

⁷² Malonės prašymas, 1958 m. gruodžio 9 d., *ibid.*, b. 384, l. 95.

⁷³ Malonės prašymas, 1963 m. (data nežinoma), *ibid.*, b. 470, l. 68.

⁷⁴ Malonės prašymas, 1979 m. lapkričio 6 d., *ibid.*, b. 716, l. 313–314.

⁷⁵ Malonės prašymas, 1971 m. gruodžio 15 d., *ibid.*, b. 618, l. 123.

⁷⁶ Malonės prašymas, 1957 m. sausio 15 d., *ibid.*, b. 336, l. 442.

⁷⁷ Malonės prašymas, 1957 m. sausio 16 d., *ibid.*, l. 434.

⁷⁸ Malonės suteikimo medžiaga, *ibid.*, b. 352, l. 372–396.

⁷⁹ LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininko A. Liko 1962 m. vasario 6 d. teikimas LSSR ATP, *ibid.*, b. 436, l. 83–84.

⁸⁰ Malonės suteikimo medžiaga, *ibid.*, b. 726, l. 75–85.

⁸¹ LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininko pavaduotojo V. Deksnio 1958 m. gruodžio d. teikimas LSSR ATP, *ibid.*, b. 384, l. 77, 81–84.

⁸² LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininko K. Didžiulio 1958 m. vasario 8 d. teikimas LSSR ATP, *ibid.*, b. 364, l. 69–71.

⁸³ D. Indrišionis, *op. cit.*, p. 68.

⁸⁴ Malonės prašymas, 1963 m. kovo 18 d., LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 467, l. 38–41.

⁸⁵ Žinios apie nuteistuosius, *ibid.*, b. 436, l. 22–23; 35–36.

⁸⁶ Žinios apie nuteistuosius, *ibid.*, b. 443, l. 21–22.

⁸⁷ Malonės prašymas, 1962 m. balandžio 20 d., *ibid.*, l. 30.

⁸⁸ Žinios apie nuteistąjį, *ibid.*, b. 467, l. 29.

⁸⁹ Malonės prašymas, 1963 m. kovo 18 d., *ibid.*, l. 38–41.

⁹⁰ *Žг. Приговорена к высшей мере: 3 женщины, казненные в СССР, Pikabu [interaktyvus].*

Prieiga per internetą: <https://pikabu.ru/story/prigovorena_k_vyisshy_mere_3_zhenshchinyi_kaznennyie_v_ssr_5126373>, [žiūrėta 2018-11-25]

⁹¹ LSSR ATP pirmininko J. Paleckio 1963 m. balandžio 23 d. raštas LSSR prokurorui V. Galinaičiui, LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 467, l. 51–52.

⁹² Malonės prašymas, 1959 m. sausio 7 d., *ibid.*, b. 384, l. 46–48.

⁹³ Malonės prašymas, 1959 m. sausio 1 d., *ibid.*, l. 27.

⁹⁴ Malonės prašymas, 1958 m. balandžio 2 d., *ibid.*, b. 364, l. 59.

⁹⁵ Malonės suteikimo medžiaga, *ibid.*, b. 540; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47482/3.

⁹⁶ Malonės prašymas, 1963 m. gegužės 11 d., *ibid.*, b. 470, l. 127–128.

⁹⁷ Liudvikas Simutis, LRS [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://www.lrs.lt/datos/kovo11/signatarai/www_lrs.signataras-p_asm_id=44496.htm>, [žiūrėta 2018-11-25].

⁹⁸ 1956 m. lapkričio 15 d. pareiškimas, LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 336, l. 407–413.

⁹⁹ Išrašas iš LSSR ATP 1957 m. vasario 9 d. posėdžio protokolo, *ibid.*, l. 402.

¹⁰⁰ Malonės prašymas, 1958 m. (tikslī data nežinoma), *ibid.*, b. 364, l. 100–101.

¹⁰¹ Išrašas iš LSSR ATP 1958 m. balandžio 25 d. posėdžio protokolo, *ibid.*, l. 96.

¹⁰² Malonės prašymas, 1971 m. sausio 13 d., *ibid.*, b. 608, l. 5.

¹⁰³ LSSR ATP Malonės grupės dokumentų aprašo aprašas, LCVA, f. R-758, ap. 5.

Gauta 2019 04 11

Darius Indrišionis

DO NOT PUNISH, SHOW MERCY: CLEMENCY FOR THE CONDEMNED IN SOVIET LITHUANIA IN 1954–1990

Summary

The article is concerned with the process of granting mercy to prisoners on death row in Soviet Lithuania. The Group for Granting Mercy consisting of members of the Presidium of the Supreme Council of the LSSR and other Soviet institutions (the Supreme Court of the LSSR, Public Prosecutor's Department etc.) had the right to grant (or not to grant) mercy to convicts. From 1954 the group deliberated on a permanent basis requests for mercy of condemned criminals; from 1957 it deliberated clemency requests of political prisoners sentenced to death.

Every individual facing the death penalty had the right to request for clemency. Besides, such requests were often submitted by his/her family, lawyers or other persons interested in the case. The strategy of clemency requests is different for different categories of the condemned: criminals sentenced to death were inclined to appeal to feelings, wrote about their young age, no criminal past, and being under the influence; economic criminals employed legal motifs and

collaboration with the investigators; condemned to death political prisoners used a certain period of time (most often the time when they were in hiding) when their attitude to the Soviet regime was not hostile and it could serve as an evidence that they could be pardoned, could improve their behaviour and become "Soviet people".

Mostly clemency requests of condemned to death criminals (31.2 % of women) were granted; requests of economic (15.4 %) or political (7.1%) prisoners with capital sentences were fewer. Over the period under discussion, the Group for Granting Mercy of the Presidium of the Supreme Council of the LSSR deliberated a total of 301 requests for mercy submitted by the condemned to death, out of whom 77 individuals were pardoned. Seven more persons were absolved by the Presidium of the supreme Council of the USSR, which had more powers. Consequently, a total of 84 persons sentenced to death had their sentence commuted in the LSSR (27.9 % of all persons under death sentence).

Krzysztof Jasiewicz*

NKVD Katynės operacijos lietuvių ir buvusios Antrosios Lenkijos Respublikos Vilniaus vaivadijos gyventojų aukos

Josifas Stalinas, kaip tikras imperijos valdovas, jau prieš daugelį metų suformulavo savo karinę doktriną. 1925 m. sausio 10 d., beveik prieš metus iki RKP(b) XIV suvažiavimo, kuriame pakeistas bolševikų partijos pavadinimas į VKP(b), jis surengė posėdį. Tame posėdyje J. Stalinas pristatė sovietų strateginę doktriną. Pasak jo, SSRS turi pasinaudoti visokio karo galimybe, įsitraukdama į karą paskutiniajame etape ir tokiu būdu užsitikrindama, kad turės naudos¹.

Sovietų ir Vokietijos aljanso genezę apibūdino prof. Jurijus Afanasjevas; jis gavo VKP(b) CK Politinio biuro 1939 m. rugpjūčio 19 d. protokolo originalą ir juo remdamasis atpasakojo posėdžio eigą. Informuodamas Politinį biurą apie sprendimą pasirašyti susitarimą su Berlynu, J. Stalinas pagal savo doktriną aiškino, kad yra sprendžiamas Europos likimas. Jis patikino susirinkusiuosius, kad, Maskvai sudarius susitarimą su Prancūzija

ir Jungtine Karalyste, vokiečiai atsisakytų Lenkijos ir ieškotų *modus vivendi* su Vakarų valstybėmis. Taigi taika bus išgelbėta, tačiau vėlesnė įvykių eiga gali būti nepalanki SSRS. Tačiau jei Sovietų Sąjunga, priimdama Vokietijos pasiūlymą, pasirašys paktą su Berlynu, Adolfas Hitleris užpuls Lenkiją, o Prancūzija ir Jungtinė Karalystė tikrai neliks pasyvios. SSRS liks nuošalyje, laukdama momento, kai „galėsime įsitraukti karą susiklosčius mums palankiai situacijai“².

Taip kartu su slaptuoju protokolu buvo sudaryta sovietų ir vokiečių nepuolimo sutartis, kurią 1939 m. rugpjūčio 23 d. Maskvoje pasirašė Joachim von Ribbentropas ir Viačeslavas Molotovas. Ši sutartis, dar vadinama Ribbentropo–Molotovo paktu, apibrėžė susitariančiųjų šalių įtakos sferas ir faktiškai reiškė Antrojo pasaulinio karo pradžią. Kartu paktas inicijavo milijonų Vidurio ir Rytų Europos, įskaitant Lietuvos ir Lenkijos

* Prof. habil. dr. Krzysztof Jasiewiczus – lenkų istorikas, politologas, Lenkijos mokslų akademijos Politinių studijų instituto mokslinis darbuotojas. Tiria rytinių sienų istoriją Antrojo pasaulinio karo metais, Katynės žudynes ir 1917–1991 m. sovietinės imperijos istoriją. Keliolikos knygų ir daugiau kaip 100 mokslinių straipsnių autorius.

gyventojus, tragediją. Dinamiška įvykių raida paskatino ištaisyti pradinius nustatymus ir ribas; tai atlikta pagal 1939 m. rugsėjo 28 d. Maskvoje tarp Vokietijos ir SSRS sudarytą sienos ir draugystės sutartį – tą dieną buvo galutinai nustatytos įtakos sferos³.

Verta iš karto paminėti svarbų šio žaidimo elementą, kuris remiasi sąvokų, žodžių ar terminų keitimu, kartais netgi į priešingos reikšmės. Per pirmąsias šio gėdingo dokumento pasirašymo metines „Vilniaus tiesa“ („Pravda vilenska“), iš Maskvos „Tiesos“ („Pravda“) perspausdindama įvadą, skelbė:

„Abi tautos šį istorinį dokumentą teisingai įvertino kaip Vokietijos ir Sovietų Sąjungos draugystės pradžia, kuri reiškia prieš karą nukreiptos politikos pergalę. Tas faktas, kad dvi didžiausios Europos šalys susitarė dėl taikos ir pašalino savitarpio karinio konflikto galimybę, jau pats savaime apribojo Prancūzijos ir Anglijos karo organizatorių veiklos sritį, sumažino antrojo imperialistinio karo veiksmų teritoriją – karą, kuris netrukus prasidėjo <...>. Pirmoji jo auka buvo supuvusi Lenkijos valstybė, kuri prisidėjo prie karo avantiūros dėl garsių Londono ir Paryžiaus „garantijų“. Lenkija neišlaikė smūgio ir žlugė, sugriuvo kaip kortų namelis, iš savo sąjungininkų nesulaukusi jokios pagalbos.“⁴

Iš 80 metų perspektyvos mūsų kolektyvinėje sąmonėje šis pasiskirstymas įtakos sferomis, be geografinės dimensijos, taip pat įgijo laiko dimensiją, išsidėstydamas logiška įvairaus dydžio karų seka, pradedant nuo rugsėjo kampanijos Lenkijoje iki sovietų agresijos prieš Suomiją 1939 m., vadinamos Žiemos karu, Vokietijos išpuolio prieš Daniją, Norvegiją, Belgiją, Olandiją, Liuksemburgą, Prancūziją ir nesėkmingo aviacinio (oro) karo su Didžiąja Britanija 1940 m. Tais pačiais metais tai sutapo su sovietų agresija prieš Baltijos šalis ir Besarabijos bei Bukovinos aneksija.

Ne tik Lenkija ir Lietuva tapo sovietinio ir vokiškojo imperializmo aukomis. Tai neužkirto kelio artimiausiems J. Stalino bendražygiams skleisti absurdiškas teorijas, kurios *de facto* buvo didysis rusų šovinizmas. Šią epochą prisimena Lazaris Kaganovičius: „Mes taptume kolonija! Ir Stalinas tai suprato. Tame yra jo didybė. Stalino didybė pagrįsta tuo, kad jis suprato istorinę būtinybę.“⁵

Didžiosios Rusijos šovinizmas ir noras užkariauti kitas tautas, kartais netgi išreiškiamas gražiais ir logiškais žodžiais bei argumentais, visuotinai buvo įaugęs į to „elito“ ir dažnai paprastų sovietinių žmonių mentalitetą. Nikita Chruščiovas netgi teigė, kad sienų šalia Leningrado korekcija buvo reikalinga dėl jo saugumo. Panašaus požiūrio laikėsi ir sovietų politinė klasė, o visa Moskovoja ir jos institucijų istorija iš tikrųjų yra nuolatinis aplinkinių teritorijų ir tautų, ypač mažesnių, grobimas⁶.

Levas Mechlis, įtakingas Raudonosios armijos darbininkų ir valstiečių Vyriausiosios politinės valdybos (RKKA) vadovas, iškart po Antrojo pasaulinio karo pradžios susitikęs su atrinktais rašytojais, taip apibūdino padėtį Europoje:

„Valstybės bijo įsivelti į didelį karą. Šiandien neatmetama kompromiso galimybė. Taikos variantas būtų naudingas: taikios pertraukos pratęsimas, mums patogi pozicija priešų atžvilgiu, milijonų žmonių gyvybių apsauga. Karo variantas: vokiečiai atlieka gerą darbą pažeisdami Britanijos imperiją. Jos sugriovimas veda prie bendro imperializmo žlugimo – tai yra aišku. Pasaulinis karas, kurį gali sukelti įvykiai, įtrauks daugelį šalių. Jis gali įtraukti ir mus, nes daroma viskas, kas gali mums pakenkti.“⁷

„Mes ne užpuolikai, o **išlaisvintojai**“, – skaitome Raudonosios armijos vadovybės 1939 m. rugsėjo 17 d. kreipimėsi. „<...> Šių kariuomenių [sovietų ir vokiečių. – K. J.] užduotis yra atkurti Lenkijoje **tvarką ir taiką**,

kurią pažeidė Lenkijos valstybės žlugimas, ir **padėti*** Lenkijos gyventojams atkurti savo valstybės gyvavimo sąlygas“, – skaitome Vokietijos ir Sovietų Sąjungos 1939 m. rugsėjo 18 d. komunikate dėl bendradarbiavimo⁸.

Prieš pažvelgdami atidžiau į Katynės žuodynes, kurių aukomis tapo ir dalis Lietuvos gyventojų, turime atlikti keletą palyginimų. Lenkija dėl Ribbentropo–Molotovo pakto SSRS naudai neteko apie 52 proc. savo tuometės valstybės teritorijos (apie 201 tūkst. kv. km) kartu su maždaug 25 proc. gyventojų (neatsižvelgiamie į Vokietijos okupaciją, nes šiai temai tai neturi didelės reikšmės). Lenkijos gyventojų 1931 m. surašymo duomenimis, šioje teritorijoje buvo 13021,3 tūkst. gyventojų, iš jų lenkai sudarė 43 proc. (t. y. 5597,6 tūkst.)⁹.

Matome, kad 1931 m. pabaigoje turime tikslus lenkų duomenis, geriau tinkančius lenkų ir lietuvių gyventojų skaičiaus palyginimams. Statistikos duomenys rodo, kad Lenkijos teritoriją tuo metu sudarė 390 tūkst. kv. km, o jos gyventojų buvo 35,1 mln. Tuo pačiu metu Lietuvos teritoriją sudarė 56 tūkst. kv. km, o jos gyventojų buvo 2,5 mln.¹⁰

Ką atskleidžia šių duomenų lyginimas kalbant apie režimo aukas?

Lenkija prarado pusę savo teritorijos ir ketvirtadalį savo piliečių, arba 1/8 lenkų, tačiau 1944 m. atgimė kaip valstybė su kitomis sienomis, vasalizuota, sovietizuojama, tačiau su tam tikrais nepriklausomybės požymiais/atributais (netgi turint omenyje faktą, kad ji buvo oficialiai atskira, „nepriklausoma“ valstybė, o ne sovietinė respublika). Lietuva prarado viską ir, išskyrus trumpą vokiečių okupacijos laikotarpį, nuo 1940 m. iki 1991 m. buvo „kanoninė“ sovietų imperijos dalis, atvirai ir tiesiogiai valdoma iš Maskvos.

Kalbant apie Lenkijos aukas pažymėtina, jog didžiausias trėmimas iš Antrosios Lenki-

jos Respublikos vaivadijų (1940 m. vasario 10 d.) apėmė 140–141 tūkst. asmenų, o visi keturi (1940 m. vasario 10 d., 1940 m. balandžio 13 d., 1940 m. birželio mėn. ir 1941 m. birželio mėn.) – ne daugiau kaip 325 tūkst.; kartu su areštais (apie 140–150 tūkst.) sovietų represuotų Lenkijos piliečių skaičius svyruoja nuo 435 tūkst. iki 450 tūkst.¹¹

Tuo tarpu vien 1941 m. birželio mėn. per didžiąją sovietų areštų ir trėmimų operaciją prieš mažas, neseniai užkariautas tautas Lietuvoje buvo suimti 5664 asmenys, ištremti 10 187 asmenys, iš viso – 15 851 asmuo¹²; turint omenyje mažą valstybę ir tautą, tai didžiulis represijas patyrusių asmenų skaičius.

Dėl sovietų agresijos 1939 m. rugsėjo 17 d., Lenkijos skaičiavimais, į nelaisvę pateko daugiau kaip 250 tūkst. eilinių, puskarininkių ir karininkų¹³. Iki šiol mes nežinome sovietinių duomenų, o tie, kurie buvo paskelbti propagandos tikslais (300 tūkst.), atrodo pernelyg dideli. Šiuolaikinėje istoriografijoje daroma prielaida, kad į sovietų nelaisvę pateko 240–250 tūkst. kareivių, įskaitant apie 10 tūkst. karininkų¹⁴. Mus tuo tarpu domina trijų NKVD specialiųjų stovyklų: Kozelsko, Ostaškovo ir Starobelsko, belaisvių likimai; tuos belaisvius, išskyrus keletą išimčių, 1940 m. pavasarį atitinkamai Katynėje (Smolenske), Kalinine (Tverėje) ir Charkove¹⁵ išžudė enkavedistai. Be didžiulės šiai temai skirtos literatūros¹⁶, ši nusikaltimą tyrė kelios komisijos, nepaisydamos šališkų ir suklastotų sovietų ir vokiečių tyrimų¹⁷, nukreiptų ne į mokslinius tyrimus, bet į propagandinį šio nusikaltimo aiškinimą ir antihitlerinės koalicijos narių supriešinimą¹⁸, ir – dėl normalaus veikimo stokos – lenkų¹⁹. Verta atkreipti dėmesį į JAV Atstovų Rūmų 1951 m. rugsėjo 18 d. nutarimu Nr. 390 (taip vadinamas Ray J. Maddeno komitetas) užsa-

* Išryškinta autoriaus.

kytą tyrimą ir galutines jo išvadas, įtrauktas į publikaciją²⁰.

Apie abejonių nekeliančią nusikaltimo eigą, aukų skaičių, nusikaltimo motyvą jau liudija daug sovietinės kilmės dokumentų. Taip pat iš NKVD vadovo Lavrentijaus Berijos pastabos J. Stalinui 1940 m. kovo mėn. (vėlesnis identiškos formuluotės Sovietų Sąjungos komunistų partijos Politinio biuro 1940 m. kovo 5 d. protokolas) sužinome, kad NKVD karo belaisvių stovyklose ir kalėjimuose Vakarų Ukrainos ir Baltarusijos regionuose yra „daugybė buvusių Lenkijos kariuomenės karininkų, buvusių Lenkijos policijos ir žvalgybos agentūrų darbuotojų, Lenkijos nacionalistinių kontrrevoliucinių partijų narių, atskleistų kontrrevoliucinių sukilėlių, pabėgėlių ir kitų organizacijų narių. Jie visi yra aršūs sovietų valdžios priešai, kupini neapykantos sovietų sistemai. <...> Kiekvienas iš jų tikisi išlaisvinimo, kad galėtų aktyviai dalyvauti kovoje su sovietų valdžia <...>. Atsižvelgiant į tai, kad jie visi yra užkietėję, neperkalbami sovietų valdžios priešai <...> įsakyti SSRS NKVD <...> peržiūrėti [jų bylas. – K. J.] specialiu režimu ir skirti jiems griežčiausias bausmes – sušaudymą“²¹.

Galutinis šio nusikaltimo balansas yra toks: iš viso buvo sušaudyti 21 857 asmenys, iš jų 4421 Katynės miške (iš Kozelsko stovyklos), 3820 Charkove (iš Starobelsko stovyklos), Kalinine (Tverėje) – 6311 (iš Ostaškovo stovyklos) ir 7305 asmenys iš vadinamosios Vakarų Ukrainos kalėjimų ir vadinamosios Vakarų Baltarusijos²².

Kalbant apie karo belaisvių aukų tautybę, neabejotina, kad beveik visos aukos buvo lenkai. Trijose specialiosiose NKVD stovyklose (Starobelske, Kozelske ir Ostaškove), 1940 m. kovo 16 d. duomenimis, t. y. trys savaitės prieš pradėdant jų išvežimą, buvo 8425 karininkai, tarp jų net 8235 lenkai, 35 baltarusiai, 110 žydų, 2 lietuviai, 14 vokiečių, 12 ukrainiečių, 15 rusų ir 2 čekai²³. Nacio-

nalinė pareigūnų kadru sudėtis daugiausia priklausė nuo valstybės politikos, kuri, be abejo, pirmenybę teikė vienalytės Lenkijos karininkų korpuso kūrimui²⁴.

Abu Lenkijos kariuomenės karininkai, deklaravę lietuvių tautybę, buvo Kozelske ir abu atvežti iš Vilniaus apygardos, iš tos dalies, kuri buvo prijungta prie Lietuvos²⁵.

Tačiau teritoriniu atžvilgiu Vilniaus vaivadijos asmenys sudarė gana didelę belaisvių dalį. Starobelsko stovykloje buvo 218 žmonių iš Vilniaus vaivadijos, iš teritorijos, prijungtos prie SSRS (įskaitant lenkus – 213 asmenų, 1 baltarusį ir 4 žydus). Iš bendro pareigūnų skaičiaus Starobelske – 3899 asmenų – Vilniaus vaivadijos asmenys (galbūt tarp lenkų galėjo būti polonizuotų lietuvių) sudarė 5,6 proc. stovyklos belaisvių. Kozelske iš viso buvo 4494 sulaukyti asmenys (tarp jų ir du minėti Lietuvos pareigūnai), iš jų 287 Vilniaus vaivadijos asmenys, kilę iš teritorijos, prijungtos prie Lietuvos, – 271 lenkas, 4 žydai, 8 baltarusiai, 1 vokiečių, 2 lietuviai (vis dar tie patys, kaip nurodyta tekste) ir 1 ukrainietis; tai sudaro 6,4 proc. visų šios stovyklos belaisvių. Tačiau šioje stovykloje taip pat buvo Vilniaus vaivadijos asmenų iš teritorijos, prijungtos prie SSRS, – iš viso 35 asmenys (34 lenkai ir 1 baltarusis). Taigi apibendrinę šiuos skaičius gauname, kad Kozelske buvo net 322 Vilniaus vaivadijos asmenys, tai sudaro 7,2 proc. visų šios stovyklos belaisvių²⁶. Tiek Kozelske, tiek Starobelske Vilniaus vaivadijos atstovų buvo gana daug. Kozelske jų skaičius buvo penktoje vietoje (po Varšuvos (1287), Krokuvos (376), Poznanės (365) ir Lodžės (290) vaivadijų). Penkta vieta pagal skaičių taip pat teko Starobelskui (po Varšuvos (1343), Krokuvos (417), Lvovo (384) ir Poznanės (248) vaivadijų)²⁷.

Tokių duomenų trūksta apie Ostaškovo stovyklą; iš dokumento matome tik tai, kad joje buvo 6 žmonės, įvardyti kaip „prie

Lietuvos prijungtos teritorijos gyventojai“. Tikriausiai tai gali būti aiškinama taip, kad jie buvo iš Vilniaus vaivadijos, bet sunku ką nors teigti apie jų tautybę²⁸. Iš kito dokumento apie Ostaškovo stovyklą sužinome, kad joje nebuvo nė vieno Lietuvos pilietybės turinčio asmens. Tačiau turime nedidelį skaičių Vilniaus vaivadijos asmenų. Tarp 183 policijos pareigūnų (visi jie lenkai) buvo du asmenys iš Vilniaus vaivadijos. Tarp 14 žandarmerijos pareigūnų (lenkų) nebuvo nė vieno iš Vilniaus vaivadijos, o tarp 5529 policijos eilinių (5512 lenkų, 3 ukrainiečių, 7 baltarusių, 4 vokiečių, 1 čekas ir 2 rusų) iš Vilniaus vaivadijos buvo 64 asmenys. Stovykloje buvo laikomi 73 žandarmerijos eiliniai (visi užregistruoti kaip lenkai), tarp jų iš Vilniaus vaivadijos – 13 asmenų²⁹.

Tarpukario Lenkijoje santykiai tarp lenkų ir tautinių mažumų neabejotinai nesiklostė geriausiai. Priežastys buvo įvairios ir iš įvairių pusių. Didelę įtaką turėjo ir mūsų kaimynai, ypač Sovietų Sąjunga. Lenkijos ir Lietuvos santykiai taip pat buvo apibūdinami kaip blogi. Taip apie juos rašo lietuvių istorikas Rimantas Miknys: „Vilniaus ir Vilniaus krašto priklausymas 1920–1939 m. Lenkijai ir Lietuvos siekis atkurti šias teritorijas kultūriniu ir politiniu atžvilgiu supriešino abi šalis ir destabilizavo geopolitinę padėtį regione. <...> Dėl to Lietuva ir Lenkija XX a. antrąjį ketvirtį prarado sunkiai atgautą nepriklausomybę.“³⁰

Tačiau ir apniukusiame danguje būna šviesių properšų. Nė vienas lietuvis ar Vil-

niaus vaivadijos belaisvis neužtraukė gėdos karininko statusui ir įvaizdžiui. O NKVD specialiosiose stovyklose taip atsitikdavo ir, deja, tai buvo susiję su Lenkijos žydais. Čia pateikiama tipiška – pasak sovietų tyrėjų – žydų pareigūnų laiškų, siųstų iš Starobelsko, apžvalga: „Iki šiol buvau apolitiškas, tačiau pastaruoju metu geriau susipažinau su socializmo šalies ideologija ir ji mane labai patraukė. Neabejoju, kad sugebėsiu tinkamai atlikti Sovietų Sąjungos piliečio pareigas <...>. Aš esu žydas ir iki šiol patyriau nacionalinę spaudą, todėl galiu visapusiškai įvertinti tautinės laisvės politiką Sovietų Sąjungoje“ (Altmanas Georgijus Sołomonowiczius). „Stovyklos naikinimo metu prašau palikti mane SSRS. Nesiųskite manęs į kurią nors kitą šalį. Kaip gydytojas, sveikatos priežiūros darbuotojas, gyvenantis kapitalistinėje šalyje, mačiau visą režimo neteisę, mačiau baisų vargšų žmonių gyvenimą, todėl visada palankiai vertinau komunistinį judėjimą. Svajojau apie laisvą gyvenimą socialistinėje valstybėje, kurioje nėra jokios nacionalinės spaudos, kurią aš, kaip žydas, visuomet jaučiau“ (Tanenbaumas Jakovas Wolfowiczius)³¹. Tokių laiškų taip pat buvo iš Kozelsko³².

Nei lenkai, nei kitų tautinių mažumų atstovai tokių laiškų nerašė, todėl nusipelno pagarbos už tai, kad, nepaisant dažnai pagrįstų pretenzijų Lenkijai, jie pripažino, jog karininko garbė ir statusas yra svarbesni. Taip buvo ir yra visose pasaulio kariuomenėse, išskyrus piktavališkas šalis.

Nuorodos

¹ J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium ZSRR 1917–1991*, Kraków, 1992, s. 165–168.

² „To my mieliśmy zacząć tę wojnę!“. Rozmowa z J. Afanasjewem, *Gazeta Wyborcza*, Nr. 145, 2001, birželio 23–24, p. 22 ir kt.

³ „Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 w świetle dokumentów“, t. 1: *Geneza i skutki agresji*,

Warszawa, 1994, dok. 40–41, s. 87–90; „Traktat o przyjaźni i granicy między ZSRR a Niemcami z 28 IX 1939 oraz Protokoły dodatkowe do traktatu o przyjaźni i granicy między ZSRR a Niemcami z 28 IX 1939“, *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny VIII 1939–III 1940*, Warszawa, 1995, dok. 25–26, s. 109–113.

⁴ „Prawda Wileńska“, *Vilnius*, Nr. 6, 1980 08 19, p. 2. Taip pat žr. „Krasnaya Zvezda“ (Centrinis liau-

dies komisariato organas SSRS gynybai), Maskva, 1939, lapkričio 1, Nr. 251, p. 1; Molotovo pranešimas SSRS Aukščiausiosios Tarybos susitikime 1939 m. spalio 31 d.: „Visuomet laikėmės nuomonės, kad stipri Vokietija bus būtina sąlyga siekiant ilgalaiškės taikos Europoje.“

⁵ F. Czujew, *Tak goworil Kaganowicz. Ispowied' stalinskogo apostola*, Moskva, 1992, s. 59, passim; taip pat žr. R. Miedwiediew, *Pod osąd historii*, t. 2, Warszawa, 1990; A. Bullock, *Hitler i Stalin. Żywy równoległy*, Warszawa, 1994; D. Wołkogenow, *Stalin. Polityczeskij portriet*, t. 1–2, Moskwa: Nowaja Wołna, 1997; E. Radziński, *Stalin*, Warszawa, 1996; S. Montefiore, *Stalin. The Court of the Red Tsar*, Weidenfeld and Nicolson, The Orion Publishing Group Ltd., 2003; S. Montefiore, *Stalin. Dwór czerwonego cara*, Warszawa, 2012; E. Mawdsley i S. White, *The Soviet Elite from Lenin do Gorbachev. The Central Committee and its Members 1917–1991*, Oxford University Press, 2000; E. Modli, S. Uajt, *Sowietskaja elita ot Lenina do Gorbacziewa. Centralnyj Komitet i jego czleny 1917–1991 gg.*, Moskwa, 2011; J. Baberowski, *Stalin. Terror absolutny*, Warszawa, 2014.

⁶ N. Chruszczow, *Fragmenty wspomnień*, Warszawa, 1984, passim; R. Miedwiediew, *Chruszczow. Biografia polityczna*, Warszawa, 1990; R. Miedwiediew, *Ludzie Stalina*, Warszawa, 1989; S. Kotkin, *Russia's Perpetual Geopolitics. Putin Returns to the Historical Pattern*, „Foreign Affairs“, vol. 95, # 3, May/June 2016, p. 2–9.

⁷ Rusijos valstybinis literatūros ir meno archyvas Maskvoje, f. 1038, ap. 1, b. 2076, l. 69.

⁸ *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 w świetle dokumentów*, t. 1: *Geneza i skutki agresji*, Warszawa, 1994, dok. 94, s. 171.

⁹ *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 22 ir kt. Taip pat žr. P. Eberhardt, *Polska granica wschodnia 1939–1945*, Warszawa, 1993; P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa, 1998.

¹⁰ *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, s. 16.

¹¹ Skaičiavimai remiantis: A. Gurjanow, „Sowieckie represje wobec Polaków i obywateli polskich w latach 1936–1956 w świetle danych sowieckich“, in *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, Warszawa–Londyn, 1999, s. 973 ir kt.; K. Jasiewicz, „Aresztowani na Kresach Wschodnich w latach 1939–1941“, *Polska 1939–1945. Straty osobowe i*

ofiary represji pod dwiema okupacjami, Warszawa, 2009, s. 236; K. Jasiewicz, „Obywatele polscy aresztowani na terytorium tzw. Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941 w świetle dokumentacji NKWD/KGB“, *Kwartalnik Historyczny 1994*, Nr. 1; *Riepriessii protiv poliakov i polskich graždan*, Moskwa, 1997.

¹² *Stalinskije dieportacii 1928–1953*, Moskwa, 2005, s. 222, passim.

¹³ Studium Polski Podziemnej w Londynie, sygn. 7.1.4 (A_557. pdf), k. 3.

¹⁴ W. Materski, B. Woszczyński, N. Lebediewa, N. Pietrosowa, „Wstęp“, *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 18 ir kt.

¹⁵ Didelį domėjimąsi šiomis akcijomis, taip pat ir užsienio mokslininkų, patvirtina didžiulė Katynės žudynėms skirta bibliografija: M. Harz, „Materiały do bibliografii zbrodni katyńskiej za okres kwiecień 1943–grudzień 1990“, *Wojskowy Przegląd Historyczny*, 1989, Nr. 4, 1991; Nr. 2; *Bibliografia zbrodni katyńskiej*, Warszawa, 1993; Z. Jagodziński, *Bibliografia Katynia*, Londyn, 1982.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Kalbama apie pagarsėjusį vadinamąjį Burdenkos komisijos pranešimą, žr. *Komunikat Komisji Specjalnej do ustalenia i zbadania okoliczności rozstrzelania przez niemieckich najeźdźców faszystowskich w lesie katyńskim jeńców wojennych – oficerów polskich*, Moskwa, 1944, passim.

¹⁸ *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin, 1943.

¹⁹ Žr. daug straipsnių įvairiuose „Katynės žurnalų“ numeriuose, kuriuose atskleisti Lenkijos archeologų ir kitų ekspertų darbo rezultatai SSRS teritorijoje, mėginimai įamžinti, bendradarbiauti su administracinėmis institucijomis, prokuratūra ir pan., pvz., Nr. 6, 8, 25 ir kt., passim.

²⁰ *The Katyn Forest Massacre. Interim Report of the Select Committee to Conduct an Investigation and Study of Facts, Evidence and Circumstances of Katyn Forest Massacre*, Washington, 1952.

²¹ SSRS NKVD vadovo L. Berijos 1940 m. kovo mėn. pastaba J. Stalinui Nr. 794/B, *Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, Warszawa, 1992, s. 34–41.

²² SSRS KGB vadovo A. Šelepino 1959 m. kovo 9 d. pastaba N. Chruščiovui, *ibid.*, s. 42–43.

²³ 1940 m. kovo 16 d. NKVD Starobelsko, Kozelsko ir Ostaškovo stovyklose buvusią belaisvių pareigūnų tautybių ir teritorinės kilmės sudėties sąrašas (toliau – 1940 m. kovo 16 d. NKVD ...),

Katyń. Dokumenty zbrodni, t. 2: *Zagłada*, Warszawa, 1998, dok. 19, s. 71, 73.

²⁴ *Wojsko polskie. Krótki informator historyczny o Wojsku Polskim w latach II wojny światowej*, Warszawa, 1975, s. 33 ir kt.

²⁵ 1940 m. kovo 16 d. NKVD ..., s. 69, 71.

²⁶ *Ibid.*, s. 67, 69.

²⁷ *Ibid.*, s. 67–71.

²⁸ *Ibid.*, s. 71.

²⁹ 1940 m. kovo 16 d. NKVD Ostaškovo stovykloje buvusių karo belaisvių policininkų ir žandarų tautybių ir teritorinės kilmės sudėties sąrašas, *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 65–66.

³⁰ R. Miknys, „Przedmowa“, L. Mitkiewicz, *Litwa i Polska. Stosunki wzajemne do roku 1939*, Toruń, 2018, s. 8.

³¹ Karo belaisvių valdybos 1940 m. balandžio 22 d. politinė ataskaita V. Merkulovui, *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 221–222.

³² Kozelsko stovyklos komandos 1939 m. spalio 27 d. laiškas Karo belaisvių valdybai, *ibid.*, t. 1, s. 218–220.

Gauta 2019 04 16

Krzysztof Jasiewicz

VICTIMS OF THE NKVD KATYŃ OPERATION FROM AMONG LITHUANIANS AND RESIDENTS OF THE FORMER WILNA PROVINCE OF THE SECOND POLISH REPUBLIC

Summary

From the beginning of the Soviet Union's existence, the military doctrine of this empire consisted in using every war that occurred, joining it in the last phase, in order to this tilt the scale of benefits to its side. Therefore, in 1939, the Soviet Union actively participated in secret talks with the III Reich, in accordance with its military doctrine, which led to signing the secret Ribbentrop-Molotov protocol. In September 1939, the Soviet Union carried out military aggression, after 17 days of waiting, for the Polish state to tip the scale of benefits in this war conflict on its side. In these activities, he utterly used propaganda, adopting the attitude of a “liberator” and “guarantor” of “order and peace”. The Soviet side aimed at eliminating people who did not fit into this Soviet model, as exemplified by mass deportations – on Soviet-occupied territories of eastern Poland and Lithuania after the annexation of that country to the USSR in June 1940 – and the Katyń Massacre.

The fates of the soldiers of the Polish army who were taken prisoner by the Soviet Union were in accordance with the military doctrine of the Soviet empire. Prisoners of war in the three special camps of the NKVD Kozielsk, Ostaszków and Starobielsk were murdered (with few exceptions) in the number of 21,857 in the spring of 1940 by the NKVD. In these three camps, as of March 16, 1940, there were 8,425 officers, including 8,245 Poles, 35 Belarusians, 110 Jews, 2 Lithuanians, 14 Germans, 12 Ukrainians, 15 Russians and 2 Czechs. Both officers of the Polish Army, who declared

their Lithuanian nationality, stayed in Kozielsk and both came from the Wilna province.

In the camp Starobielsk were 218 officers from the Wilna province – 213 Poles, 1 Belarussian and 4 Jews. With the total number of officers in Starobielsk 3,899 people, from Wilna province (perhaps among Poles there may be polonised Lithuanians) constitute 5.6% of the camp's population.

In Kozielsk, with a total of 4,494 people (including two Lithuanian officers), we have 287 people from Wilna province – 271 Poles, 4 Jews, 8 Belarusians, 1 German, 2 Lithuanians and 1 Ukrainian, which is 6.4% of all prisoners of this camp. We still have 35 people from the Wilna province from the territory included in the USSR in the number of 35 people (34 Poles and 1 Belarus). This 322 residents lived in Kozielsk, which is 7.2% of all prisoners of this camp.

There is no similar statement for the camp in Ostaszków – only we know that there were 6 people in it, defined as “residents of the territory incorporated into Lithuania”. In this camp, 5,529 police sergeants from the Wilna province came from 64 people. 73 members of the gendarmerie (all registered as Poles) were kept in the camp, including 13 from the Wilna province.

Despite very difficult conditions and intimidation, none of the inhabitants of Wilna province and Lithuanians disgraced the officers' ethos and cuts. However, in the NKVD special camps such things happened.

Mindaugas Sereičikas

Lietuvių šv. Kazimiero draugijos jaunimui auklėti ir globoti veikla Vilniaus krašte (1925–1936 m.)

IVADAS

1920 m. spalio 8 d. gen. Lucjano Želigowskio vadovaujama lenkų karių grupė, oficialiai tapusi maištininkais, surengė antilietuvišką sukilimą ir peržengę Suvalkų paliaubų sutartyje numatytą demarkacijos liniją spalio 9 d. užėmė Vilniaus miestą ir jo apylinkes¹. Gen. L. Želigowskis paskelbė įkūręs naują valstybę – Vidurio Lietuvą (lenk. *Litwa Środkowa*), su sostine Vilniumi, o jos vadovo pareigas einęs pats². Po L. Želigowskio įvykdytos karinės ofenzyvos, prasidėjusios okupacijos metu, Vilnius ir Vilniaus kraštas buvo izoliuotas nuo Lietuvos fiziškai ir kultūriškai. Atskirti nuo Didžiosios Lietuvos Vilniaus lietuviai jungėsi į įvairias organizacijas ir draugijas, siekdami tautinių, kultūrinių ir politinių tikslų. Viena masiškiausių okupacijos metais Vilniuje ir Vilniaus krašte veikusių organizacijų buvo Lietuvių šv. Kazimiero draugija jaunimui auklėti ir globoti (lenk. *Litewskie Towarzystwo Świętego Kazimierza Wychowania Młodzieży i Opieki nad nią*).

Istoriografijoje Vilniaus krašto lietuvių organizacijų veikla 1920–1938 m. nėra nauja tema, tačiau Lietuvių šv. Kazimiero draugijos jaunimui auklėti ir globoti (toliau – Šv. Kazimiero d-ja arba draugija) veikla iki šiol

didesnio istorikų dėmesio nebuvo sulaukusi. Viename pirmųjų tyrimų, skirtų Vilniaus krašto lietuviams, Danielius Alseika pateikė Šv. Kazimiero d-jos veiklos fragmentus, susijusius su religija ir Vilniaus dvasininkijos luomu³. Algimantas Liekis, tyrinėdamas prieš Vilniaus krašto lietuvius nukreiptas represijas, pateikė bazinę informaciją apie Šv. Kazimiero d-ją, bet nuosekliai draugijos veiklos netyrė⁴. Temos tyrimui svarbi Broniaus Makauskio 1991 m. išleista monografija „Vilnijos lietuviai 1920–1939“. Joje autorius greta kitų Vilniaus krašto draugijų aprašė Šv. Kazimiero d-jos istoriją ir pateikė svarbiausius faktus, tačiau detaliam netyrinėjo draugijos veiklos ir jos masto⁵. Pažymėtina, kad šioje monografijoje paskelbti ir su Šv. Kazimiero d-ja susijusių Vinco Martinkėno atliktų tyrimų rezultatai, kurių rankraščiai saugomi Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – LMA VB RS)⁶. Naujausiame, 2016 m. paskelbtame Gintauto Eremino tyrime koncentruojamasi į faktologinius duomenis, susijusius su draugijos skyrių steigimu, o draugijos veikla fragmentiškai apžvelgiama analizuojant du draugijos skyrius⁷.

Atsižvelgiant į apžvelgtą istoriografinę spragą galima suformuluoti straipsnio tikslą

ir uždavinius. Taigi straipsnio tikslas – nustatyti Šv. Kazimiero d-jos veiklos Vilniuje ir Vilniaus krašte tikslus, jos įvairiapusiškumą ir mastą. Siekiant straipsnio tikslo išskiriami trys uždaviniai: 1) išanalizuoti Šv. Kazimiero d-jos steigimo aplinkybes ir svarbiausias priežastis, suformavusias draugijos tikslą; 2) nustatyti draugijos tikslui pasiekti pasirinktą veiklos modelį, priemones ir jų įgyvendinimo mastą Vilniuje ir Vilniaus krašte 1925–1936 m.; 3) išanalizuoti Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos instruktorių funkcijas ir jų vietą draugijos veikloje.

Straipsnio objektas – Šv. Kazimiero d-jos tikslams įgyvendinti skirtos priemonės ir jų mastas aktyviau draugijos veiklos laikotarpiu (1926–1938 m.). Tyrimo chronologinės ribos – 1925–1936 m., t. y. nuo draugijos įsteigimo iki Lenkijos pradėto plataus draugijos veiklos ribojimo (masinio draugijos skyrių uždarymo)⁸.

Aktuales informacijos šaltinius galima suskirstyti į dvi grupes; iš jų pirmąją sudaro publikuoti šaltiniai. Šiai grupei priskirtini jau anksčiau aptarti tyrimai, kuriuose pateikiami su straipsnio objektu susiję duomenys. Taip pat šiai grupei priskirta visa memuaristika. Fragmentinės informacijos apie Šv. Kazimiero d-ją galima rasti Izidoriaus Šimelionio⁹, Rapolo Mackonio¹⁰, Jaronimo Cicėno¹¹, Mykolo Biržiškos¹², Viktoro Biržiškos¹³ ir J. Karoso prisiminimuose¹⁴. Vis dėlto su retomis išimtimis visuose prisiminimuose Šv. Kazimiero d-jos veikla aprašoma fragmentiškai, daugiausia dėmesio skiriama bendrai lietuvių būklei ir jų persekiojimui. Vertingos informacijos suteikia periodinė spauda¹⁵. Kadangi Vilniuje ir Vilniaus krašte dėl lietuviškos spaudos persekiojimo laikraščių leidyba dažnai nutrūkdavo, tęstinio, visą laiką leisto laikraščio nebuvo. Išskirti galima katalikišką žurnalą „Jaunimo draugas“, kuris aktyviausiai bendradarbiavo su Šv. Kazimiero d-ja. Be to, Kaune Vilniui vaduoti

sąjunga leido žurnalą „Mūsų Vilnius“, kurio pagrindinės temos buvo Vilnijos krašto lietuvių padėtis. Šiai informacijos grupei taip pat galima priskirti M. Biržiškos remiantis spaudos pranešimais parengtą knygą „Vilniaus Golgota“, kurioje surinkta reporterinė informacija apie lietuvių patirtas represijas Vilniuje ir Vilniaus krašte¹⁶.

Tyrimui svarbesnė antroji šaltinių grupė, kurią sudaro nepublikuoti dokumentai, saugomi LMA VB RS bei Lietuvos centriname valstybės archyve (toliau – LCVA). LMA VB RS ir LCVA saugomi Šv. Kazimiero d-jos įstatai, skyrių registracijos knygos, susirašinėjimai su Lenkijos administracinės valdžios įstaigomis ir kitomis lietuviškomis organizacijomis bei draugijos skyriais, taip pat finansiniai dokumentai, susirinkimų protokolai, moterų skyriaus ir atskirų skyrių veiklos dokumentai. Vis dėlto išlikę ne visi dokumentai, ypač trūksta Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos veiklos dokumentų – posėdžių protokolų, veiklos ataskaitų, visuotinių susirinkimų dokumentų. Statistiniai draugijos veiklos duomenys yra fragmentiški, išskaidyti, taip pat dažnai nepalyginami ir vieni kitiems prieštaraujantys. Atsižvelgiant į šaltinių bazės apribojimus, pasirinkta kokybinio tyrimo strategija, besiremianti *prisisotinimo* principu. Ši strategija sudaro galimybę tiriant atskirų draugijos skyrių veiklą sukaupti pakankamai empirinių duomenų, leidžiančių išskirti bendras visos draugijos veiklos tendencijas, kryptis ir mastą. Kiekybiniai (statistiniai) duomenys pasitelkti papildant kokybinius duomenis.

ŠV. KAZIMIERO DRAUGIJOS ĮSTEIGIMAS IR JOS TIKSLAI

Po 1920 m. rudenį Lenkijos įvykdytos ofensyvos okupuotame Vilniuje ir Vilniaus krašte Lenkija intensyviai pradėjo įgyvendinti anti-

lietuvišką politiką. Šia politika buvo siekiama nuslopinti lietuvių tautines aspiracijas ir užtikrinti Vilniaus ir Vilniaus krašto gyven-tojų lojalumą Lenkijai. Pirmasis agresyvos Lenkijos vykdomos antilietuviškos politikos taikynys buvo lietuvių inteligentai ir lietuvių kalba leidžiama spauda. Per pirmuosius penkerius okupacijos metus iš Vilniaus krašto priverstinai pasitraukė didelė lietuvių inteligentų dalis, buvo uždrausti ne mažiau kaip penki lietuvių leisti laikraščiai. Vykstant šiems procesams buvo svarbu surasti veiksmingas priemones, galinčias sumažinti antilietuviškos politikos poveikį. Viena iš galinčių pagelbėti priemonių buvo jungimasis į organizacijas ir organizuotas veikimas, ne tik leidžiantis siekti geresnių gyvenimo sąlygų, bet ir padedantis stiprinti tautinę savivoką.

Vilniuje ir Vilniaus krašte likę lietuvių inteligentai pradėjo steigti tautiniu pagrindu vienijančias organizacijas, kuriomis buvo siekiama apsaugoti ir stiprinti tautinį identitetą bei atstovauti pilietinėms ir politinėms teisėms. Buvo manoma, kad su organizacijų pagalba vykdomas švietimas lietuvių kalba, lietuvių kultūros propagavimas bei aktuali įvairiapusė socialinė apsauga padės sustabdyti Lenkijos skatinamą lietuvių tautinės savimonės nykimą.

Dėl priverstinio inteligentų pasitraukimo didžioji dalis XX a. trečiojo dešimtmečio pirmojoje pusėje Vilniuje ir Vilniaus krašte likusių inteligentų buvo Romos katalikų konfesijos kunigai. Apie 1922 m. jie pradėjo plėtoti idėją įsteigti lietuvių Romos katalikų draugiją, kuri rūpintųsi okupuotoje teritorijoje gyvenančiais lietuviais. Kun. Nikodemus Raštutis parengė planuojamos steigti draugijos statutą ir jo iniciatyva draugija įgijo katalikišką tautinį pobūdį. Ypač tiksliai šiuos du dėmenis sujungė draugijos globėju pasirinktas šv. Kazimieras, kuris turėjo veikti kaip katalikybę ir lietuvybę vienijantis simbolis¹⁷.

Lenkijos valdžia administracinėmis biurokratinėmis priemonėmis šv. Kazimiero d-jos steigimą stabdė, todėl procesas už-truko nuo 1922 m. kovo iki 1925 m. spalio mėn. 1922 m. kovo mėn. kun. N. Raštučio, kun. prof. Petro Kraujalio, kun. prof. Jono Skruodžio, kun. prof. Vincento Taškūno ir kun. dr. Vincento Zajenčausko suredaguoti ir pasirašyti šv. Kazimiero d-jos įstatatai buvo pateikti įregistravimui¹⁸. Nėra išlikusių duomenų, pagrindžiančių Lenkijos valdžios atsisakymą registruoti šv. Kazimiero d-ją, tačiau tolesni steigėjų veiksmai rodo, kad atsisakymas steigti draugiją tikriausiai buvo motyvuojamas įstatų nesuderinamumu su galiojančiais teisės aktais ir/arba siejant tai su steigimu besirūpinančiais asmenimis.

Draugijos steigimo procesui užtrukus, iš steigėjų pasitraukė kun. prof. P. Kraujalis, kun. prof. J. Skruodis ir kun. dr. V. Zajenčauskas, kurie savo veiklą sukcentravo į tuo pat metu steigiamą lietuvių švietimo draugiją „Rytas“. Į steigėjų grupę įsitraukus naujiems nariams, kurių dauguma buvo pasauliečiai, parengtas ir 1922 m. pabaigoje įregistravimui pateiktas antrasis įstatų variantas. Antruoju bandymu šv. Kazimiero d-jos steigėjai buvo Konstantinas Aleksa, kun. Juozas Vaičiūnas, Emilija Stragaitė, gydytojos Julija Biliūnienė ir Veronika Alseikienė. Vis dėlto tik po devynių mėnesių nuo įstatų pateikimo sulaukta antro neigiamo atsakymo dėl šv. Kazimiero d-jos įsteigimo. Neigiamas atsakymas buvo apskūstas pateikus apeliaciją Lenkijos Respublikos vidaus reikalų ministerijai¹⁹.

Po daugiau nei dvejus metus trukusio susirašinėjimo su Lenkijos Respublikos vidaus reikalų ministerija pateikta apeliacija buvo patenkinta ir 1925 m. spalio 5 d. Lenkijos Respublikos vidaus reikalų ministro nutarimu patvirtinti šv. Kazimiero d-jos įstatatai, o Lenkijos Respublikos vyriausybės delegato Vilniuje 1925 m. spalio 20 d. nutarimu ši

draugija įtraukta į draugijų ir sąjungų registrą²⁰. Pirmoji draugijos valdyba išrinkta netrukus po įregistravimo – 1925 m. lapkričio 22 d.; ją sudarė: pirmininkas kun. dr. Antanas Viskantas, sekretorius K. Aleksa, išdininkas Ignas Budzeika, nariai – kun. N. Raštutis ir Domicelė Palevičienė²¹.

Šv. Kazimiero d-jos veiklos laikotarpiu buvo įregistruotos ne mažiau kaip dvi įstatų redakcijos. Pirmoji draugijos įstatų redakcija patvirtinta įsteigiant draugiją. Šiais įstatais Šv. Kazimiero d-ja vadovavosi tik pirmaisiais veiklos metais. Atsižvelgiant į pirmųjų veiklos metų patirtį, pirmininko kun. dr. A. Viskanto iniciatyva 1926 m. rugsėjo 5 d. pirmojo Šv. Kazimiero d-jos visuotinio susirinkimo metu buvo apsvarstyti ir patvirtinti įstatų pakeitimai, kuriuose minimaliai pakeistas draugijos veiklos tikslas ir jam pasiekti numatytų priemonių sąrašas²². Naujieji Šv. Kazimiero d-jos įstatai 1927 m. vasario 10 d. Lenkijos Respublikos vidaus reikalų ministerijos nutarimu įregistruoti, o vasario 23 d. draugija įrašyta į draugijų ir sąjungų registrą²³.

Pirmojoje įstatų redakcijoje nurodytas Šv. Kazimiero d-jos tikslas buvo „suteikti jaunimui medžiaginės, dorinės, taip pat ir sveikatos ir apšvietos srityje pagalbą“²⁴. Atnaujintuose įstatuose draugijos tikslas minimaliai susiaurintas, nurodant, kad ji siekia „suteikti jaunimui medžiaginės, o taip pat sveikatos ir apšvietos srityse pagalbą“²⁵. Šv. Kazimiero d-ja įstatuose deklaravo dvejopą siekį, kurio pirmasis dėmuo – plati socialinė pagalba, o antrasis – sudarytos sąlygos švietimui ir savišvietai.

Įstatuose draugijos tikslas dėl dokumento pobūdžio, taip pat, manytina, dėl Lenkijos valdžios spaudimo suformuluotas lakoniškai ir aptakiai. Turint galvoje Šv. Kazimiero d-jos veiklą, jos tikslas detaliau apibūdintas minint draugijos veiklos dešimties metų jubiliejų skaitytoje paskaitoje. Šioje paskaitoje teigta,

kad Šv. Kazimiero d-ja siekė „suburti visą šio krašto lietuviškąjį jaunimą po tautiška ir katalikiška vėliava ir duoti jam visokių galimybių šviestis ir ugdyti dvasines jėgas, kad paskui savo tautai ir žmonijai gražiai patarnautų“²⁶. Paskaitoje, kitaip nei įstatuose deklaruotame tikslu, pabrėžiamas tautiniu pagrindu sujungto jaunimo ugdymas, kurio aukštesnis tikslas yra „pasitarnavimas savo tautai“. Jaunimo ugdymas, kaip pagrindinis Šv. Kazimiero d-jos tikslas, buvo grindžiamas katalikiškais nuostatomis²⁷. Šią ugdymo sąlygą papildė minėtos paskaitos metu išskirtas šv. Kazimieras, apibūdintas kaip ugdymo idealas – „geras lietuvis ir kilnus žmogus“²⁸.

ŠV. KAZIMIERO DRAUGIJOS VEIKLOS ORGANIZAVIMAS

Šv. Kazimiero d-ja savo veiklą organizavo teritoriniu principu – Centro valdyba veikė Vilniuje, o jos skyriai galėjo veikti visoje Lenkijoje. Aukščiausias Šv. Kazimiero d-jos valdymo organas buvo kiekvienais metais šaukiamas visuotinis susirinkimas. Šis susirinkimas sprendavo visus su draugijos veikla susijusius klausimus. Vienerių metų kadencijai visuotinis susirinkimas išrinkdavo penkių asmenų Centro valdybą, kurią sudarė pirmininkas, sekretorius, išdininkas ir du nariai. Centro valdyba buvo pagrindinis draugijos vykdomosios valdžios organas – sprendė einamuosius draugijos reikalus ir organizavo jos veiklą²⁹.

Iniciatyvūs, labiau išsilavinę gyventojai, subūrę ne mažiau kaip 10 žmonių iniciatyvinę grupę, su prašymu dėl draugijos skyriaus įsteigimo kreipdavosi į Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybą. Pastaroji, gavusi prašymą, išsiųsdavo steigimui reikalingus dokumentus, taip pat neretai į regionus prižiūrėti, kaip steigiamas skyrius, išvykdavo jos deleguotas

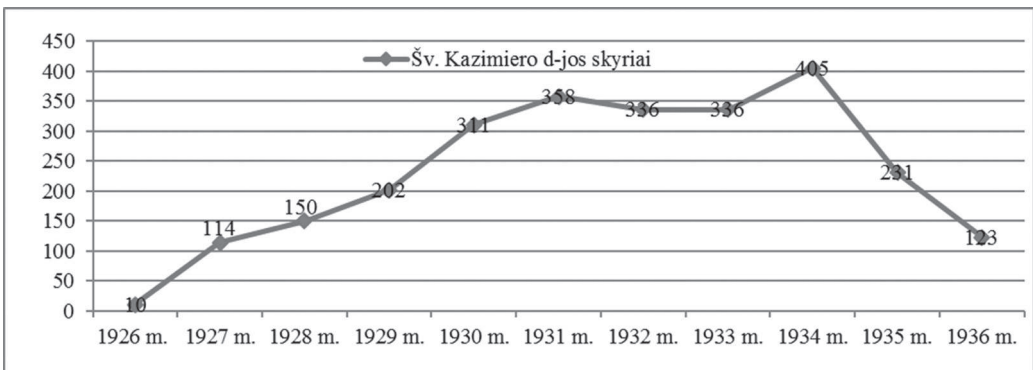
instruktorius. Apibendrinant išlikusius skyrių steigimo dokumentus galima teigti, kad Centro valdybos instruktorius atlikdavo mediatoriaus vaidmenį tarp Lenkijos valdžios ir vietos gyventojų, taip pat kilus sunkumams tarpininkaudavo tarp pačių skyriaus steigėjų³⁰. Įsteigtas skyrius išsirinkdavo trijų narių valdybą ir organizuodavo veiklą vadovaudamasis draugijos įstatais ir Centro valdybos nurodymais³¹.

Šv. Kazimiero d-jos skyrių skaičius bei jų steigimo dinamika nėra nuodugnai ištyrinėta. Naujausiame ir išsamiausiame tyrime G. Ereminas teigia, kad 1926–1936 m. Šv. Kazimiero d-ja regionuose įsteigė 482 skyrius³². B. Makauskas nurodo, kad 1935 m. veikė 477 draugijos skyriai³³. LMA VB RS saugomoje Šv. Kazimiero d-jos skyrių registracijos knygoje įrašyti 488 skyriai, o dar 29 skyrių įtraukimas nėra galutinai patvirtintas (nenurodytos įsteigimo datos)³⁴. Minint Šv. Kazimiero d-jos veiklos 10 metų jubiliejų, žurnale „Jaunimo draugas“ išspausdintame straipsnyje buvo paskelbti apibendrinti 1926–1934 m. duomenys apie draugijos veiklą ir skyrių tinklą³⁵. Pažymėtina, kad drau-

gijos skyriai veikė su pertraukomis, todėl apibendrinti statistiniai duomenys nėra visai patikimi – išlieka tikimybė, kad neaktyvūs skyriai gali būti neįtraukti. Vis dėlto apibendrinti duomenys leidžia nustatyti apytikslį draugijos veiklos mastą ir tendencijas, t. y. plėtros apimtis ir etapus.

Šv. Kazimiero d-ja išgyveno du didelius plėtros etapus; pirmasis buvo dveji metai po įsteigimo, antrasis – 1930 m. (žr. 1 diagramą). Pirmąjį plėtros etapą (nuo 10 skyrių 1926 m. iki 114 skyrių 1927 m.) galima sieti su draugijos kaip naujos organizacijos fenomenu. Antrasis reikšmingas šuolis (draugijos skyrių per metus padaugėjo trečdaliu) įvyko 1930 m. Tais metais buvo minimos Vytauto Didžiojo mirties 500-osios metinės ir vyravo juntamas tautinis pakilimas. 1935 m. prieš Šv. Kazimiero d-ją pradėta įgyvendinti agresyvi Lenkijos valdžios politika – buvo draudžiama draugijos veikla ir priverstinai uždaromi regionuose veikiantys draugijos skyriai. 1935 m. pabaigoje, lyginant su 1934 m. pabaiga, regionuose veikė 43 proc. mažiau skyrių (sumažėjo nuo 405 iki 231). 1937 m. sausio mėn. veikė tik 31 draugijos skyrius³⁶.

1 diagrama. Šv. Kazimiero d-jos skyriai regionuose 1926–1936 m.

Šaltinis: *Jaunimo draugas*, 1936, Nr. 3(125), p. 118; LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 2, l. 213–214.

Šv. Kazimiero d-ja, steigdama skyrius regionuose, siekė, kad jos veikla apimtų visas Lenkijoje lietuvių gyvenamas teritorijas. Remiantis draugijos skyrių pasiskirstymu galima teigti, kad aktyviausiai draugija veikė Švenčionių ir Vilniaus–Trakų apskrityse.

Mažiausiai aktyvi draugijos veikla buvo Gardino ir Ašmenos apskrityse. Manytina, kad tokį draugijos skyrių pasiskirstymą daugiausia lėmė apskričių gyventojų tautinė sudėtis³⁷.

1 lentelė. Šv. Kazimiero d-jos skyriai apskrityse 1932 m. ir 1934–1935 m.

Eil. Nr.	Apskritis	1932 m.	1934 m.	1935 m.
1.	Gardino	21	N.D.	19
2.	Breslaujos	28	N.D.	26
3.	Ašmenos	15	16	9
4.	Suvalkų	32	N.D.	30
5.	Vilniaus–Trakų	N.D.	83	83
6.	Švenčionių	N.D.	167	165
7.	Lydos	N.D.	53	43

Šaltinis: LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 2, l. 208–212; d. 1, l. 84–110.

ŠV. KAZIMIERO DRAUGIJOS NARIŲ ŠVIETIMAS

Šv. Kazimiero d-jos skyrių pagrindinis tikslas buvo rūpintis savo narių ir aplinkinėse vietovėse gyvenančių lietuvių ugdymu remiantis tautinėmis ir katalikiškomis vertybėmis ir skatinti savišvietą. Šiam tikslui pasiekti naudotas priemonės galima suskirstyti į šešias grupes:

1) Šv. Kazimiero d-jos skyriaus narių arba iš Centro valdybos atvykusių instruktorių skaitytos paskaitos ir/arba edukaciniai vaidinimai bei kiti šviečiamojo pobūdžio renginiai;

2) draugijos skyriaus bibliotekos;

3) draugijos įsteigtos skaityklos;

4) draugijos įsteigti vaikų darželiai;

5) prie draugijos skyrių įsteigtos teminės kuopelės (sekcijos);

6) atmintinų objektų (kryžių, paminklinių kryžių) statymas ir tautinės simbolikos nešiojimas.

Paskaitos, edukaciniai vaidinimai ir kiti šviečiamojo pobūdžio renginiai. Šv. Kazimiero d-jos narių ugdymui ir savišvietos organizavimui populiariausia ir plačiausiai naudota priemonė buvo įvairūs šviečiamieji renginiai. Regionuose veikiančių draugijos skyrių nariai, taip pat Centro valdybos siunčiami instruktoriai skaitė paskaitas, rengė diskusijas ir pasikalbėjimus, organizavo edukacinius vaidinimus, Lietuvos valstybinių švenčių minėjimus ar kitus renginius su menine programa. Draugijos skyriuose skaitytas paskaitas, kuriose galėjo dalyvauti ir draugijai nepriklausantys asmenys, galima suskirstyti į septynias grupes:

1) istorinės paskaitos (pavyzdžiui: 1863–1864 m. sukilimas, spaudos draudimas ir jos atgavimas)³⁸;

2) paskaitos žymiesiems lietuviams atminti (Dariui ir Girėnui, Maironiui, Kudirkai, Vytautui Didžiajam)³⁹;

3) Lietuvos nepriklausomybei skirtos paskaitos⁴⁰;

4) paskaitos apie lietuvių kalbą⁴¹;

5) katalikybei ir doroviniam ugdymui skirtos paskaitos⁴²;

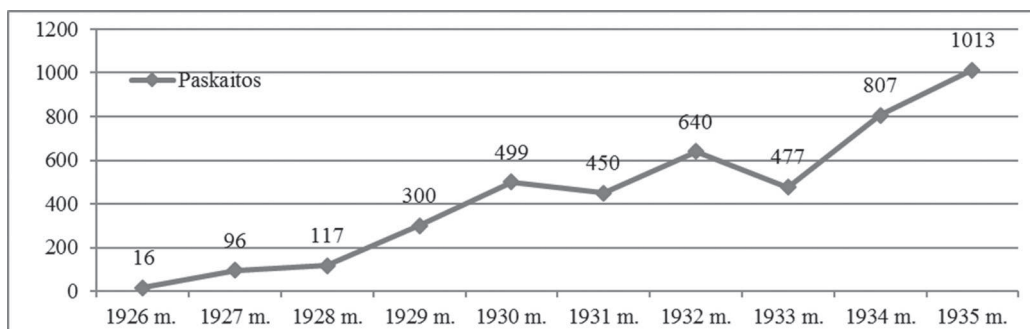
6) medicinos ir higienos paskaitos (1934–1936 m. Šv. Kazimiero d-jos skyrius lankė gydytoja dr. Aleksandra Habdonka, ji medicinos ir higienos temomis skaitė paskaitas, nemokamai konsultavo ir dalijo vaistus)⁴³;

7) paskaitos moterims (apie moters vaidmenį visuomenėje, kaime, moters higieną, vaikų auklėjimą, specialios paskaitos Motinos diena), taip pat rankdarbių, siuvimo, audimo ir pan. mokymai⁴⁴.

Regionuose gyvenantiems lietuviams didžioji dalis skaitytų paskaitų buvo orientuotos į informacijos apie Lietuvą ir

lietuviybę perteikimą, tautinio identiteto ugdymą – vyravo paskaitos apie Lietuvos istoriją, žymius istorinius veikėjus, lietuvių kalbą ir neseniai pasibaigusias Nepriklausomybės kovas bei nepriklausomybę paskelbusią Lietuvą. Antroje vietoje pagal paskaitų dažnumą buvo religinės ir doroviniam ugdymui skirtos paskaitos. Taip pat kiekviename skyriuje periodiškai buvo skaitomos paskaitos aktualiomis higienos ir medicinos temomis. Apibendrinant galima teigti, kad draugijos skyriuose skaitytų paskaitų temos visiškai atitiko Šv. Kazimiero d-jos statute išsikeltą tikslą – ugdyti tautinį identitetą remiantis katalikiškomis vertybėmis.

2 diagrama. 1926–1935 m. Šv. Kazimiero d-jos skyriuose skaitytos paskaitos

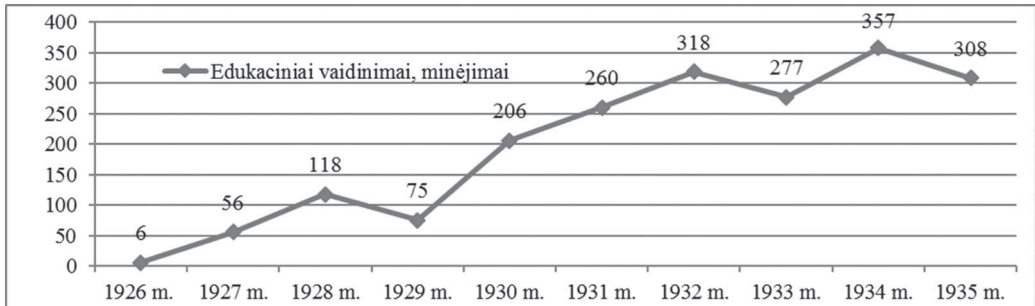

Šaltinis: *Jaunimo draugas*, 1936, Nr. 3(125), p. 118; LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 2, l. 213–214.

1926–1935 m. draugijos skyriuose buvo perskaityta 4415 viešų paskaitų (žr. 2 diagramą). Nuo draugijos veiklos pradžios perskaitytų paskaitų tolygiai daugėjo, išskyrus 1931 m. ir 1933 m. Ypač didelis pas-

kaitų skaitymo suaktyvėjimas pastebimas 1934–1935 m. – per šiuos metus perskaityta 1820 paskaitų, arba 41 proc. skaičiuojant nuo visų 1926–1935 m. perskaitytų paskaitų skaičiaus.

3 diagrama. 1926–1935 m. Šv. Kazimiero d-jos skyriuose surengti edukaciniai vaidinimai ar minėjimai su menine programa

Šaltinis: *Jaunimo draugas*, 1936, Nr. 3(125), p. 118; LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 2, l. 213–214.

Edukacinių vaidinimų ar minėjimų su menine programa 1926–1935 m. surengta 1981 (žr. 3 diagramą). Lyginant su paskaitomis, galima teigti, kad edukaciniai vaidinimai ar minėjimai, paįvairinami menine programa, buvo perpus mažiau populiarūs priemonė regionuose.

Po 1929 m. reikšmingai padidėjusį paskaitų ir edukacinių vaidinimų ar minėjimų skaičių lėmė dvi pagrindinės priežastys – visų pirma, sparti Šv. Kazimiero d-jos plėtra regionuose. Nuo 1934 m. regionuose veikė du kartus daugiau draugijos skyrių nei 1929 m. (žr. 1 diagramą). Antra, išau-

gusį įvairių šviečiamojo pobūdžio renginių skaičių taip pat lėmė Centro valdybos veikla. 1930 m. minint Vytauto Didžiojo mirties 500-ąsias metines, regionuose veikiantys draugijos skyriai buvo raginami parengti šia tema paskaitas, vaidinimus ar kitokius renginius⁴⁵. Vėliau Centro valdyba, norėdama palengvinti edukacinių užsiėmimų rengimą, draugijos skyriams išsiuntė jų organizavimui reikalingą informaciją, taip pat į skyrius siuntė instruktorius, kurie patys organizavo paskaitų skaitymą ir skatino tai daryti skyriaus narius savarankiškai.

2 lentelė. 1926–1934 m. ugdomųjų ir šviečiamųjų renginių Šv. Kazimiero d-jos skyriuose santykiniai rodikliai

	1926 m.	1927 m.	1928 m.	1929 m.	1930 m.	1931 m.	1932 m.	1933 m.	1934 m.
Vidutiniškai viename draugijos skyriuje per metus perskaitytų paskaitų skaičius	1,6	0,8	0,8	1,5	1,6	1,3	1,9	1,4	2,0
Vidutiniškai viename draugijos skyriuje per metus surengtų edukacinių vaidinimų ar minėjimų skaičius	0,6	0,5	0,8	0,4	0,7	0,7	0,9	0,8	0,9

Šaltinis: *Jaunimo draugas*, 1936, Nr. 3(125), p. 118.

Siekiant įvertinti šviečiamojo pobūdžio renginių mastą draugijos skyriuose buvo apskaičiuoti santykiniai renginių rodikliai (žr. 2 lentelę). Regionuose veikiančiuose draugijos skyriuose 1926–1934 m. laikotar-

piu per metus buvo perskaitoma vidutiniškai iki dviejų paskaitų ir surengiamas vienas edukacinis vaidinimas ar minėjimas su meline programa.

3 lentelė. 1932 m. ir 1934 m. Šv. Kazimiero d-jos skyriuose perskaitytų paskaitų vidurkiai įvairiose apskrityse

Eil. Nr.	Apskritis	Vidutiniškai viename draugijos skyriuje 1932 m. perskaitytų paskaitų skaičius	Vidutiniškai viename draugijos skyriuje 1934 m. perskaitytų paskaitų skaičius
1.	Gardino	2,7	N. D.
2.	Breslaujos	1,3	N. D.
3.	Ašmenos	1	1,3
4.	Suvalkų	0,75	N. D.
5.	Vilniaus–Trakų	N. D.	1,7
6.	Švenčionių	N. D.	2,1
7.	Lydos	N. D.	0,9

Šaltinis: LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 1, l. 84–107, 108–110.

Remiantis surinktais neišsamiais duomenimis preliminariai galima teigti, kad aktyviausiai paskaitos skaitytos Švenčionių ir Gardino apskrityse (žr. 3 lentelę). Analizuojant atskirų skyrių veiklos duomenis ir ekstrapoliuojant vidurkius galima teigti, kad įvairiuose draugijos skyriuose per vienerius metus daugiausia buvo surengta iki 10–12 šviečiamojo pobūdžio renginių⁴⁶.

Šv. Kazimiero draugijos skyrių bibliotekos. Pagrindinė savišvietos priemonė Šv. Kazimiero d-jos skyriuose buvo bibliotekos. Jos buvo įrengiamos pas skyriaus valdybos pirmininką arba aktyvesnį narį. Skyrių bibliotekas knygomis aprūpindavo draugijos Centro valdyba per jos siunčiamus instruktorius⁴⁷. Pažymėtina, kad skaitymas buvo svarbiausia ir lengviausiai

prieinama švietimo(si) ir ugdymo priemonė regionuose. Skyrių bibliotekos buvo sudaromos atsižvelgiant į Šv. Kazimiero d-jos tikslus – tautiškumo ir Romos katalikų tikėjimo skatinimą. Dėl ribotų finansinių išteklių regionų gyventojai negalėjo prenumeruoti lietuviškos spaudos, todėl tai didino draugijos skyrių bibliotekų svarbą regionuose⁴⁸.

1933 m. iš 311 draugijos skyrių bibliotekas turėjo 170 skyrių, jose buvo 21 450 knygų. 1934 m. bibliotekos veikė 300 draugijos skyrių, jose iš viso buvo 47 643 knygos⁴⁹. 1935 m. pradžioje Šv. Kazimiero d-jos skyriuose esančiose bibliotekose buvo 49 043 knygos, taip pat veikė 29 kilnojamosios bibliotekos, kuriose skaitytojais galėjo rinktis iš 870 knygų⁵⁰.

4 lentelė. 1934 m. Šv. Kazimiero d-jos skyrių bibliotekų veiklos duomenys

Eil. Nr.	Apskritis	Skyrių skaičius	Knygų skaičius skyrių bibliotekose	Skaitytojų skaičius	Perskaitytų knygų skaičius	Narių skaičius (iš jų raštingi / išmokę rašyti per metus)
1.	Vilniaus–Trakų	83	8686	1185	3996	3380 (1460 / 13)
2.	Švenčionių	167	21 979	3245	14 017	7479 (5074 / 36)
3.	Ašmenos	16*	630	72	165	579 (192 / 0)
4.	Lydos	53	3704	51	432	1547 (320 / 32)

Šaltinis: LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 1, l. 84–107.

Apskirtyse skyrių bibliotekų lankomumas buvo nevienodas (žr. 4 lentelę). Skaičiuojant, kokią raštingų Šv. Kazimiero d-jos narių dalį apskrityje sudarė bibliotekų lankytojai, galima teigti, kad bibliotekos aktyviau buvo lankomos tose apskrityse, kuriose lietuvių santykinai gyveno daugiau. Švenčionių apskrityje 64 proc. raštingų draugijos narių bent kartą 1934 m. apsilankė veikusiose bibliotekose, atitinkamai Vilniaus–Trakų – 81 proc., Ašmenos – 38 proc., o Lydos – 16 proc.

Skyrių bibliotekos buvo mažos – nuo kelių dešimčių iki kelių šimtų knygų; pavyzdžiui, 1933 m. viena skyriaus biblioteka turėjo vidutiniškai 126 knygas, 1934 m. – 159 knygas⁵¹. Analizuojant 4 lentelėje pateiktų apskričių duomenis galima teigti, kad didžiausios bibliotekos buvo Švenčionių apskrityje (132 knygos vienam skyriui), o mažiausios – Ašmenos apskrityje (40 knygų vienam skyriui). Šv. Kazimiero d-jos nariai gana greitai perskaitydavo skyriaus bibliotekoje esančias knygas ir kreipdavosi į Centro valdybą prašydami papildyti skyrių bibliotekas naujomis knygomis⁵².

Dėl ribotų materialinių išteklių Šv. Kazimiero d-jos Centro valdyba dažnai atsisakydavo atsiųsti naujų knygų, todėl mažos skyrių bibliotekos ilgainiui negalėdavo patenkinti skyriaus narių savišvietos poreikių. Šią problemą mėginta spręsti keičiant knygas tarp skyrių ir siekiant jų gauti iš Lietuvos. 1934 m. spalio 24 d. Šv. Kazimiero d-ja kreipėsi į Kaune įsikūrusią Draugiją užsienio lietuviams remti, kuri sutiko pagelbėti ir atsiųsti skyrių bibliotekoms naujų knygų. Draugijos užsienio lietuviams remti atsiųstame laiške pažymima, kad dovanojamos knygos aktualios regionuose gyvenančiam skaitytojui ir nėra draudžiamos Lenkijos valdžios⁵³. Pirmoji knygų siunta iš Lietuvos Šv. Kazimiero d-ją pasiekė 1934 m. lapkričio 20 d.⁵⁴ Vis dėlto fragmentiški mėginimai padidinti knygų skaičių skyrių bibliotekose nebuvo rezultatyvūs ir iki pat draugijos prievartinio uždarymo ši problema išliko aktuali.

Šv. Kazimiero draugijos skaityklos. Nors absoliuti dauguma Šv. Kazimiero d-jos skyrių turėjo bibliotekas, tačiau jos buvo mažos,

* Ašmenos apskrityje iš 16 Šv. Kazimiero d-jos skyrių 9 skyriai veikė, 5 skyriai veikė silpnai, o 2 skyriai laukė leidimo įsisteigti.

todėl siekiant paskatinti aktyvesnę draugijos narių savišvietą buvo steigiamos skaityklos⁵⁵. Skaityklas pradėta steigti XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje. Jų steigimą inicijavo keli šalimais aktyviai veikiantys draugijos skyriai. Pavyzdžiui, 1932 m. į Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybą kreipėsi Seinų apskrities skyriai, prašydami skirti lėšų skaityklos patalpų nuomai. Kreipdamiesi skyriai pažadėjo iš skyriaus narių surinktų lėšų mokėti atlyginimą skaityklos darbuotojui. Centro valdyba patenkino prašymą ir 1932 m. gegužės 1 d. buvo atidaryta skaitykla⁵⁶. Ana-

logiškai 1931 m. rugpjūčio 15 d. skaitykla atidaryta Švenčionyse⁵⁷.

Išskirtinis atvejis buvo Švenčionėliuose. Čia kooperuojantis Švenčionėlių apylinkėse aktyviai veikiantiems skyriams narių lėšomis buvo išlaikoma skaitykla⁵⁸. Aktyvių draugijos narių pastangomis 1935 m. Šv. Kazimiero d-jos Centro valdyba iš banko gavo paskolą ir Švenčionėliuose įsigijo draugijos veiklai skirtus namus, į kuriuos pirmiausia buvo perkelta narių išlaikoma skaitykla. Švenčionėliuose veikusioje skaitykloje per metus vidutiniškai apsilankydavo apie 5 tūkst. skaitytojų⁵⁹.

5 lentelė. Šv. Kazimiero d-jos skaityklų statistiniai duomenys

Eil. Nr.	Apskritis	1935 m. pradžioje veikusios skaityklos	1935 m. gruodžio 20 d.–1936 m. gruodžio 20 d. uždarytų skaityklų skaičius
1.	Vilniaus–Trakų	1*	7*
2.	Švenčionių	11	11
3.	Lydos	7*	4*
4.	Breslaujos	7	7
5.	Suvalkų	2	2
6.	Vilniaus miesto	1	–

Šaltinis: LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 1, l. 25; d. 2, l. 208–212.

Šv. Kazimiero d-jos skaityklų tinklas nebuvo platus – įvairiu laikotarpiu veikė nuo kelių iki beveik 40 skaityklų. 1935 m. pradžioje įvairiose apskrityse veikė 29 skaityklos, iš jų 38 proc. Švenčionių apskrityje (žr. 5 lentelę). Lenkijai pradėjus smarkiai varžyti Šv. Kazimiero d-jos veiklą, 1935 m. gruodžio 20 d.–1936 m. gruodžio 20 d. laikotarpiu uždaryta 31 skaitykla. 1936 m. pabaigoje veikė tik viena skaitykla Vilniaus mieste⁶⁰.

Nors skaityklų tinklas santykinai nebuvo platus, tačiau draugijos nariai ir kiti vietos gyventojai skaityklas aktyviai lankė. Antai

1934 m. Švenčionių apskrityje veikusias skaityklas aplankė 19 945 skaitytojai. Pavyzdžiui, Varėnoje įkurtą skaityklą aplankė 1232 skaitytojai, Miliūnų skaitykloje per penkis mėnesius apsilankė 985 skaitytojai, o per tris mėnesius Juodelių skaitykloje – 300 skaitytojų⁶¹.

Šv. Kazimiero draugijos vaikų darželiai. Šv. Kazimiero d-ja 1929–1930 m. pradėjo steigti vaikų darželius. Juose ne tik buvo organizuojamas ikimokyklinis ugdymas, bet ir suteikiama socialinė bei materialinė parama. Draugijos įkurtuose vaikų darželiuose vaikai

* Skirtumai Vilniaus–Trakų ir Lydos apskrityse gali būti dėl skirtingo laikotarpio ir natūralios Šv. Kazimiero d-jos veiklos pokyčių (naujų skaityklų įsteigimo, uždarymo).

buvo mokomi lietuvių kalbos, lietuviškai melstis ir lietuvių liaudies dainų bei tradicijų⁶².

Steigti daugiau vaikų darželių pradėta nuo 1933–1934 m. Tokį suaktyvėjimą lėmė 1933 m. gruodžio 28 d. įsteigtas Šv. Kazimiero d-jos moterų skyrius⁶³. Vienas svarbiausių šio skyriaus veiklos tikslų buvo vaikų darželių steigimas ir įvairios paramos jiems teikimas⁶⁴. 1935 m. pradėjusių veikti draugijos moterų skyrių Tverečiuje, Varėnave ir Marcinkonyse veikla taip pat buvo orientuota į neturtingų vaikų darželių šelpimą⁶⁵.

Moterų skyrius 1934–1936 m. organizavo labdaros rinkimą iš fizinių asmenų⁶⁶, o nuo 1934 m. pavasario Lietuvių labdarybės draugija Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriui skirdavo lėšų materialinei pagalbai vaikams teikti⁶⁷. 1934–1936 m. draugijos moterų skyrius surinko 28 815 zlotų paramos, kurios didžiąją dalį sudarė Lietuvių labdarybės draugijos paskirtos lėšos (žr. 6 lentelę). Surinktomis lėšomis buvo mokama už maisto produktus, audinius drabužiams siūti, batų įsigijimą, taip pat teikiama materialinė parama regionuose gyvenantiems vaikams⁶⁸, o Vilniuje veikusiems darželiams tiekiamas nemokamas maitinimas⁶⁹. Iš surinktų lėšų 1935 m. daugiau nei 20 vaikų darželių auklėtojų (vedėjų) ir kandidačių buvo surengti I mėnesio trukmės teoriniai kursai⁷⁰.

6 lentelė. Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus 1934–1936 m. finansiniai duomenys

Metai	Pajamos, zlotai	Išlaidos, zlotai
1934	22 126,56	22 126,56
1935	5834,27	5834,27
1936	854,83	819,46

Šaltinis: LMA VB RS, f. 175, b. 607, l. 82–112.

Naujausiame G. Eremino atliktame tyrime rašoma, kad 1925–1936 m. veikė 9 Šv. Kazimiero d-jos įsteigti vaikų darželiai⁷¹. Vis dėlto manytina, kad vaikų darželių tinklas buvo platesnis. Draugijos moterų skyriaus dokumentuose nurodoma, kad 1934 m. veikė 20 vaikų darželių, iš jų 2 buvo Vilniaus mieste⁷² (žr. 7 lentelę). 1935 m., minint Šv. Kazimiero d-jos 10 metų jubiliejų, parengtoje ataskaitoje taip pat teigiama, kad 1935 m. veikė 20 vaikų darželių, iš jų 2 buvo Vilniuje (1935 m. draugijos Centro valdyba, gavusi paskolą, įsigijo namą Vilniuje ir jame įkurdino vieną iš dviejų Vilniuje veikusių vaikų darželių⁷³). Be to, kai kurie vaikų darželiai veikė nelegaliai – pavyzdžiui, gavęs leidimą vaikų darželis Miliūnuose oficialiai pradėjo veikti 1931 m. liepos 8 d., o iki tol veiklą vykdė nelegaliai⁷⁴.

7 lentelė. 1935 m. apskrityse veikusių Šv. Kazimiero d-jos vaikų darželių skaičius

Eil. Nr.	Apskritis	Vaikų darželių skaičius
1.	Vilniaus–Trakų	4
2.	Švenčionių	4
3.	Lydos	5
4.	Breslaujos	5
5.	Vilniaus miestas	2

Šaltinis: LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 2, l. 208–212.

Šv. Kazimiero d-jos įsteigtų vaikų darželių tinklas santykinai nebuvo platus, o vidutiniškai vieną darželį lankė apie 20 vaikų. Pavyzdžiui, 1930–1933 m. Padvarės vaikų darželį vidutiniškai lankė 15–36 vaikai⁷⁵, 1932 m. spalio 20 d. įkurtą Belusiškės vaikų darželį⁷⁶ – nuo 20 iki 40 vaikų (5–15 metų amžiaus)⁷⁷. 1935 m. veikusius Šv. Kazimiero d-jos vaikų darželius lankė apie 360 vaikų, iš

jų 43 vaikai lankė Vilniuje veikusius 2 darželius⁷⁸.

Šv. Kazimiero draugijos skyrių įsteigtos teminės kuopelės. 1927 m. papildžius Šv. Kazimiero d-jos įstatus numatyta galimybė prie draugijos skyrių įsteigti mažas specializuotas kuopeles (sekcijas)⁷⁹. Prie skyrių buvo kuriamos švietimo, sporto, blaivininkų, dainininkų, muzikantų, artistų ir jaunųjų ūkininkų kuopelės⁸⁰. Steigiamos kuopelės veikė skyriaus viduje ir Lenkijos valdžia jų neregistravo. Kuopelių veiklą prižiūrėjo skyrius, kuriame jos veikė. Pažymėtina, kad 14–18 metų vaikai kuopelėms⁸¹ priklausyti galėjo tik sutikus tėvams ir mokytojams⁸². Įsteigtose kuopelėse pagal jų temą vykdavo specializuotas švietimas, buvo organizuojami konkursai ir kita veikla⁸³.

Vienos pirmųjų kuopelių įsteigtos apie 1928–1929 m.⁸⁴ Šv. Kazimiero d-joje didesnis dėmesys buvo skiriamas jaunųjų ūkininkų kuopelių steigimui, o, pavyzdžiui, 1935 m. draugijos Centro valdybos iniciatyva prie skyrių sistemingai buvo steigiamos sporto kuopelės. Centro valdyba į skyrius siūsdavo specialiai pasamdytą instruktorių – studentą P. Kunavičių, kuris lankė skyrius ir steigė sporto kuopeles. Įsteigtoms kuopelėms Centro valdyba skyrė lėšų sporto inventoriui įsigyti⁸⁵.

Pažymėtina, kad trūkstant išsamių duomenų neįmanoma tiksliai nustatyti, kiek buvo įvairių kuopelių. Kol Lenkijos valdžia nepradėjo aktyvios veiklos, nukreiptos prieš Šv. Kazimiero d-ją, 1935 m. veikė 49 sporto kuopelės, 37 artistų, 39 jaunųjų ūkininkų, 17 choristų ir 7 blaivybės kuopelės (sekcijos)⁸⁶. Remiantis atskirų kuopelių duomenimis galima teigti, jog kuopelėse dalyvaudavo nuo kelių iki keliasdešimties žmonių. Pavyzdžiui, 1934 m. balandžio 9 d. Mockų skyrius įsteigė

jaunųjų ūkininkų kuopelę (12 žmonių), artistų mėgėjų kuopelę (7 žmonės) ir dainininkų kuopelę (12 žmonių)⁸⁷, o 1935 m. Barčių skyrius įsteigė jaunųjų ūkininkų kuopelę (13 žmonių)⁸⁸.

Išskirtiniais atvejais prie skyrių buvo organizuojami kursai arba steigiamos specializuotos mokyklos. Pavyzdžiui, 1931 m. liepos mėn.–1932 m. balandžio mėn. veikė Butrimonių skyriaus įkurta siuvėjų mokykla, joje mokėsi apie 12–15 mergaičių, kurių didžioji dalis buvo iš neturtingų šeimų. Šiuose kursuose greta siuvėjos amato buvo mokoma ir bendrųjų dalykų. 1932 m. balandžio 4 d. mokykla veiklą nutraukė neišgalėdama mokėti už nuomojamas patalpas⁸⁹.

Atmintinų objektų statymas ir tautinės simbolikos nešiojimas. Šv. Kazimiero d-jos Centro valdyba, minėdama Vytauto Didžiojo mirties 500-ąsias metines, pradėjo skatinti draugijos skyrius statyti Vytautui Didžiajam paminklus arba kryžius. 1930 m. gruodžio 11 d. Vilniaus vaivadijos inžinierius patvirtino draugijos Centro valdybos parengto paminklinio kryžiaus Vytautui Didžiajam projektą⁹⁰. Parengusi siūlomo statyti paminklinio kryžiaus projektą, Centro valdyba jį siūsdavo kryžių nusprendusiems statyti draugijos skyriams⁹¹. Taip pat paminėtina, kad draugijos nariai rinko lėšas ir prisidėjo prie paminklo Jonui Basanavičiui pastatymo⁹².

Iki 1934 m. pabaigos keturiuose apskrityse Šv. Kazimiero d-jos skyrių nariai inicijavo ir savo lėšomis pastatė 3 mūrinius paminklus ir 35 kryžius (žr. 8 lentelę). Daugiausia kryžių pastatyta Švenčionių apskrityje, nes čia, lyginant su kitomis apskritimis, veikė daugiausia draugijos skyrių⁹³. 1936 m. pradžioje Šv. Kazimiero d-jos skyriai buvo pastatę 47 paminklus ir kryžius⁹⁴.

8 lentelė. 1934 m. Šv. Kazimiero draugijos skyrių pastatytų paminklų ir kryžių skaičius

Eil. Nr.	Apskritis	Paminklų	Kryžių	Iš viso
1.	Vilniaus–Trakų	3	10	13
2.	Švenčionių	–	16	16
3.	Ašmenos	–	3	3
4.	Lydos	–	6	6
Iš viso		3	35	38

Šaltinis: LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 1, l. 84–107.

Šv. Kazimiero d-jos Centro valdyba, siekdama didinti tautinę savimonę ir pasididžiavimą, draugijos narius skatino savo veikloje naudoti ir viešumoje nešioti tautinius simbolius bei įvairią atributiką. Įvairiuose draugijos renginiuose nariai buvo skatinami turėti Lietuvos vėliavą arba herbą⁹⁵. XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje išpopuliarėjo įvairių kepuraičių nešiojimas. Šv. Kazimiero d-jos Centro valdyba, sulaukusi raštų iš skyrių, narius pradėjo raginti viešumoje puošti tautine simbolika, rengtis draugijos uniforma arba nešioti kepuraitę⁹⁶. Pažymėtina, kad uniformos aprašymas nebuvo patvirtintas, todėl draugijos skyriai siūdavo skirtingas uniformas. Kitaip nei uniformos, Šv. Kazimiero d-jos Centro valdyba buvo patvirtinusi kepuraitės aprašymą. Draugijos nario kepuraitė – tamsiai žalio aksomo, su viršuje geltonais siūlais išsiuvinėtais Gediminaičių stulpais ir Lietuvos vėliavos spalvų įsiuvais⁹⁷. Kadangi tuo metu vyravo moda nešioti įvairias kepuraites, tarp draugijos narių sparčiai išpopuliarėjo Šv. Kazimiero d-jos kepuraitė⁹⁸.

ŠV. KAZIMIERO DRAUGIJOS TEIKTA MATERIALINĖ, SOCIALINĖ IR MEDICININĖ PAGALBA

Šv. Kazimiero d-jos įstatuose greta švietimo buvo numatyta teikti „medžiaginę pagalbą jaunimui“. Centro valdyba suteikdavo įvairių materialinę, socialinę ir medicininę pagalbą draugijos nariams, ypač moksleiviams ir studentams, kilusiems iš skurdžiai gyvenančių lietuvių šeimų. Draugijos Centro valdyba daugiausia sulaukdavo mokinių ir studentų prašymų skirti pinigų kelionėms į Vilnių⁹⁹, knygoms¹⁰⁰ ir kitoms mokymosi priemonėms¹⁰¹ bei drabužiams įsigyti¹⁰². Buvo skiriama parama pragyvenimui, maistui, studijoms ir korepetitorių paslaugoms apmokėti¹⁰³. Nuo 1933 m. veikęs Šv. Kazimiero d-jos moterų skyrius teikė materialinę pagalbą (drabužius, maistą, avalynę ir pan.) draugijos įsteigtų vaikų darželių auklėtiniais¹⁰⁴. 1934 m. pavasarį Lietuvos labdarybės draugija materialinės pagalbos teikimą vaikams pavedė Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriui, kuris už draugijos skirtas lėšas pirkdavo maistą ir jį dalindavo badaujantiems vaikams. Nuo 1934 m. kovo 12 d. iki rugpjūčio 14 d. draugijos moterų skyriaus pastangomis buvo pamaityti 6696 vaikai¹⁰⁵.

Į Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybą kreipdavosi mokiniai ar studentai, prašydami suteikti administracinę pagalbą – pagelbėti sutvarkyti ir pateikti dokumentus stojant į mokymosi įstaigas. Centro valdybos nariai, sulaukę prašymų, taip pat tarpininkaudavo ir padėdavo moksleiviams bei studentams susirasti darbą ar esant galimybėms juos įdarbindavo pačioje draugijoje¹⁰⁶.

Materialiai remiami vyresniųjų klasių mokiniai ir studentai dalyvaudavo Šv. Kazimiero d-jos veikloje – vasarą jie kaip instruktoriai neatlygintinai lankydavo draugijos skyrius, skaitydavo paskaitas ir vesdavo kitus užsiėmimus¹⁰⁷. 1930 m. Šv. Kazimiero

d-ja apmokėjo Karolio Čiučiurkos žilvičių auginimo ir vytelių pynimo kursus. Šis, baigęs kursus, nuo 1931 m. pavasario lankė draugijos skyrius (kelionės išlaidos buvo kompensuojamos) ir jų narius mokė versti žilvičių auginimu ir pynimu¹⁰⁸.

Šv. Kazimiero d-jos Centro valdyba taip pat rėmė asmenis, kurie dėl įvairių nelaimių patekdavo į sunkią materialinę padėtį. Pavyzdžiui, po 1935 m. lapkričio 5 d. Tumlėnų kaime kilusio gaisro Centro valdyba sulaukė kolektyvinio prašymo skirti paramą draugijos veikloje aktyviai dalyvavusioms šeimoms¹⁰⁹.

Sudėtinga lietuvių materialinė padėtis lėmė, kad atokiau nuo Vilniaus gyvenantys draugijos nariai ne visada galėdavo sulaukti reikalingos medicininės pagalbos. Šią aktualią problemą padėjo spręsti Šv. Kazimiero d-jos Centro valdyba, pasamdžiusi gydytoją¹¹⁰. Gydytojas lankydavo draugijos skyrius ir nario mokesčių susimokėjusiems draugijos nariams teikdavo įvairių medicininę pagalbą, patarimus ir neatlygintinai dalydavo reikalingus vaistus¹¹¹.

ŠV. KAZIMIERO DRAUGIJOS BENDRADARBIAVIMAS SU KITOMIS LIETUVIŲ ORGANIZACIJOMIS

Šv. Kazimiero d-ja vykdydama savo veiklą bendravo ir bendradarbiavo su kitomis Vilniuje ir Vilniaus krašte bei Lietuvoje veikiančiomis organizacijomis. Visų pirma stengėsi palaikyti ryšius su kitomis katalikiškoms lietuvių organizacijomis. Draugijos atstovai buvo pakviesti dalyvauti 1932 m. liepos 9–10 d. Kaune turėjusiame vykti Lietuvos katalikų jaunimo sąjungos „Pavasaris“ kongrese (leidimo negavus, kongresas neįvyko)¹¹², sulaukė sveikinimo draugijos veiklos 10 metų jubiliejaus proga¹¹³. Svarbiomis progomis buvo susirašinėjama su Kaišiadod-

rių vyskupu Juozapu Kukta¹¹⁴. Intensyvesnę bendravimą su Lietuvoje veikiančiomis organizacijomis ribojo Lenkijos administracinė valdžia, todėl bendravimas buvo fragmentiškas ir orientuotas į keitimąsi sveikinimais svarbiomis Lietuvai ar Šv. Kazimiero d-jai progomis. Ypač daug sveikinimų sulaukta 1935 m. pabaigoje–1936 m. pradžioje, švenčiant draugijos 10 metų jubiliejų¹¹⁵.

Dėl objektyvių priežasčių Šv. Kazimiero d-ja aktyviau bendradarbiavo su Vilniuje ir Vilniaus krašte veikiančiomis lietuvių organizacijomis nei su organizacijomis, kurios veikė Lietuvoje. Pavyzdžiui, draugija švietimo klausimais bendradarbiavo su Lietuvos mokytojų sąjunga¹¹⁶, o socialinės pagalbos ir kultūrinės veiklos klausimais – su Laikiniu Vilniaus lietuvių komitetu, jo pirmininku kunigu Konstantinu Stašiu¹¹⁷. Švietimo klausimais taip pat bendradarbiavo su lietuvių studentų sąjunga, kurios nariai vasaromis Šv. Kazimiero d-joje dirbdavo instruktoriais, lankydavo regionuose veikiančius draugijos skyrius ir vykdėdavo šviečiamąją veiklą¹¹⁸.

Lyginant su kitomis Vilniuje ir Vilniaus krašte veikusiomis lietuvių organizacijomis, Šv. Kazimiero d-ja intensyviausiai bendradarbiavo su lietuvių švietimo draugija „Rytas“ (toliau – „Ryto“ d-ja)¹¹⁹. Aktyviausiai bendradarbiauta kooperuojant bendrą veiklą per „Ryto“ d-jos įsteigtas mokyklas, bendrais ištekliais samdant mokyklų mokytojas ir regionuose organizuojant švietimą lietuvių kalba¹²⁰. Šių dviejų draugijų nariai ne tik dalyvaudavo vieni kitų organizuojamuose renginiuose, lankydavosi įsteigtose skaityklose ir skyrių bibliotekose¹²¹, tačiau taip pat dalijosi turėtu materialiniu turtu. Pavyzdžiui, 1931 m. sausio 28 d. Šv. Kazimiero d-ja perėmė „Ryto“ d-jos padovanotą butą Švenčionyse¹²².

Priešingai santykiai klostėsi su 1932 m. įsteigta švietimo draugija „Kultūra“ (toliau – „Kultūros“ d-ja). Pradėjus steigti „Kultūros“

d-jos skyrius regionuose, prasidėjo nesutarimai. Šv. Kazimiero d-ja ir „Ryto“ d-ja kaltino „Kultūros“ d-jos narius dėl to, kad jų skyrių valdybų nariai ir aktyvūs veikėjai šmeižė bei nepagrįstai kritikavo skyriuose rengiamus vaidinimus. Konfliktą lėmė skirtingas požiūris į religijos vaidmenį visuomeniniame gyvenime. „Kultūros“ d-ja kritikavo Šv. Kazimiero d-ją už tai, kad ji religiją pasirinko kaip vienijimosi pagrindą¹²³. Draugijų nariai dėl konflikto boikotavo vieni kitų renginius ir aktyviai konkuravo dėl narių¹²⁴.

ŠV. KAZIMIERO DRAUGIJOS CENTRO VALDYBOS INSTRUKTORIŲ VEIKLA

Į skyrius atvykę instruktoriai pirmiausia vykdė Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos jiems pavestas kontrolierių funkcijas. Jie tikrino, ar pagal reikalavimus pildomos skyriaus veiklos ir administracinės (protokolų, kasos, narių, bibliotekos knygų, paskolintų knygų, gaunamųjų ir siunčiamųjų raštų) knygos¹²⁵. Taip pat siekiant išvengti konfliktų su Lenkijos administracine valdžia buvo tikrinamos skyrių bibliotekos ir išimamos draužiamos knygos. Į skyrius atvykę instruktoriai tikrindavo skyriaus veiklą, t. y. nuveiktus bei planuojamus nuveikti darbus, taip pat rinkdavo informaciją apie skyriaus vidaus gyvenimą – skyriaus narių nuotaikas, konfliktus, elgesį per susirinkimus¹²⁶.

Atskirai verta paminėti tai, jog instruktoriai kiekvieno vizito metu tikrindavo Šv. Kazimiero d-jos skyrių narių tautinį sąmoningumą ir apie tai pranešdavo Centro valdybai¹²⁷. Taip pat daug dėmesio buvo skiriama tautinio sąmoningumo ugdymui – instruktoriai ne tik tirdavo narių elgesį, bet ir skaitydavo tautinį sąmoningumą skatinančias paskaitas¹²⁸, rengdavo įvairias diskusijas, atsakinėdavo į skyriaus narių

klausimus apie Lietuvą, lietuviybę, lietuvių kalbą. Lankydamiesi skyriuose instruktoriai ragino prenumeruoti lietuvišką spaudą ir skaityti lietuviškas knygas skyriaus bibliotekoje¹²⁹. Tautinis sąmoningumas taip pat buvo ugdomas skatinant domėtis lietuviškais papročiais – dainuoti liaudiškas dainas, žaisti tradicinius žaidimus¹³⁰; merginos buvo mokomos austi lietuviškais raštais išmargintas juostas, siuvinėti¹³¹.

Instruktorių lankymasis veikė kaip skyriaus veiklos katalizatorius – atvykus instruktoriui skyriaus nariai (arba pats instruktorius) inicijuodavo įvairius kultūrinius, šviečiamuosius renginius. Dažnai atvykus instruktoriui buvo surengiamas skyriaus susirinkimas ar visuotinis narių susirinkimas, jame išrenkama nauja valdyba, padedama spręsti konfliktus¹³². Centro valdybos instruktoriai vykdavo į steigiamuosius skyrių susirinkimus, padėdavo sutvarkyti skyriaus steigimui reikalingus dokumentus, juos pateikdavo Lenkijos administracinei valdžiai ir užtikrindavo tolesnį skyriaus veikimą¹³³. Į Šv. Kazimiero d-jos skyrius atvykę instruktoriai atveždavo skyrių veiklai reikalingų priemonių – knygų skyriaus bibliotekai, vaidinimų scenarijų, muzikos instrumentų, teikdavo materialinę pagalbą, taip pat atveždavo vaistų ir konsultuodavo apie skyriaus veiklą¹³⁴.

Nors Centro valdybos siunčiami instruktoriai pirmiausiai atlikdavo kontrolieriaus ir ryšio kanalo tarp skyriaus ir Centro valdybos funkciją, tačiau pagrindinė jų funkcija buvo šviečiamoji. Kaip jau minėta, atvykę į skyrius instruktoriai inicijuodavo šviečiamojo pobūdžio renginius – dažniausiai skaitydavo paskaitas. Draugijos veiklos pradžioje, taip pat pirmą kartą lankydami skyrius instruktoriai skaitydavo paskaitas apie draugiją, jos veiklos tikslus ir šv. Kazimierą. Tokios paskaitos skyriuose buvo periodiškai kartojamos¹³⁵. Vėlesnių apsilankymų metu buvo

skaitomos paskaitos įvairiomis ugdymo ir švietimo temomis (plačiau žr. skyriuje „Šv. Kazimiero draugijos narių švietimas“).

Lankydami skyrius instruktoriai organizuodavo visokias pramogas – kino filmų peržiūras, radijo laidų klausymą, įvairias loterijas, taip pat vakarus su žaidimais, šokiais ir dainomis, spektaklių rodomą ir/ar eilių deklamavimą¹³⁶. Skyrius lankydavo ir Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos įsteigtas orkestras, apsilankymų metu rengdavęs pasirodymus¹³⁷. Draugijos orkestro nariai lankydami skyrius taip pat rinko ir užrašinėjo lietuvių liaudies dainas, kurias vėliau skleidė tarp kitų draugijos skyrių¹³⁸.

Vienas dažniausių Šv. Kazimiero d-jos skyrių Centro valdybai adresuotų nusiskundimų buvo dėl nereguliarių ir per retų instruktorių apsilankymų¹³⁹. Centro valdybos ir skyrių korespondencijoje išryškėjusią problemą pagrindžia surinktų statistinių duomenų analizė. 1931–1936 m. Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos siūsti instruktoriai net 1454 kartus apsilankė regionuose veikiančiuose draugijos skyriuose (žr. 9 lentelę). Iki 1935 m., kai Lenkijos valdžia aktyviai pradėjo persekioti ir drausti Šv. Kazi-

miero d-jos veiklą, instruktoriai kiekvienais metais draugijos skyriuose apsilankydavo vidutiniškai 242 kartus. Lyginant draugijos Centro valdybos siūstų instruktorių apsilankymų skaičių su draugijos skyrių skaičiumi, galima teigti, kad 1931–1934 m. instruktoriai aplankė apie du trečdalius veikiančių skyrių (vidutiniškai 66 proc. draugijos skyrių). Kitaip tariant, vidutiniškai per trejus metus vieną skyrių instruktoriai turėjo aplankyti ne mažiau kaip du kartus. Vis dėlto realiai apsilankymų buvo mažiau, nes Šv. Kazimiero d-jos skyrių lankymas nebuvo tolygus, jis rėmėsi rotacijos principu. Kai kurie draugijos skyriai buvo lankomi aktyviau, o kitiems skyriams vieno instruktorių apsilankymo tekdavo laukti dvejus ar trejus metus¹⁴⁰.

Instruktorių vizitai skyriuose suaktyvėjo 1935 m. Lenkijos administracijos valdžiai intensyviai pradėjus slopinti draugijos veiklą. 1935 m., lyginant su 1934 m., instruktorių apsilankymų skyriuose skaičius padidėjo 42 proc. – nuo 269 iki 403 apsilankymų. Galima teigti, kad trys ketvirtadaliai 1935 m. veikusių skyrių sulaukė ne mažiau kaip dviejų instruktorių apsilankymų.

9 lentelė. Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos instruktorių skyrių lankymo duomenys

Eil. Nr.	Laikotarpis	Centro valdybos instruktorių apsilankymų skyriuose skaičius	Veikiančių skyrių skaičius	Instruktorių apsilankymų skaičius, tenkantis vienam skyriui
1.	1931 03 28–1931 12 25	267	358	0,75
2.	1932 01 02–1932 12 16	249	336	0,74
3.	1933 01 31–1933 12 16	184	336	0,55
4.	1934 01 02–1934 12 06	269	405	0,66
5.	1935 01 04–1935 12 30	403	231	1,74
6.	1936 01 – ?	82	123	0,67

Šaltinis: LMA VB RS, f. 175, b. 597, l. 1–48; b. 594, d. 1, l. 1–50; *Jaunimo draugas*, 1936, Nr. 3(125), p. 118.

Nereguliarų ir nepakankamą Šv. Kazimiero draugijos Centro valdybos instruktorių lankymąsi skyriuose lėmė jų trūkumas¹⁴¹. Ypač trūko instruktorių, kurie neatlygintinai lankyti regionuose veikiančius skyrius, o Centro valdyba dėl ribotų finansinių išteklių galėjo pasamdyti per metus vidutiniškai tik 1–3 instruktorius¹⁴². 1931–1934 m. vienam apmokamam Centro valdybos instruktoriui tekdavo apie 110–130 veikiančių skyrių, todėl instruktorių apsilankymai buvo reti ir nereguliarūs.

IŠVADOS

Šv. Kazimiero d-ja buvo įsteigta ypač nepalankiomis sąlygomis, Lenkijai okupuotame Vilniuje ir Vilniaus krašte kryptingai vykdančią antilietuvišką politiką, kuri draugijos steigimo metu pasireiškė lietuvių inteligentų persekiojimu, lietuviškos spaudos draudimu bei lietuviybės išstūmimu iš viešojo gyvenimo. Lenkijai naudojant biurokratinės priemones, penkerius metus vilkintos įsteigti Šv. Kazimiero d-jos pagrindinis tikslas buvo lietuvių jaunimo ugdymas remiantis tautiškomis ir katalikiškais nuostatomis bei savišvietos skatinimas. Draugijos tikslą lėmė siekis sukurti atsvarą antilietuviškai politikai, o katalikišką pakraipą suformavo Romos katalikų dvasininkai kaip įtakingiausia ir gausiausia inteligentų grupė, dalyvavusi steigiant draugiją.

Draugija savo veiklą organizavo teritoriniu principu – Vilniuje veikė centrinė būstinė (Centro valdyba), o regionuose – draugijos skyriai. Skyrių steigimas priklausė nuo iniciatyvos iš apačios, t. y. nuo regionuose gyvenančių lietuvių tautinės savivokos ir aktyvumo visuomeniniame gyvenime. Siekiant Šv. Kazimiero d-jos tikslo buvo pasitelktas platus priemonių spektras, pritaikytas įvairioms gyventojų grupėms pagal amžių, lytį, išsilavinimą ir ugdymo bei savišvietos poreikius.

Labiausiai paplitusi ugdymo ir savišvietos skatinimo priemonė buvo periodiškai visuose draugijos skyriuose organizuojami šviečiamojo pobūdžio renginiai ir viešos paskaitos – nuo 1–2 iki 10–12 renginių per metus viename skyriuje. Ši priemonė buvo visiems prieinama – galėjo dalyvauti visi norintys, neatsižvelgiant į amžių, lytį, išsilavinimą ir pan., o tai, manytina, lėmė šios priemonės populiarumą.

Didžiojoje dalyje Šv. Kazimiero d-jos skyrių veikė nedidelės apimties (40–200 vnt.) bibliotekos; remiantis lankymo duomenimis, jos buvo viena pagrindinių savišvietos priemonių. Dėl nedidelės apimties bibliotekos ilgainiui negalėdavo patenkinti narių savišvietos poreikių. Siekiant padidinti savišvietos galimybes, bendromis regione aktyviai veikiančių skyrių pastangomis buvo steigiamos skaityklos, tačiau jų tinklas nebuvo platus.

Šv. Kazimiero d-jos vaikų darželių tinklas buvo menkai išplėtotas, o lankančių vaikų skaičius – mažas. Plataus masto neįgijo ir kitos draugijos taikytos ugdymo bei savišvietos priemonės, o siekis teikti materialinę, socialinę ir medicininę pagalbą buvo antraplanis ir įgyvendintas nenuosekliai.

Populiarios priemonės veikė kaip telkiantys veiksniai, skatinantys organizuotą veikimą, didino tautinę savimonę ir prisidėjo prie žmonių ugdymo. Pagal Šv. Kazimiero d-jos skyrių tinklo išplėtojimo lygį ir visų priemonių įgyvendinimo mastą, aktyviausia draugijos veikla buvo Švenčionių ir Vilniaus–Trakų apskrityse, o mažiausiai aktyvi – Gardino ir Ašmenos apskrityse.

Svarbų vaidmenį atliko draugijos Centro valdybos instruktoriai. Jie kontroliavo skyrių veiklą, užtikrino informacijos tarp Centro valdybos ir skyrių keitimąsi, skatino skyrius aktyviau veikti ir buvo pagrindiniai ugdymų ir šviečiamųjų renginių organizatoriai. Instruktorių lankymąsi dažnumas ir reguliarumas turėjo įtakos draugijos skyrių veiklos aktyvumui.

Nuorodos

¹ M. Klimecki, „Lucjano Želigowskio karinė akcija: organizacija ir veiksmai 1920 metų rudenį“, *Darbai ir dienos*, 2004, Nr. 40, p. 71–78.

² Z. Kiaupa, *Lietuvos valstybės istorija*, 2 leid., Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 214–215.

³ D. Alseika, *Vilniaus krašto lietuvių gyvenimas 1919–1934 m.*, Vilnius: Zorzos, 1935, p. 27–30.

⁴ A. Liekis, *Juodieji Lietuvos istorijos puslapiai. Lenkų skriaudų lietuviams istorija (1921–1939)*, t. 2, Vilnius: Mokslo tyros institutas, 2011, p. 47–132.

⁵ B. Makauskas, *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, Vilnius: Mokslas, 1991, p. 102–107.

⁶ Žr. plačiau LMA VB RS, f. 284 (Vincas Martinkešas). Dalis V. Martinkėno rankraščių publikuota: *Vilniaus krašto lenkinimas*, sud. G. Šapoka, Punksas: Aušros leidykla, 2015; *Lenkinimo politika Vilniuje*, sud. G. Šapoka, Vilnius: Žaltvykslė, 2009.

⁷ G. Ereminas, „Lietuvos šv. Kazimiero draugijos veikla Vilniaus krašte (1926–1940 m.)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2016, Nr. 2(40), p. 86–118.

⁸ 1936 m. lapkričio 21 d. Balstogės vaivada uždraudė Šv. Kazimiero d-jos veiklą Gardino ir Suvalkų apskrityse, 1936 m. gruodžio 3 d. Vilniaus vaivada – Vilniaus vaivadijos pasienio zonoje. Po šių draudimų draugijos aktyvi veikla buvo paralyžuota. Žr. B. Makauskas, op. cit., p. 107.

⁹ I. Šimelionis, *Vilnija šimtmečio verpetuose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.

¹⁰ R. Mackonis, *Amžiaus liudininko užrašai. Atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001.

¹¹ J. Cinėnas, *Vilnius tarp audrų*, 2 leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

¹² M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės. Iš Vilniaus darbo atsiminimų*, 2 leid., Londonas: Nidos knygų klubas, 1962.

¹³ V. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės. Neužgijusios žaizdos*, 2 leid., Londonas: Nidos knygų klubas, 1967.

¹⁴ J. Karosas, *Kalba Vilniaus akmenys (iš 1926–1931 m. atsiminimų)*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963.

¹⁵ Vilniuje ir Vilniaus krašte 1920–1939 m. buvo leidžiami šie pagrindiniai periodiniai leidiniai: *Vilnietis* (1921–1922 m.), *Rytų Lietuva* (1922–1923 m.), *Nepriklausomoji Lietuva* (1922–1923 m.), *Lietuvos rytai* (1923–1924 m.), *Vilniaus balsas* (1924–1925 m.), *Vilniaus aidas* (1925–1928 m.), *Pirmyn* (1927–1930 m.), *Vilniaus rytojus* (1928–1937 m.),

Vilniaus žodis (1929–1939 m.), *Lietuviškas baras* (1933–1939 m.).

¹⁶ M. Biržiška, *Vilniaus Golgota*, 2 leid., Vilnius: Mintis, 1992.

¹⁷ „Šv. Kazimiero d-jos dešimtmetis“, *Jaunimo draugas*, 1936, Nr. 3(124), p. 117.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ *Švento Kazimiero draugijos jaunimui auklėti ir globoti įstatai*, Vilnius: Ruch spaustuvė, 1925, p. 8.

²¹ Lietuvių Šv. Kazimiero Draugijos jaunimui auklėti ir globoti valdybos 1925 m. lapkričio 22 d. posėdžio protokolas, LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 2, l. 199.

²² Lietuvių Šventojo Kazimiero Draugijos jaunimui auklėti ir globoti 1926 m. rugsėjo 5 d. visuotinio susirinkimo protokolas, ibid., b. 440, d. 2, l. 16.

²³ „Šv. Kazimiero d-jos dešimtmetis“, *Jaunimo draugas*, 1936, Nr. 3(124), p. 118.

²⁴ *Švento Kazimiero draugijos jaunimui auklėti ir globoti įstatai*, p. 3.

²⁵ Lietuvių Šventojo Kazimiero Draugijos jaunimui auklėti ir globoti įstatai, LCVA, f. 370, ap. 1, b. 4, l. 2.

²⁶ Žr. 23 nuorodą.

²⁷ Švento Kazimiero Draugijos jaunimui auklėti ir globoti įstatai, ibid., p. 3.

²⁸ Žr. 23 nuorodą.

²⁹ Lietuvių Šventojo Kazimiero Draugijos jaunimui auklėti ir globoti įstatai, LCVA, f. 370, ap. 1, b. 4, l. 3–4.

³⁰ Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1931 m. kovo 26 d. laiškas Mykolui Tiujunėliui, LMA VB RS, f. 175, b. 441, d. 3, l. 193; Antakmenės kaimo mokytojos C. Gurskaitės laiškas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, ibid., b. 554, l. 20; Šv. Kazimiero d-jos Antakmenės skyriaus 1935 m. rugpjūčio 21 d. raštas Švenčionių aps. storastijai, ibid., b. 554, l. 11; Šv. Kazimiero d-jos Balaveckų skyriaus 1936 m. sausio 21 d. pranešimas Centro valdybai, ibid., b. 67, d. 1, l. 46; Šv. Kazimiero d-jos Bartelių skyriaus 1928 m. rugpjūčio 12 d. steigiamojo susirinkimo protokolas, ibid., b. 300, l. 18; Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1928 m. rugpjūčio 3 d. pranešimas Vilkaviškio storastai apie Bartelių skyriaus įteigimą, ibid., l. 17; Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1928 m. rugpjūčio 3 d. pranešimas Juozui Tūbiniui, ibid., l. 15.

³¹ Lietuvių Šventojo Kazimiero Draugijos jaunimui auklėti ir globoti įstatai, LCVA, f. 370, ap. 1, b. 4, l. 3–4.

- ³² G. Ereminas, op. cit., p. 87.
- ³³ B. Makauskas, op. cit., p. 104.
- ³⁴ Šv. Kazimiero d-jos skyrių registracijos knyga, LMA VB RS, f. 175, b. 594, d. 1–2.
- ³⁵ „Šv. Kazimiero d-jos dešimtmetis“, *Jaunimo draugas*, 1936, Nr. 3(124), p. 116–119.
- ³⁶ Šv. Kazimiero d-jos nuo 1935 m. gruodžio 20 d. iki 1936 m. gruodžio 20 d. uždaryti skyriai ir skaityklos, LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 1, l. 20.
- ³⁷ J. P. Murka, „Lietuviai Vilniaus krašte“, *Mokslo Lietuva*, Nr. 10(520), p. 8, 9; To paties, „Lietuviai Vilniaus krašte“ (2), *ibid.*, Nr. 12(522), p. 8, 9.
- ³⁸ Šv. Kazimiero d-jos Andrikavo skyriaus susirinkimo ir vizitacijos protokolas, LMA VB RS, f. 175, b. 550, l. 9.
- ³⁹ Šv. Kazimiero d-jos Antagavės skyriaus 1934 m. rugpjūčio 14 d. susirinkimo ir vizitacijos protokolas, *ibid.*, b. 551, l. 43.
- ⁴⁰ Šv. Kazimiero d-jos Balaveckų skyriaus 1935 m. balandžio 5 d. aplankymo pranešimas, *ibid.*, b. 67, d. 1, l. 27–28.
- ⁴¹ Šv. Kazimiero d-jos Antanų skyriaus 1930 m. gruodžio 30 d. susirinkimo ir vizitacijos protokolas, *ibid.*, b. 555, l. 3.
- ⁴² Šv. Kazimiero d-jos skaitytų paskaitų tekstai, *ibid.*, b. 592, d. 1, l. 1–156.
- ⁴³ Lietuvos švietimo d-jos „Rytas“ Marijampolės skaityklos vedėjo G. Jankausko 1934 m. gruodžio 5 d. pranešimas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, b. 361, l. 29.
- ⁴⁴ Šv. Kazimiero d-jos Strižiūnų skyriaus prašymas Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriui, *ibid.*, b. 603, l. 8; Šv. Kazimiero d-jos Čižiūnų skyriaus 1935 m. kovo 29 d. aplankymo protokolas, *ibid.*, b. 119, d. 1, l. 4.
- ⁴⁵ Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1929 m. lapkričio 18 d. raštas Vidugirių skyriui, LCVA, f. 370, ap. 1, b. 4, l. 12.
- ⁴⁶ Šv. Kazimiero d-jos Astraviškių skyriaus 1927–1936 m. veiklos duomenys, LMA VB RS, f. 175, b. 558, d. 2, l. 11; Šv. Kazimiero d-jos Dargužių skyriaus 1932–1935 m. veiklos dokumentai, LCVA, f. 370, ap. 1, b. 1, l. 1–14; Šv. Kazimiero d-jos Lynažerio skyriaus 1933–1936 m. veiklos dokumentai, *ibid.*, b. 6, l. 1–14; Šv. Kazimiero d-jos Papiškių skyriaus 1934–1935 m. veiklos dokumentai, *ibid.*, b. 10, l. 6–13; Šv. Kazimiero d-jos Žiūrių skyriaus 1934–1936 m. veiklos dokumentai, *ibid.*, b. 5, l. 1–32; Šv. Kazimiero d-jos Abolykščių skyriaus 1932–1936 m. veiklos dokumentai, LMA VB RS, f. 175, b. 558, d. 2, l. 1–11; Šv. Kazimiero d-jos Barčių skyriaus 1927–1936 m. veiklos dokumentai, LCVA, f. 370, ap. 1, b. 3, l. 1–57; Šv. Kazimiero d-jos Antalgės skyriaus 1929–1936 m. veiklos dokumentai, LMA VB RS, f. 175, b. 553, l. 1–15; Šv. Kazimiero d-jos Aradnykų skyriaus 1930–1932 m. veiklos dokumentai, *ibid.*, b. 557, l. 1–9.
- ⁴⁷ Šv. Kazimiero d-jos Aučinų skyriaus 1930 m. sausio 12 d. susirinkimo ir vizitacijos protokolas, *ibid.*, b. 559, l. 9.
- ⁴⁸ Šv. Kazimiero d-jos Barčių skyriaus susirinkimų protokolų knyga 1928–1936 m., LCVA, f. 370, ap. 1, b. 3, l. 1–57.
- ⁴⁹ „Šv. Kazimiero d-jos dešimtmetis“, *Jaunimo draugas*, 1936, Nr. 3(124), p. 119.
- ⁵⁰ Šv. Kazimiero d-jos 1935 m. veiklos apžvalga, LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 2, l. 213–214.
- ⁵¹ Žr. 49 nuorodą.
- ⁵² Šv. Kazimiero d-jos Antalgės skyriaus 1934 m. rugpjūčio 16 d. pranešimas apie veiklą ir būklę, LMA VB RS, f. 175, b. 553, l. 1–2; Šv. Kazimiero d-jos Barčių skyriaus pirmininko 1934 m. liepos 26 d. prašymas Centro valdybai, *ibid.*, b. 66, l. 14; Šv. Kazimiero d-jos Andrikavo skyriaus aplankymo protokolas, *ibid.*, b. 550, l. 18.
- ⁵³ Draugijos užsienio lietuviams remti 1934 m. lapkričio 3 d. laiškas Šv. Kazimiero d-jai, *ibid.*, b. 441, d. 1, l. 13.
- ⁵⁴ Draugijos užsienio lietuviams remti 1934 m. lapkričio 20 d. raštas, *ibid.*, l. 47.
- ⁵⁵ Šv. Kazimiero d-jos Bubelių skyriaus prašymas Centro valdybai, *ibid.*, b. 107, l. 13.
- ⁵⁶ Seinų apylinkės Šv. Kazimiero d-jos skyrių 1932 m. balandžio 21 d. prašymas Centro valdybai, *ibid.*, d. 2, l. 48.
- ⁵⁷ Šv. Kazimiero d-jos narės E. Taukūnaitės 1931 m. rugpjūčio 19 d. pranešimas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, d. 2, l. 151.
- ⁵⁸ Šv. Kazimiero d-jos Švenčionėlių skyriaus valdybos 1933 m. sausio 28 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 592, d. 3, l. 3.
- ⁵⁹ Šv. Kazimiero d-jos 1935 m. veiklos apžvalga, *ibid.*, b. 437, d. 2, l. 213–214.
- ⁶⁰ Šv. Kazimiero d-jos uždarytos skaityklos ir skyriai nuo 1935 m. gruodžio 20 d. iki 1936 m. gruodžio 20 d., *ibid.*, d. 1, l. 25.
- ⁶¹ Šv. Kazimiero d-jos 1935 m. veiklos apžvalga, *ibid.*, d. 2, l. 211.
- ⁶² Šv. Kazimiero d-jos Belusiškės vaikų darželio auklėtojos pranešimas Centro valdybai, *ibid.*, b. 492, l. 9.
- ⁶³ Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus protokolų knyga. Lietuvių katalikių moterų skyriaus

prie Šv. Kazimiero d-jos 1933 m. gruodžio 28 d. steigiamojo susirinkimo protokolas, *ibid.*, b. 604, l. 2.

⁶⁴ Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus valdybos 1934 m. sausio 3 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 3.

⁶⁵ „Moters veikla“, *Jaunimo draugas*, 1936, Nr. 1(121), p. 37.

⁶⁶ Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus valdybos 1934 m. vasario 14 d. posėdžio protokolas, LMA VB RS, f. 175, b. 604, l. 5; Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus valdybos 1934 m. kovo 7 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 7; Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus valdybos 1934 m. kovo 22 d. posėdžio protokolas, *ibid.*

⁶⁷ Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus valdybos 1935 m. vasario 28 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 12.

⁶⁸ Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus 1934 m., 1935 m. ir 1936 m. kasos knygos, *ibid.*, l. 82–86, 88–97, 99–112.

⁶⁹ Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus valdybos 1934 m. vasario 2 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 604, l. 4.

⁷⁰ Šv. Kazimiero d-jos 1935 m. veiklos apžvalga, LMA VB RS, f. 175, b. 437, d. 2, l. 213–214.

⁷¹ G. Ereminas, *op. cit.*, p. 87, 112.

⁷² Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus valdybos 1935 m. vasario 28 d. posėdžio protokolas, LMA VB RS, f. 175, b. 604, l. 2.

⁷³ Šv. Kazimiero d-jos 1935 m. veiklos apžvalga, *ibid.*, b. 437, d. 2, l. 213–214.

⁷⁴ Šv. Kazimiero d-jos darželio Miliūnuose būklė ir veikimas, LMA VB RS, f. 175, b. 496, l. 166.

⁷⁵ Šv. Kazimiero d-jos Padvarės vaikų darželio 1930–1933 m. korespondencija, *ibid.*, b. 236, l. 1–6.

⁷⁶ Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1932 m. spalio 20 d. raštas Breslavės aps. storastai, *ibid.*, b. 244, l. 3.

⁷⁷ Šv. Kazimiero d-jos Belusiškės vaikų darželio auklėtojų pranešimas Centro valdybai, *ibid.*, b. 492, l. 9.

⁷⁸ Šv. Kazimiero d-jos 1935 m. veiklos apžvalga, *ibid.*, b. 437, d. 2, l. 208–212.

⁷⁹ Lietuvių Šventojo Kazimiero Draugijos jaunimui auklėti ir globoti įstatai, LCVA, f. 370, ap. 1, b. 4, l. 2.

⁸⁰ Šv. Kazimiero d-jos Moskų skyriaus 1934 m. balandžio 9 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, b. 2, l. 6; Šv. Kazimiero d-jos Antalgės skyriaus 1934 m. rugpjūčio 16 d. pranešimas apie veiklą ir būklę, LMA VB RS, f. 175, b. 553, l. 1–2; Šv. Kazimiero d-jos Abolykščių skyriaus 1935 m. pranešimas

Centro valdybai, *ibid.*, b. 562, l. 1; Šv. Kazimiero d-jos Antalgės skyriaus 1934 m. rugpjūčio 16 d. pranešimas apie veiklą ir būklę, *ibid.*, b. 553, l. 1–2.

⁸¹ Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1935 m. gegužės 24 d. raštas Rizgūnų skyriaus pirmininkui, *ibid.*, b. 441, d. 1, l. 38.

⁸² Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1935 m. balandžio 13 d. pranešimas Balaveckų skyriaus sekretoriui, *ibid.*, b. 67, d. 1, l. 4.

⁸³ Šv. Kazimiero d-jos Butrimonių skyriaus 1934 m. kovo 18 d. susirinkimo protokolas, *ibid.*, b. 111, d. 2, l. 3; Šv. Kazimiero d-jos Balaveckų skyriaus 1932 m. pranešimas Centro valdybai apie skyriaus veikimą ir būklę, *ibid.*, b. 67, d. 1, l. 36–37.

⁸⁴ Šv. Kazimiero d-jos Bieniūnų skyriaus 1929 m. sausio 3 d. susirinkimo protokolas, *ibid.*, b. 204, l. 21.

⁸⁵ Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1935 m. veiklos apžvalga, *ibid.*, b. 437, d. 2, l. 208–212.

⁸⁶ *Ibid.*, l. 213–214.

⁸⁷ Šv. Kazimiero d-jos Mockų skyriaus 1934 m. balandžio 9 d. visuotinio susirinkimo protokolas, LCVA, f. 370, ap. 1, b. 2, l. 6.

⁸⁸ Šv. Kazimiero d-jos Abolykščių skyriaus 1935 m. pranešimas Centro valdybai, LMA VB RS, f. 175, b. 562, l. 1.

⁸⁹ Šv. Kazimiero d-jos Butrimonių skyriaus 1932 m. balandžio 3 d. pranešimas Centro valdybai, *ibid.*, b. 111, d. 1, l. 30; Šv. Kazimiero d-jos Butrimonių skyriaus siuvėjų 1931 m. gruodžio mėn.–1932 m. vasario mėn. pranešimai Centro valdybai, *ibid.*, l. 38–32.

⁹⁰ Šv. Kazimiero d-jos paminklinio kryžiaus brėžiniai, *ibid.*, b. 269, d. 1, l. 1.

⁹¹ Šv. Kazimiero d-jos Barčių skyriaus 1933 m. birželio 6 d. kreipimasis į Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybą, *ibid.*, b. 66, l. 16.

⁹² Šv. Kazimiero d-jos Bucvodonių skyriaus 1929 m. vasario 15 d. vizitacijos protokolas, *ibid.*, b. 198, l. 16.

⁹³ G. Ereminas, *op. cit.*, p. 86–118.

⁹⁴ „Šv. Kazimiero d-jos dešimtmetis“, *Jaunimo draugas*, 1936, Nr. 3(124), p. 119.

⁹⁵ Šv. Kazimiero d-jos Vainių skyriaus 1934 m. birželio 6 d. pranešimas draugijos Centro valdybai, LMA VB RS, f. 175, b. 441, d. 1, l. 7.

⁹⁶ Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1933 m. rugsėjo 5 d. raštas Ožkinių skyriaus valdybai, *ibid.*, b. 211, l. 22.

⁹⁷ Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1932 m. sausio 10 d. raštas Beržininkų skyriaus pirmininkui Feliksui Garlai, *ibid.*, b. 302, l. 23.

⁹⁸ Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1933 m. rugsėjo 5 d. raštas Ožkinių skyriaus valdybai, *ibid.*, b. 211, l. 22.

⁹⁹ Karolio Čiučiurkos 1932 m. rugpjūčio 9 d. prašymas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, b. 441, d. 2, l. 65; Vinco Petkūno 1931 m. rugsėjo 10 d. prašymas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, l. 9.

¹⁰⁰ Alfonso Miliušo ir Vinco Valiukevičiaus prašymas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, l. 68.

¹⁰¹ Prano Sniliausčiaus 1934 m. rugpjūčio 4 d. prašymas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, l. 14.

¹⁰² Alberto Karinilavičiaus 1936 m. birželio 5 d. prašymas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, l. 26; Alberto Karnilovičiaus prašymas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, d. 1, l. 8.

¹⁰³ Lietuvių Šv. Kazimiero d-jos pirmininko kun. Antano Viskanto liudijimas, *ibid.*, d. 2, l. 28.

¹⁰⁴ Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus valdybos 1934 m. vasario 14 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 604, l. 5; Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus valdybos 1934 m. kovo 7 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 7; Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus valdybos 1934 m. kovo 22 d. posėdžio protokolas, *ibid.*

¹⁰⁵ Šv. Kazimiero d-jos moterų skyriaus valdybos 1935 m. vasario 28 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 12.

¹⁰⁶ Vlado Pilypavičiaus 1936 m. rugsėjo 21 d. ir Dominykos Kulišaitės 1932 m. gegužės 30 d. prašymai Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, b. 441, d. 2, l. 15, 47.

¹⁰⁷ Vaclovo Ragniaus 1929 m. birželio 12 d. prašymas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, l. 64.

¹⁰⁸ Karolio Čiučiurkos 1930–1935 m. susirašinėjimas su Šv. Kazimiero d-jos Centro valdyba, *ibid.*, b. 362, l. 1–47.

¹⁰⁹ Nukentėjusių nuo gaisro Ksavero Sabrausko, Paulinos Cybulskaitės, Jono Girdžiūšo ir Stanislovo Cybulsko iš Tumelėnų sodžiaus prašymas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, b. 441, d. 2, l. 21.

¹¹⁰ Lietuvių švietimo d-jos „Rytas“ Marijampolės skaityklos vedėjo G. Jankausko 1934 m. gruodžio 5 d. pranešimas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, b. 361, l. 29.

¹¹¹ Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos raštas Gilviniškės skyriaus valdybai, *ibid.*, b. 441, d. 1, l. 41.

¹¹² Lietuvių katalikų jaunimo sąjungos „Pavasaris“ Centro valdybos 1932 m. birželio 23 d. raštas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, d. 2, l. 66.

¹¹³ Lietuvių katalikų jaunimo federacijos „Pavasaris“ vyriausiosios valdybos 1936 m. vasario 28 d. sveikinimas Šv. Kazimiero d-jai, *ibid.*, b. 61, d. 1, l. 38.

¹¹⁴ Lietuvos Respublikos Kaišiadorių vyskupo 1936 m. vasario 29 d. sveikinimas Šv. Kazimiero d-jai, *ibid.*, l. 44.

¹¹⁵ Lietuvių tautinės jaunuomenės Jaunosios Lietuvos Sąjungos vyriausiosios vadovybės 1936 m. vasario 29 d. sveikinimas Šv. Kazimiero d-jai, *ibid.*, l. 39; Lietuvių sanitarinės pagalbos draugijos 1936 m. sveikinimas Šv. Kazimiero d-jai, *ibid.*, l. 42; „Jaunosios kartos“ redaktoriaus Prano Razmos 1936 m. vasario 29 d. sveikinimas Šv. Kazimiero d-jai, *ibid.*, l. 45.

¹¹⁶ Lietuvių mokytojų sąjungos Švenčionių valdybos 1935 m. kovo 4 d. sveikinimas Šv. Kazimiero d-jai, *ibid.*, l. 59.

¹¹⁷ Šv. Kazimiero d-jos pirmininko kun. A. Viskanto 1932 m. sausio 22 d. raštas K. Stašui, *ibid.*, b. 441, d. 3, l. 212.

¹¹⁸ A. Gasiulytė, „Lietuvos studentų sąjunga Stepono Batoro universitete“, L. Noreikaitė, Ž. Švedkauskas, *Lietuvių studentų korporacijos tarpukariu*, Vilnius: Diemedžio leidykla, 2013, p. 103–107.

¹¹⁹ G. Ereminas, *op. cit.*, p. 86–118.

¹²⁰ Šv. Kazimiero d-jos pirmininko kun. A. Viskanto 1931 m. rugsėjo 17 d. raštas Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ pirmininkui kun. P. Kraujaliui, *ibid.*, b. 441, d. 2, l. 165; A. Viskanto raštas kun. P. Kraujaliui, *ibid.*, b. 636, l. 1.

¹²¹ Šv. Kazimiero d-jos Barčių skyriaus pirmininko Antano Jurgeliono 1934 m. liepos 26 d. prašymas Centro valdybai, *ibid.*, b. 66, l. 14; Šv. Kazimiero d-jos 1935 m. veiklos apžvalga, *ibid.*, b. 437, d. 2, l. 213–214.

¹²² Šv. Kazimiero d-jos pirmininko kun. A. Viskanto 1931 m. sausio 28 d. raštas Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ valdybai Švenčionyse, *ibid.*, b. 441, d. 3, l. 205.

¹²³ Šv. Kazimiero d-jos ir „Ryto“ d-jos Švenčionių aps. skyrių prašymas Vilniaus lietuvių laikinajam komitetui, *ibid.*, b. 592, d. 1, l. 36.

¹²⁴ Šv. Kazimiero d-jos Eržveto skyriaus 1934 m. rugpjūčio 15 d. prašymas Centro valdybai, *ibid.*, b. 441, d. 1, l. 136.

¹²⁵ Šv. Kazimiero d-jos Aidukų skyriaus 1935 m. liepos 27 d. aplankymo protokolas, *ibid.*, b. 548, l. 1.

¹²⁶ Šv. Kazimiero d-jos Aradnikų skyriaus 1931 m. spalio 26 d. susirinkimo ir vizitacijos protokolas, *ibid.*, b. 557, l. 18.

¹²⁷ Šv. Kazimiero d-jos Aidukų skyriaus 1935 m. kovo 24 d. aplankymo protokolas, *ibid.*, b. 548, l. 2.

¹²⁸ Šv. Kazimiero d-jos Benekainių skyriaus 1929 m. lapkričio 24 d. susirinkimo ir vizitacijos protokolas, *ibid.*, b. 304, l. 7; Šv. Kazimiero d-jos Antagavės skyriaus 1935 m. gegužės 24 d. vizitavimo protokolas, *ibid.*, b. 551, l. 42.

¹²⁹ Šv. Kazimiero d-jos Aučinos skyriaus 1934 m. gruodžio 20 d. aplankymo pranešimas, *ibid.*, b. 559, l. 6.

¹³⁰ Šv. Kazimiero d-jos Antagavės skyriaus 1933 m. lapkričio 26 d. aplankymo protokolas, *ibid.*, b. 551, l. 47.

¹³¹ Šv. Kazimiero d-jos Antalgės skyriaus 1935 m. balandžio 5 d. aplankymo protokolas, *ibid.*, b. 553, l. 48.

¹³² Šv. Kazimiero d-jos Bartelių skyriaus 1931 m. kovo 4 d. aplankymo protokolas, *ibid.*, b. 300, l. 4.

¹³³ Šv. Kazimiero d-jos Bobėnų skyriaus 1934 m. rugpjūčio 15 d. steigiamojo susirinkimo protokolas, *ibid.*, b. 106, l. 10.

¹³⁴ Šv. Kazimiero d-jos Eržveto skyriaus 1935 m. sausio 6 d. pranešimas Centro valdybai, *ibid.*, b. 441, d. 1, l. 11; Antalgės skyriaus 1934 m. rugpjūčio 16 d. pranešimas Centro valdybai, *ibid.*, b. 553, l. 1–2; Aučinų skyriaus 1930 m. sausio 12 d. susirinkimo ir vizitacijos protokolas, *ibid.*, b. 559, l. 9.

¹³⁵ Šv. Kazimiero d-jos Antakmenės skyriaus 1929 m. gegužės 11 d. vizitavimo protokolas, *ibid.*, b. 554, l. 2.

¹³⁶ Šv. Kazimiero d-jos Aradnikų skyriaus 1931 m. spalio 26 d. susirinkimo ir vizitacijos protokolas, *ibid.*, b. 557, l. 18

¹³⁷ Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1931 m. gegužės 4 d. raštas Naujadvario skyriaus pirmininkui, LMA VB RS, f. 175, b. 504, d. 1, l. 51.

¹³⁸ Šv. Kazimiero d-jos orkestro vedėjo Juliaus Siniaus 1931 m. užrašytos lietuvių liaudies dainos, *ibid.*, b. 592, d. 2, l. 1–49; Juliaus Raštikio 1935 m. rugsėjo 19 d. prašymas Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybai, *ibid.*, b. 441, d. 1, l. 17.

¹³⁹ Šv. Kazimiero d-jos Bilių skyriaus 1928 m. rugpjūčio 8 d. prašymas Centro valdybai, *ibid.*, b. 102, l. 42.

¹⁴⁰ Šv. Kazimiero d-jos Astraviškės skyriaus pirmininko Jaronimo Cicinės 1935 m. sausio 15 d. pareiškimas Centro valdybai, *ibid.*, b. 558 d. 2, l. 37; Barčių skyriaus 1935 m. vasario 26–27 d. aplankymo protokolas, *ibid.*, b. 66, l. 8.

¹⁴¹ Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1935 m. sausio 30 d. raštas Astraviškio skyriaus valdybai, *ibid.*, b. 558, d. 2, l. 8.

¹⁴² Šv. Kazimiero d-jos Centro valdybos 1935 m. veiklos apžvalga, *ibid.*, b. 437, d. 2, l. 213–214; B. Makauskas, *op. cit.*, p. 103.

Mindaugas Sereičikas

ACTIVITIES OF ST CASIMIR'S SOCIETY FOR EDUCATION AND CARE OF YOUNG PEOPLE IN VILNIUS DISTRICT (1925–1936)

Summary

The article analyses the activities and their scope of St Casimir's Society for Education and Care of Young People in Polish-occupied Vilnius and Vilnius District between 1925 and 1936. The society that was based on national and Catholic values was established in Vilnius in 1925 under very difficult conditions. Its goal was to foster and promote self-education of young people of Lithuania.

To implement this goal the society established departments in the regions and organised there educational activities. Various educational events and public lectures were often held, while lectures promoting national self-awareness were most popular. Then came small libraries opened in most of the society's department, which were an

important means of self-education. The scope of the spread and implementation of other measures introduced by the society (reading-rooms, kindergartens, various circles) was limited. According to the extent of the network of St Casimir's Society departments and the implementation of the measures taken, the most active were those in the counties of Švenčioniai and Vilnius–Trakai, while the least active were in Gardinas and Ašmena counties. In the activities of the society its instructors who were assigned the control of the departments played an important role: they ensured information exchange between the society's leadership and its regional departments and performed educational activities that were particularly popular.

Paminklinės plokštės atidengimas

Gruodžio 5 d. Kaune, Vytauto Didžiojo karo muziejaus sodelyje, iškilmingai atidengta paminklinė plokštė, skirta sušaudytiems ir nelaisvėje nukankintiems 1918–1940 m. Lietuvos Respublikos Vyriausybės ministrų kabinetų nariams atminti. Ant paminklinės plokštės užrašyta:

SUŠAUDYTIEMS, MIRUSIEMS
TREMTYJE, KALINIMO VIETOSE
LIETUVOS RESPUBLIKOS 1918–1940 M.
VYRIAUSYBIŲ NARIAMS ATMINTI

JONAS PRANAS ALEKSA 1879–1955
PETRAS ARAVIČIUS 1887–1942
KAZYS BIZAUSKAS 1893–1941
JULIUS ČAPLIKAS 1888–1941
VOLDEMARAS ČARNECKIS 1893–1942
PRANAS DOVYDAITIS 1886–1942
ANTANAS ENDZIULAITIS 1895–1942
BALYS GIEDRAITIS 1890–1941
JULIUS INDRIŠIŪNAS 1901–1945
JUOZAS JANKEVIČIUS 1890–1945
KAZIMIERAS JOKANTAS 1880–1942
PRANAS LIATUKAS 1876–1945
JONAS MASILIŪNAS 1899–1941
ANTANAS MERKYS 1887–1955
VLADAS MIRONAS 1880–1953
JUOZAS PAPEČKYS 1890–1942
VYTAUTAS PETRULIS 1890–1941
STASYS PUTVINSKIS-PŪTVIS 1898–1942
MEČISLOVAS REINYS 1884–1953
STEPONAS RUSTEIKA 1887–1941

KAZIMIERAS SKUČAS 1894–1941
JOKŪBAS STANIŠAUSKIS 1892–1943
ZIGMAS PRANAS STARKUS 1892–1942
JONAS SUTKUS 1893–1942
ANTANAS TAMOŠAITIS 1894–1941
BENEDIKTAS FELIKSAS TOMAŠEVI-
ČIUS 1879–1942
JOKŪBAS VYGODSKIS 1857–1942
AUGUSTINAS VOLDEMARAS 1883–1942
ALEKSANDRAS ŽILINSKAS 1885–1942

Sovietų ir nacių okupacijų aukomis tapo 29 Lietuvos Respublikos Vyriausybės ministrai: 16 sušaudyta, 10 mirė kalėjimuose ar lageriuose, 3 mirė tremtyje.

Renginį organizavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC) ir Kauno miesto savivaldybė. Paminklo idėjos iniciatorius – LGGRTC, autorius – LGGRTC skulptorius Jonas Jagėla, architektūrinės dalies autoriai – architektai Liucijus Dringelis ir Evaldas Ramanauskas.

Iškilmėse dalyvavo LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Kauno miesto savivaldybės administracijos direktoriaus pavaduotoja Nijolė Putrienė, sušaudyto ministro Zigmo Prano Starkaus dukra Birutė Starkutė-Pratašienė, sušaudyto ministro Petro Aravičiaus anūkas Andrius Tekorius, Politinių kalinių ir tremtinių Kauno skyriaus atstovai, Vytauto Didžiojo šaulių 2-osios rinktinės nariai, Vlodo Pūtvio klubo

Paminklinės plokštės, skirtos represuotiems ir nukankintiems 1918–1940 m. Lietuvos Respublikos Vyriausybės ministrų kabinetų nariams atminti, atidengimo ceremonijos akimirka

LGGRTC atstovai ir ceremonijos svečiai prie atidengtos paminklinės atminimo plokštės

prezidentas Stasys Ignatavičius, Vytauto Didžiojo karo muziejaus direktorius Kęstutis Kuršelis, Karo akademijos studentai, Kauno karinių pajėgų pučiamųjų orkestras (vadovas Ričardas Kukulskis), varpais skambino Julius Vilnonis. Paminklą pašventino Kauno Šv. arkangelo Mykolo (Įgulos) bažnyčios kapelionato diakonas.

Vytauto Didžiojo karo muziejuje buvo atidaryta LGGRTC parengta paroda „Re-

presuoti 1918–1940 m. Lietuvos Respublikos Vyriausybės ministrų kabinetų nariai“. Parodą pristatė LGGRTC Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus Istorijos skyriaus vedėja Ramunė Driaučiūnaitė, kalbėjo Kauno miesto muziejaus istorikas Simonas Jazavita, nužudyto ministro Stasio Putvinskio-Pūtvio sūnus Rimantas Pūtvis, nužudyto ministro Kazimiero Skučo dukterėčia Virginija Skučaitė.

Greta Paskočiūnaitė

Deklaracijos paskelbimo 70-ųjų metinių minėjimas

Vasario 15 d. Minaičių kaime (Grinkiškio sen., Radviliškio r. sav.) esančiame Lietuvos partizanų memoriale iškilmingai paminėtos 70-osios Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos Deklaracijos paskelbimo metinės. Renginį organizavo Radviliškio rajono savivaldybė, Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija, Lietuvos kariuomenė ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrui atstovavo generalinė

direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Memorialinio departamento vyresnysis patarėjas Eugenijus Peikštenis ir vyresnioji specialistė Greta Paskočiūmaitė. Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento Istorinių tyrimų programų skyriaus vyriausiasis specialistas istorikas dr. Darius Juodis drauge su kitais rekonstruktoriais iš klubo „Partizanas“ demonstravo partizanišką aprangą, ginkluotę, svečiams papasakojo apie 1949 m. vasario mėn. įvykusį visos Lietuvos partizanų vadų susitikimą.

Renginyje dalyvavo Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos, Šiaulių įgulos kariai, LŠS jaunieji šauliai, Radviliškio rajono moksleiviai, Lietuvoje diplomatinę misiją atliekantys užsienio šalių atstovai, NATO sąjungininkų pajėgų kariai ir kiti svečiai. Lietuvos kariuomenės Oro gynybos batalionas surengė ginkluotės ir technikos ekspoziciją, Lietuvos šaulių sąjungos nariai organizavo šaudymo varžybas. Minėjimo dalyviai ir svečiai būrėsi prie uždegtos „Vienybės laužo“.

Sveikinimo žodį tarė Seimo Pirmininkas Viktoras Pranckietis, Aukščiausios Tarybos-Atkuriamojo

Rekonstruktorių klubo „Partizanas“ nariai demonstruoja partizanų aprangą ir ginkluotę. Iš kairės antras stovi Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vyr. istorikas dr. Darius Juodis

Lietuvos laisvės kovų dalyviai ir jų artimieji prie paminklo, skirto Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarams atminti

Seimo Pirmininkas Vytautas Landsbergis, Laisvės kovų dalyvis Vyčio Kryžiaus ordino kavaliereus Vytautas Balsys-Uosis, Deklaracijos signataro Adolfo Ramanausko-Vanago

anūkė plk. ltn. Inga Jancevičienė. Visi jie ragino branginti partizanų atminimą ir laisvę, dėl kurios jie kovojo.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė apdovanoja Radviliškio krašto laisvės kovų dalyvius

Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos kariai paleido tris salves iš pabūklo: Lietuvos valstybei, Laisvei ir Nepriklausomybei; 1918 m. vasario 16-osios Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarams, Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos pirmininkui generolui Jonui Žemaičiui-Vytautui ir 1949 m. vasario 16-osios Deklaracijos signatarams.

Po minėjimo Minaičiuose šventė persikėlė į Radviliškio kultūros namus. Radviliškio savivaldybės rajono meras Antanas

Čepononis ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė T. B. Burauskaitė įteikė dovanas laisvės kovų dalyviams. Susirinkusius taip pat sveikino diplomatas Vygaudas Ušackas, OGB majoras Vaidas Šimaitis, LŠS plk.ltn. Gintaras Koryzna, LŠS 6-osios šaulių rinktinės Radviliškio 601-osios šaulių kuopos vadas Pranas Sluckus. Šventę užbaigė Karinių jūrų pajėgų orkestro koncertas.

Greta Paskočiūmaitė

Europos atminties ir sąžinės platformos narių susitikimas

Kovo 21–22 d. Vroclave (Lenkijoje) vyko Europos atminties ir sąžinės platformos (*Platform of European Memory and Conscience*) narių susitikimas, kuriame Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrai atstovavo vyresnioji specialistė Greta Paskočiūmaitė. Susitikimo metu buvo aptarti asmenų, bandžiusių pereiti geležinę uždangą, teisinės rehabilitacijos ir kompensacijos klausimai, sudarytas Europos atminties ir sąžinės platformos 2019 m. veiklos planas.

Susitikime dalyvavo totalitarinius režimus tiriantys mokslininkai iš Čekijos, Lietuvos, Lenkijos, Rumunijos, Slovėnijos, Vengrijos, Vokietijos. Buvo dalijamasi šalių praktika tiriant komunizmo nusikaltimus ir per trisdešimt metų pasiektais rezultatais.

Sutarta pildyti bendrą duomenų bazę duomenimis apie geležinę uždangą bandžiusius pereiti asmenis, jų likimus ir teisinę padėtį po 1989 m. Dalyviai taip pat supažindinti su pagrindine ekspozicija „Vroclavas 1945–2016“

Europos atminties ir sąžinės platformos susitikimo dalyviai parodoje „Vroclavas 1945–2016“

(*Wrocław 1945–2016*) Istorijos depo centre (*Centrum Historii Zajezdnia*) ir neseniai sukurta laikinąja ekspozicija „Žemiškas komunizmo rojus“ (*Communist Earthly Paradise*).

Europos atminties ir sąžinės platforma aktyviai veikia istorinės atminties lauke, formuoja komunizmo, nacizmo ir kitų totalitari-

nių režimų aukų atminties įamžinimo gaires, prisideda prie Europos istorinės atminties naratyvų formavimo ir sklaidos. Šiai organizacijai Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras priklauso nuo 2011 m.

Greta Paskočiūmaitė

Renginiai Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse

2018 m. spalio 19 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso (toliau – Tuskulėnų memorialinis kompleksas) Konferencijų salėje vyko 1989 m. ekspedicijos į Sibirą (Irkutsko sr.) dalyvių susitikimas „Pasitinkant 30-ąsias pirmosios moksleivių ekspedicijos metines“. Renginyje dalyvavo užsienio reikalų ministras Linas Linkevičius, pirmosios lietuvių ekspedicijos į Sibirą dalyviai, tremtiniai ir visuomenės nariai. 1989 m. lietuvių ekspedicijos į Ir-

kutsko sritį tikslas buvo surasti tremtinių kapavietes, deramai jas sutvarkyti, surinkti informaciją apie lietuvių trėmimo vietas ir jų likimus. Pirmoje ekspedicijoje į Sibirą dalyvavo 62 dalyviai: 17 suaugusiųjų ir 45 moksleiviai iš visos Lietuvos. Atminimo renginys Tuskulėnų memorialiniame komplekse buvo surengtas visuomeninės bendrijos „Lentis“ ir 1989 m. moksleivių ekspedicijos dalyvių iniciatyva. Renginyje dalyvavo 110 žmonių.

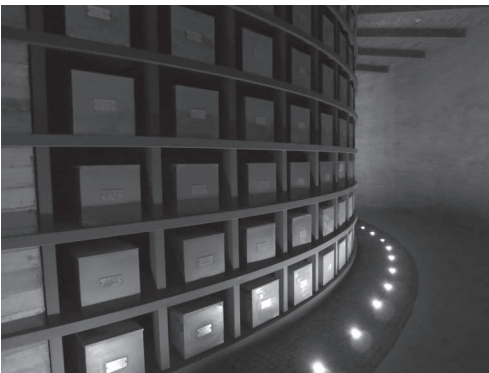
Akimirka iš 1989 m. ekspedicijos į Sibirą dalyvių susitikimo

2018 m. spalio 25 d. Tuskulėnų memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko knygos ir dokumentinio filmo „Gulago partizanai“ pristatymas. Knygoje rašoma apie 1953–1955 m. didžiausius ir kruvinius numalšintus politinių kalinių sukilimus Norilsko, Vorkutos ir Kengyro lageriuose. Renginyje dalyvavo ir savo mintimis dalijosi knygos ir filmo kūrėjai Paulius Saudargas ir Goda Karazijaitė, Lietuvos gyventojų geno-

Kalba knygos „Gulago partizanai“ autoriai Paulius Saudargas ir Goda Karazijaitė

cido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, politiniai kaliniai ir tremtiniai, lagerių sukilimo dalyviai ir kiti visuomenei žinomi žmonės. Į knygos pristatymą susirinko daugiau nei 70 lankytojų.

Karsteliai su palaikais koplyčioje-kolumbariume

2018 m. lapkričio 1-ąją ir 2-ąją Tuskulėnų memorialiniame komplekse buvo paminėta Visų šventųjų diena ir Vėlinės. Lankytojai galėjo apsilankyti koplyčioje-kolumbariume. Vilniečiams ir miesto svečiams buvo pristatyta meninė instaliacija „Karo nuotaka – našlė“. Tuskulėnų memorialiniame komplekse apsilankė 248 lankytojai.

2018 m. lapkričio 26 d. Tuskulėnų memorialinio komplekso Konferencijų salėje

Prisiminimais dalijasi poetas, vertėjas Antanas Gailius

buvo minimos Tėvo Stanislovo 100-osios gimimo metinės. Prisiminimais apie Tėvą Stanislovą dalijosi poetas, vertėjas Antanas Gailius, Vilniaus žydų viešosios bibliotekos vedėjas Žilvinas Beliauskas, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo

Į susirinkusiuosius kreipiasi Vilniaus žydų viešosios bibliotekos vedėjas Žilvinas Beliauskas

Kalba Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė

Akimirka iš Tėvo Stanislovo 100-ųjų gimimo metinių minėjimo

centro generalinė direktorė T. B. Burauskaitė. Lietuvos ypatingojo archyvo KGB dokumentų skyriaus vyriausioji specialistė Edita Škirkaitė pristatė virtualią parodą „O aš esu vadovėlis be viršelio, viskas, kas yra manyje, visur ir visada atvira“, skirtą Tėvo Stanislovo 100-osioms gimimo metinėms paminėti. Renginyje dalyvavo 38 žmonės.

2019 m. sausio 12-ąją ir 13-ąją Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko atvirų durų dienos. Tuskulėnų memorialinio komplekso svečiai galėjo nemokamai apžiūrėti ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, apsilankyti

Konferencijų salėje eksponuojamoje Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus parodoje „Vanagas su vanagėliais“, koplyčioje-kolumbariume pagerbti žuvusiuosius už Lietuvos laisvę. Patys mažiausi lankytojai galėjo pasidaryti neužmirštuolės žiedą. Atvirų durų dienomis Tuskulėnų memorialiniame komplekse apsilankė 110 lankytojų.

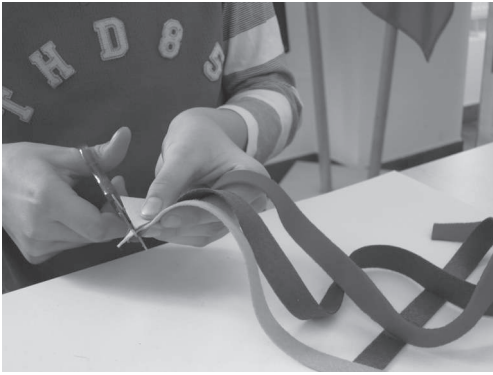
2019 m. vasario 16-ąją Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko renginiai, skirti Lietuvos valstybės atkūrimo dienai paminėti. Vilniečiai ir miesto svečiai galėjo apžiūrėti ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro

Virtualią parodą pristato Lietuvos ypatingojo archyvo KGB dokumentų skyriaus vyriausioji specialistė Edita Škirkaitė

Sausio 13-osios minėjimas Tuskulėnuose. Akimirka iš edukacinio užsiėmimo „Pasidaryk neužmirštuolės žiedą“

Vasario 16-osios minėjimas Tuskulėnuose. Patys mažiausi Tuskulėnų memorialinio komplekso svečiai daro stilizuotus partizanų antsiuvus

Vasario 16-osios minėjimas Tuskulėnuose. Žirmūnų bendruomenė ruošiasi giedoti giesmę „Lietuva brangi“

paslaptys“, apsilankyti Konferencijų salėje eksponuojamoje Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus parodoje „Vanagas su vanagėliais“ ir koplyčioje-kolumbariume. Konferencijų salėje vyko edukacinis užsiėmimas „Vėliava, himnas ir herbas Lietuvos valstybingumo istorijoje“. Vilniaus skautams buvo pristatyti Lietuvos valstybės simboliai, kiekviena komanda sukūrė savo herbą, aptarė, kuo svarbi Lietuvos nepriklausomybės diena, iš duotų eilučių dėliojo Lietuvos himną. Taip pat vaikams buvo surengta edukacija. Mažiausi muziejaus lankytojai galėjo pasidaryti stilizuotą partizanų antsiuvą.

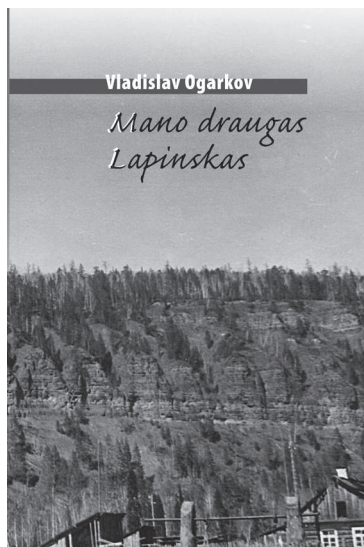
Vėliau Žirmūnų bendruomenė pakvietė visus susirinkusius Tuskulėnų dvaro rūmų kieme sugiedoti giesmę „Lietuva brangi“.

Pabaigoje Konferencijų salėje buvo rodomas režisieriaus Algio Kuzmicko dokumentinis filmas „Atiduok Tėvynei, ką privalai“ apie visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimą, kuris įvyko 1949-ųjų žiemą Radviliškio rajone, Minaičių kaime. Tą dieną Tuskulėnų memorialiniame komplekse apsilankė 352 lankytojai.

2019 m. kovo 11-ąją, minint Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dieną, Tuskulėnų memorialiniame komplekse lankytojai galėjo nemokamai apžiūrėti muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, apsilankyti koplyčioje-kolumbariume. Atvirų durų dienos Tuskulėnų memorialiniame komplekse apsilankė 167 žmonės.

Beata Stanevičienė

Vladislav Ogarkov, *Mano draugas Lapinskas*, sudarytoja Natalja Ilinkovskaja-Učvatova, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2018, 136 p.

Pasirodė naujas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro leidinys (LGGRTC) – į lietuvių kalbą išversta rusų rašytojo Vladislavo Ogarkovo apysaka „Mano draugas Lapinskas“. Nekasdienė šio kūrinio, pirmą kartą išspausdinto to paties autoriaus knygoje „Hello, draugužiai!“, atsiradimo istorija, o dar įdomesnės jo pasirodymo Lietuvoje aplinkybės.

Rašytoją V. Ogarkovą ir jo kūrinio herojų buvusį Norilsko lagerio tremtinį Vincą Lapinską (1905–2001) XX amžiui artėjant prie pabaigos likimas suvedė tolimojo Rytų Sibiro Irkutsko srities Šelechovo rajono Šamankos gyvenvietėje: į ją dar 1948 m. buvo atitremti keli šimtai lietuvių, tarp jų ir V. Lapinsko žmona su vaikais, o po kelių dešimtmečių čia apsigyveno ir knygos autorius.

2015 m. nuvykusi į Rusiją, prie tolimojo Baikalo, aplankyti giminaičių, tada dar būsimos knygos apie draugą ir buvusį kaimyną

lietuvi Vincą Lapinską autorių visai atsitiktinai sutiko Natalja Ilinkovskaja-Učvatova, lietuviškojo leidinio sudarytoja. Vėliau, susisiekusi su rašytoju, ji gavo būsimos knygos tekstą.

Apysakoje rusų rašytojas jautriai pasakoja skaudžią Lapinskių šeimos istoriją, į kūrinių įpindamas gražių bičiulystės su buvusiu sovietų lagerio kaliniu epizodų, kartu apmąstydamas netolimą savo šalies praeitį ir dabartį.

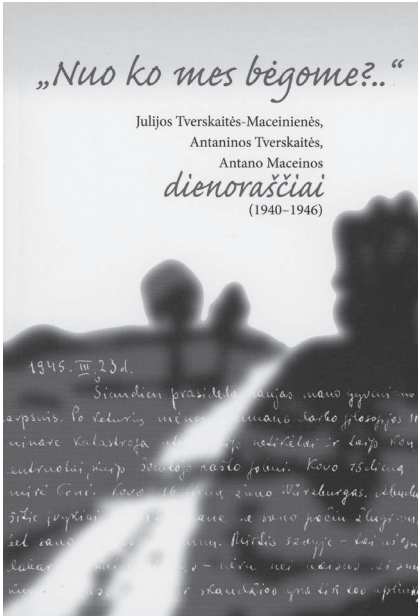
Sujaudinta kūrinio herojaus, jo šeimos likimo, Natalja ryžosi išnarplioti šią istoriją, prikelti ją iš užmaršties. Ji apsilankė Lietuvos ypatingajame archyve (LYA), sklaidė įvairius leidinius, ieškojo V. Lapinsko artimųjų, kol pagaliau jai pavyko susisiekti su V. Lapinsko anūke.

Taip atsirado ši knyga, kurioje, be V. Ogarkovo apysakos, pateikiama trumpa kūrinio herojaus biografija, keletas LYA saugomų dokumentų faksimilių ir Lapinskių šeimos nuotraukų.

Apysakos pabaigoje rusų autorius, 1999 m. pagrindine Šamankos gyvenvietės Jubiliejaus gatve išlydėjęs savo beveik 95-erių sulaukusį bičiulį lietuvių į Tėvynę, rašo: „Gal kas prisimins, kad šioje gatvėje gyveno geras žmogus. Jis daug patyrė ir daug žinojo, mokėjo kelias kalbas, daug metų slaugė ligonę žmoną ir buvo vienišas. Nagingas kalvis, dailidė, stalius, daržininkas, mokėjęs krosnis mūryti ir mašinas taisyti. Galėjęs pyragą iškepti ir marškinius sukirpti. Nedaug tokių šiais laikais sutiksi. Žmogus sugyvenamas, taikus, nieko nenuskriaudęs, bet pajutęs visą valstybinės mašinos, kuri ne kartą pervažiavo jį ir jo šeimą, svorį. Ištvėręs tremtį. Šioje gatvėje apsigyvenęs ne savo noru. Bet kas iš to? Daug tokių pas mus. Ir gyvenviečių, kuriose tokių žmonių gyvena, daug. Jų vardais gatvės nevadinamos – pas mus taip neįprasta.“

Vladislavo Ogarkovo knyga „Mano draugas Lapinskas“ šių metų vasario mėnesį buvo pristatyta Vilniaus knygų mugėje.

„Nuo ko mes bėgome?..“; sudarytoja ir prarmės autorė Tatjana Maceinienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2019, 340 p.

Knygoje spausdinamuose trijų šeimos ir giminytės ryšiais susijusių žmonių – žymaus lietuvių filosofo Antano Maceinos, jo žmonos Julijos Tverskaitės-Maceinienės ir jos sesers Antaninos Tverskaitės – dienoraščiuose atsiskleidžia žmogaus ir tautos likimas lemtingais mūsų valstybei 1940–1946 metais. Šių asmenybių dienoraščiai atveria jausmus ir išgyvenimus sovietų okupacijos akivaizdoje žlungant jų svajonėms ir troškimams, o kartu rodo didžiulį norą gyventi nepriklausomoje valstybėje, ryžtą išgyventi, iškentėti ir dėl artimųjų, ir dėl Tėvynės. Visus dienoraščius smelkte persmelkia katalikiška dvasia ir begalinis tikėjimas, kad „Prisikėlęs Viešpats prikels ir mūsų šalį, ir mūsų šeimą“.

Knygą pradėdantis J. Maceinienės (1907–1971), menotyrininkės, aktyvios visuomenininkės, ateitininkės, spaudos bendradarbės, dienoraštis – tai margas sovietų, vėliau nacių, galiausiai vėl sovietų okupuotos Lietuvos įvykių ir žmonių likimų kaleidoskopas, skausmingi asmeniniai išgyvenimai pasitraukus iš Lietuvos gyvenant Vokietijoje (1940–1946 m.) bei vėliau, jau grįžus į Tėvynę ir suvokus, kad dėl Lietuvai tekusios lemties jos šeima yra išskirta amžinai.

A. Tverskaitės (1910–1945) dienoraštis savotiškai įsiterpia į sesers aprašomą laikotarpį: prasidėjęs 1944 m. vasaros antrąją pusę, kai Antanina bendru šeimos sutarimu su svainiu A. Maceina artėjant Antrojo pasaulinio karo frontui leidžiasi į pabėgėlių kelią, jis baigiasi 1945 m. kovą, kai dienoraščio autorės gyvenimas tragiškai nutrūksta Vokietijos mieste Viurcburge nuo atsitiktinės vokiečių kareivio kulkos.

A. Maceina (1908–1987) savajame dienoraštyje, pradėtame iškart po A. Tverskaitės žūties, iki 1945 m. birželio pradžios fiksuoja Antrojo pasaulinio karo pabaigos išpūdžius pietinėje Vokietijos dalyje, o kartu išreiškia savo ir kitų lietuvių pabėgėlių nerimą, kas laukia tiek jų pačių, tiek gimtosios šalies ir joje likusių artimųjų.

Knyga pavadinta A. Maceinos straipsnio „Nuo ko mes bėgome?“ vardu. Tai buvo savotiškas filosofo atsakas į Stasio Šalkauskio ir kitų lietuvių šviesuomenės atstovų priekaištą jauniems Lietuvos intelektualams, kodėl jie 1940 m. birželio mėn. bolševikams okupavus šalį pasitraukė į Vakarus. Į šį klausimą galima atsakyti trumpai: lietuviai bėgo nuo komunistinio užkrato, bėgo nenorėdami „būti užgniaužti (...) komunistinės ideologijos bei sistemos“. Išsamesnį ir be galo skaudų atsakymą skaitytojas turėtų rasti šioje knygoje, kalbančioje trijų skirtingų ir kartu nepaprastai artimų žmonių lūpomis...

ARTŪRAS GRICKEVIČIUS

*LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyresnysis istorikas*

ALFREDAS RUKŠĖNAS

*Humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausiasis istorikas*

MINDAUGAS POCIUS

*Humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausiasis istorikas*

KRISTINA BURINSKAITĖ

*Humanitarinių mokslų daktarė,
LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausioji istorikė*

DARIUS INDRIŠIONIS

*Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto doktorantas*

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga. Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete www.genocid.lt
Elektroninio pašto adresas arunas.bubnys@genocid.lt
Faksas (370-5) 279 1033
Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – paminklinė plokštė,
skirta sušaudytiems ir nelaisvėje nukankintiems 1918–1940 m.
Lietuvos Respublikos Vyriausybės ministrų kabinetų nariams atminti

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2019, 1 (45)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės: *Rima Dulkinienė, Inga Šorienė*
Maketuotoja *Danutė Navickienė*

2019 05 29. Tiražas 200 egz. 10,75 sp. l.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,
LT-02189 Vilnius
Kaina sutartinė